

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 17

ВІННИЦЯ

2010

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХУІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2010. – с.

**Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського від**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;

З М І С Т	
<i>Зінько Ю.А., Коляструк О.А.</i>	
НАУКОВА ШКОЛА ВІКТОРА МИХАЙЛОВИЧА ДАНИЛЕНКА	6
<i>Проблеми соціальної історії України</i>	
<i>Огієнко О.В.</i>	
ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЗЕМСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБОРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1904-1911 рр.	11
<i>Шарпатий В.Г.</i>	
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР (1919-1929 рр.)	16
<i>Мельничук О.А.</i>	
СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ У 20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.	21
<i>Потильчак О.В.</i>	
«ЧИННИК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ» У МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКАХ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПУБЛІЧНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ 1946 р.	24
<i>Ісайкіна О.Д.</i>	
ПРОБЛЕМИ ПОСТАЧАННЯ ТА КУПІВЕЛЬНА СПРОМОЖНІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 рр.)	31
<i>Романюк І.М.</i>	
СІЛЬСЬКІ КЛУБИ УКРАЇНИ В 1950-х – СЕРЕДИНІ 60-х рр. ХХ ст.: НАРОСТАННЯ КРИЗИ	33
<i>Лисак В.Ф.</i>	
СВЯТКОВА БУДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У 1950 – 1960-ті рр.	37
<i>Шевченко Л.М.</i>	
СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»	41
<i>Коляструк О.А.</i>	
АПОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ	46
<i>Політична і воєнна історія України</i>	
<i>Кручек О.А.</i>	
ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920-1923 рр.	55
<i>Стоян Т.А.</i>	
ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА РАДІОМОВЛЕННЯМ (20-30-ті рр.)	61
<i>Ковальчук І.В.</i>	
ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ ОУН НА ЖИТОМИРЩИНУ В 1941 Р.	67

Стельникович С.В.	
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ Т. БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ	73
Петрова А.І.	
ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» (НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ТА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)	75
Прохоренко О.А.	
ВПЛИВ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЙ НА СТАНОВИЩЕ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ В УРСР (1945-1955 рр.)	82
Хоменко Н.М.	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ПОВОЄННОГО СТУДЕНСТВА УКРАЇНИ	85
Смольніков Ю.Б.	
ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ	91
Історіографія та джерелознавство	
Лаас Н.О.	
ПРИРОДА ДЕВІАЦІЙ І НОНКОНФОРМІЗМУ В РАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ: ТЕНДЕНЦІЇ АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.	97
Бонь О.І.	
ОСОБЛИВОСТІ АРХІВНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЧІВ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-1930 рр.	101
Васильчук Г.М.	
СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920-Х–1930-Х РР.	105
Кравченко А.А.	
ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» У ПРЕСІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	111
Мазуркевич А.В.	
ОЦІНКА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ПИТАНЬ РІВНЯ І ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.	115
Культурна історія та біографістика	
Самойленко С.	
ВІДОМІ АРХІТЕКТОРИ ХVІІІ ст. В НІЖИНІ	122
Готра О.Б.	
АКАДЕМІК М.Ф. КАЩЕНКО ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ТА ПЕДАГОГ	126
Криворучко О.І.	
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ – РЕЧНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1920-х рр.	130

Серія: ІСТОРІЯ

<i>Сухобокова О.О.</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ОСЕРЕДОК У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 20-х рр. XX ст.	133
<i>Смольницька М.К.</i>	
ВИПУСКНИКИ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА: ВНЕСОК У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ І СВІТОВОЇ НАУКИ	137
<i>Зайцева З.</i>	
АКАДЕМІЗАЦІЯ VERSUS ПОЛІТИЗАЦІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА: ВИБІР М. ГРУШЕВСЬКОГО	143
<i>Історія церкви та релігії</i>	
<i>Галамай О.М.</i>	
СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА РІВНЕНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – 1960-х рр.	149
<i>Бондарчук П.М.</i>	
РЕЛІГІЙНІ НАСТРОЇ В ЖИТТІ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1940-х – СЕРЕДИНА 1980-х рр.)	153
<i>Данілова І.Ю.</i>	
ЗАРЕЄСТРОВАНІ ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ СТОСУНКИ З МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ	158
<i>Відомості про авторів</i>	164

Ю.А. Зінько, О.А. Коляструг

НАУКОВА ШКОЛА ВІКТОРА МИХАЙЛОВИЧА ДАНИЛЕНКА

У статті йдеться про науково-педагогічну діяльність відомого українського історика Віктора Михайловича Даниленка, члена-кореспондента НАН України, знаного спеціаліста з соціально-політичної історії України й історії культури. Під керівництвом професора В.М.Даниленка підготовлено близько сорока докторів і кандидатів історичних наук. Тематика їх досліджень – переважно соціальна історія України. Завдяки передовим науковим поглядам, людській порядності і громадянській позиції вченого навколо нього сформувалась ціла наукова школа, гідне коло наступників і однодумців.

Ключові слова: В.М.Даниленко, наукова діяльність, українська історіографія, соціальна історія, історія культури, національна історія, наукова школа.

У сучасному науково-академічному середовищі й освітянському колі України важко знайти людину, яка принаймні не чула б про Віктора Михайловича Даниленка, перу якого належать чисельні академічні видання, спеціальні наукові розвідки, навчальні посібники та підручники для учнів, абітурієнтів, студентів і вчителів, популярні видання про минувшину нашого народу та його культуру.

Віктор Михайлович Даниленко – відомий український історик, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії ім. М.С. Грушевського НАН України, автор і відповідальний редактор численних наукових праць. В Україні та за її межами він добре відомий як фахівець із соціально-політичної історії України та історії української культури ХХ ст., зокрема історії інтелігенції, селянства, освіти, науки, церкви, національної політики, міжетнічних і міжнаціональних відносин, біографістики [1].

Творчий доробок, результати наукової праці і підсумки педагогічної діяльності Віктора Михайловича Даниленка дозволяють на сучасному етапі говорити про сформовану ним наукову школу дослідників національної історії та культури України ХХ ст. в її соціальному контексті. За плечима Віктора Михайловича – складний шлях становлення науковця й особистості, що ґрунтується на щоденній копіткій і глибоко продуманій праці ученого, педагога, наставника молоді, організатора науки. Шлях ученого, що розпочинався в просторі традиційної історіографії радянської держави з її класовими пріоритетами і політичними детермінантами, шлях, що вимагав тверезої дослідницької рефлексії і громадянської відповідальності, усвідомлення запитів суспільства і готовності відповісти на виклики часу з позицій нової історичної науки. успадкована від батьків добросовісність і працьовитість, природна допитливість і пошукова наполегливість дозволили Віктору Михайловичу Даниленку не тільки самому з гідністю пройти цей шлях, а й створити коло однодумців, виховати учнів, набутти послідовників.

Народився Віктор Михайлович Даниленко 25 листопада 1949 р. в с. Карапиші Миронівського району Київської області [2]. 1969 р. закінчив Ржищівське педагогічне училище, а 1974 р. – з відзнакою історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова). Того ж року вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР (сучасна назва – Інститут історії України НАН України), а 1978 р. захистив кандидатську дисертацію «Братерське співробітництво Української РСР і Російської Федерації у розвитку освіти і науки (1926-1937 рр.)». Науковим керівником роботи був відомий український історик, доктор історичних наук, професор Пантелеймон Петрович Гудзенко.

В.М. Даниленко розпочав кар'єру академічного вченого молодшим науковим співробітником відділу історії соціалістичного будівництва (нині – відділ історії України 20-30-х рр. ХХ ст.), яким завідував професор П.П. Гудзенко. У 1970-1980-ті рр. в Інституті історії особлива увага приділялася виконанню великих проектів: десяти томної «Історії Української РСР», тритомної «Історії Києва», московського багатотомного академічного видання «Історія робітничого класу СРСР». Молодий науковець був автором текстів, підбирав ілюстративний матеріал в архівах та музеях. Тоді ж опублікована видавництвом «Наукова думка» його власна монографія «Співробітництво УРСР та РРФСР в галузі освіти і науки в період побудови

соціалізму» (рос. мовою) [3], яка не тільки підсумувала кількарічну працю, а й засвідчила дослідницький потенціал і визначила перспективи його подальшої праці: історія інтелігенції, освіти, науки, культури в цілому.

1986 р. у відділі історії соціалістичного будівництва був організований сектор історії інтелігенції для розробки актуальної і малодослідженої в історичній науці проблеми з історії класів і соціальних груп Української РСР. Того ж року вийшла нова монографія В.М. Даниленка «Робітничий клас і культурна революція на Україні» (рос. мовою) [4], що стала основою його докторської дисертації «Робітничий клас в культурному будівництві на Україні (друга половина 20-х – середина 30-х років ХХ століття)», успішно захищеної в 1990 р. [5]. Відтоді В.М. Даниленко очолив сектор історії інтелігенції об'єднаного відділу соціалістичного і комуністичного будівництва, який вже тоді займався вивченням соціальної історії радянського суспільства в Україні. Невдовзі він був також рекомендований дирекцією відповідальним секретарем до складу Головної редколегії п'ятитомної «Історії української культури», розпочатої на зорі 1990-х рр. Реалізація цього проекту під керівництвом президента НАН України академіка Б.Є. Патона нині завершується.

Після реорганізації сектору у відділ історії культури українського народу В.М. Даниленко продовжив розпочату справу в ролі його завідувача, вже тоді закладаючи підвалини наукової школи, гуртуючи колектив на засадах вимогливості й відповідальності, високого професіоналізму і відданості справі. Від самого початку В.М. Даниленко багато уваги приділяв концептуальним проблемам вітчизняної історії, питанням методології досліджень, їх відповідності сучасним вимогам. Такі професійні якості, як працьовитість і наполегливість у пізнанні історичної правди, здатність на підставі глибокого аналізу документів віднайти істину, виявити причини і наслідки досліджуваних процесів, збагнути глибинні чинники історичного минулого, неупереджено його відобразити, сприяли формуванню наукового обличчя В.М. Даниленка та його авторитету. Вміння дослухатись до аргументів і суджень колег, знайти в дискусіях раціональне зерно, накреслити шлях пошуку, вирізнити типове й визначальне, водночас не втратити унікального, не загубити виключного дедалі закріплювали за В.М. Даниленком не тільки організаторське лідерство, а й наукове визнання.

На переломному для історичної науки етапі початку 1990-х рр. це підтвердилось з новою силою. Адже складні та суперечливі процеси суспільно-політичного життя України 1990-х рр. вимагали від науковців нових методологічних підходів, відмови від радянської парадигми історії України, зміни пріоритетів у дослідженні та висвітленні багатогранної сфери культури, соціальної історії. Зростаюча потреба у деміфологізації українського минулого зумовила дослідження актуальних проблем, затребуваних суспільством. Під керівництвом В.М. Даниленка у 1991-1994 рр. колектив відділу працював над розробкою теми «Проблеми українського національно-культурного розвитку», розробляючи такі проблеми, як соціально-політичний портрет української інтелігенції ХХ ст., історія православної церкви в Україні у роки радянської влади, історико-культурні процеси 1920-1930-х рр., духовне життя України у 1950-1960-х рр., стан культури в умовах застою, культурні надбання і втрати періоду перебудови тощо.

Вивчення теми виявило велику кількість імен діячів освіти, науки, культури, які через ідеологічні та інші причини були вилучені з вітчизняної історіографії, а їх внесок у розвиток культури українського народу був малодослідженим. У зв'язку з цим В.М. Даниленком було запропоновано розпочати підготовку в Інституті історії України НАН України багатотомного «Біографічного словника діячів освіти, науки і культури України». Відтоді одним з пріоритетних напрямків у науковій діяльності В.М. Даниленка та його учнів стала біографістика. Як наслідок, друком вийшла низка статей та монографій про визначних діячів науки, освіти, мистецтва, захищені кілька кандидатських дисертацій.

У колективній праці «Нариси історії української інтелігенції» [6], в монографіях «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (К., 1991; у співавторстві з Г.В. Касьяновим та С.В. Кульчицьким), «Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки)» (К., 1991; у співавторстві з Г.В. Касьяновим), у низці авторських статей відбилися серйозні науково-світоглядні позиції В.М. Даниленка, засновані на нових методологічних засадах. Особливо варто підкреслити, що, працюючи над заповненням «білих плям» і викриттям трагічних сторінок (терору, репресій, голоду) політичної історії України ХХ ст., В.М. Даниленко розпочав послідовно розробляти соціальну проблематику, відгукуючись на необхідність подолати відставання національної історичної науки від передової західної історіографії. У

зв'язку із цим розширювалось і коло наукових проблем, що їх науковець піддавав осмисленню й аналізу. Так, упродовж 1994-1997 рр. керований В.М. Даниленком колектив розробляв тему «Українська культура XX ст.: соціально-політичні аспекти», поставивши за мету дослідження низки актуальних проблем історії української культури XX ст. у контексті її стосунків з державою, владними інститутами, виявлення закономірностей та основних суспільних факторів, що сприяли, або, навпаки, гальмували національний культурно-історичний процес в умовах Союзу РСР. 1996 р. указом Президента України за плідну наукову діяльність у дослідженні історико-культурної спадщини України Віктору Михайловичу Даниленку присвоєно почесне звання «заслужений діяч науки і техніки України».

Наступним етапом науково-дослідної роботи вченого та керованого ним відділу в 1998-2000 рр. була розробка теми «Культура українського народу як чинник національно-державного розвитку (XX ст.)». За цикл праць з історії української державності В.М. Даниленко в 1999 р. був відзначений премією НАН України ім. М.С. Грушевського.

Поруч з науковою діяльністю В.М. Даниленко значну увагу приділяє організації й розвитку науки. Протягом 1993-1999 рр. він працював у Бюро міжнародної асоціації українців як її вчений секретар, а також входив до складу Національного комітету істориків, брав участь у спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій при Інституті історії України НАН України, а також у різний час був членом спецрад Київського національного університету культури і мистецтв, Академії підготовки керівних кадрів культури, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

1999 р. видавничий дім «Альтернативи» опублікував монографію В.К. Барана та В.М. Даниленка «Україна в умовах системної кризи. (1946-1980-і рр.)» у серії «Україна крізь віки», колектив якої на чолі з академіком В.А. Смолієм був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки (2001). Логічним її продовженням стала наступна праця: «Україна: утвердження незалежності. 1991-2001» (К., 2001); далі у співавторстві з В.А. Гриневичем, с. В. Кульчицьким і О.Є. Лисенком науковець підготував книгу «Україна і Росія в історичній перспективі. Радянський проект для України» (в 3-х томах, т.2, К., 2004). У розділах, присвячених повоєнній історії України, В.М. Даниленко критично і правдиво розкриває процес «інтернаціоналізації» радянської України, аналізує його причини і наслідки. Його погляд на соціальну політику радянської влади в українському селі далі був відбитий у 2-му томі «Історії українського селянства» [7].

Водночас, керуючи науково-дослідною діяльністю відділу в 2001-2003 рр., науковець при вивченні радянської політики коренізації зорієнтував колег на з'ясування феномену «культурного ренесансу» 1920-х рр. як наслідку українського суспільно-політичного руху початку XX ст., на характеристику національно-духовного потенціалу українського суспільства як невід'ємної складової процесу відродження української державності, на ставлення українського суспільства, його різних верств до впроваджуваної радянською владою «українізації». колективна монографія «Українізація 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки» (2003) стала не лише узагальненням досвіду вивчення проблеми, а й своєрідною програмою для наступних розвідок і напрямків діяльності не лише колективу, а й докторантів, аспірантів, студентів В.М. Даниленка. Гостра необхідність правдиво розкрити ключові події радянського часу зумовила участь вченого у підготовці таких фундаментальних видань, як «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси» (2002), «Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003). Вагомим є його внесок у підготовку таких масштабних праць, як: «Моя Україна. Енциклопедичне видання»; «Державотворчий процес в Україні. 1991-2006»; «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності»; «История Украины: научно-популярные очерки» та ін. [8-11].

У науковій біографії В.М. Даниленка відбилися важливі зміни у становленні національної історіографії у роки незалежності. Так, з 2002 р. в Інституті історії України НАН України під його провідом розпочав діяльність новий структурний підрозділ – відділ історії України другої половини XX ст., молоді співробітники якого, кандидати історичних наук П.М. Бондарчук, М.К. Смольницька, О.П. Рабечук, Н.М. Хоменко, Н.О. Лаас та ін., підготовлені В.М. Даниленком, і склали ядро його наукової школи.

Другим осередком наукової школи є кафедра історії та етнополітики НПУ ім. М.П. Драгоманова, очолювана В.М. Даниленком. На ній працюють його вихованці: доктор історичних наук, доцент В.Г. Шарпатий, кандидати історичних наук, доценти А.А. Кравченко, О.А. Прохоренко, завершують докторські дисертації О.А. Колястрок, В.Ф. Лисак,

О.А. Мельничук, плідно працюють над кандидатськими роботами аспіранти І.В. Ковальчук, А.В. Мазуркевич, О.В. Огієнко, А.І. Петрова, Л.М. Шевченко.

На сьогоднішній день під керівництвом В.М. Даниленка підготовлені і успішно захищені близько сорока докторських кандидатських дисертацій. Серед його вихованців – відомі вчені-історики: доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського І.М. Романюк; доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ ім. М.П. Драгоманова О.В. Потильчак; доктор історичних наук, професор М.М. Кузьменко, доктор історичних наук, професор З.І.Зайцева, доктор історичних наук, доцент В.Г. Шарпатий, доктор історичних наук, професор Г.М. Васильчук, доктор історичних наук, професор Д.В. Табачник, кандидат історичних наук, заступник начальника Галузевого державного архіву СБУ С.А. Кокін, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Ю.В. Телячий, кандидат історичних наук, доцент О.А. Коляструк, кандидат історичних наук, доцент, проректор з виховної роботи Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського О.І. Криворучко, кандидат історичних наук, начальник наукового відділу Київського університету туризму, економіки і права О.А. Кручек, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету Ю.Б. Смольников, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича С.В. Герегова, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України, заступник декана з наукової роботи факультету фінансів та банківської справи О.Б. Готра, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки підприємства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» О.Д. Ісайкіна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри редагування та основ журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка С.В. Стельникович, кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.О. Сухобокова та ін. Його вихованцями і послідовниками надруковані сотні статей, десятки колективних та індивідуальних монографій, видані численні збірники документів і публікацій, за їх активної участі організовані і проведені низка науково-теоретичних конференцій, «круглих столів» з актуальних проблем з історії України ХХ ст., запропоновані громадськості цикли лекцій і бесід.

Професор В.М. Даниленко неодноразово виступав опонентом при захисті докторських і кандидатських дисертацій, науковим, відповідальним редактором, рецензентом низки наукових праць. Він багато працює зі студентською молоддю, викладаючи в НПУ ім. М.П. Драгоманова, здійснюючи керівництво дипломними і магістерськими роботами, нерідко очолюючи державні екзаменаційні комісії в університетах України, він відбирає талановиту молодь для наукової праці.

Аспіранти, докторанти, пошукувачі завжди знаходили в особі наукового керівника мудрого радника, нерідко у своїх новачійних проектах були підтримані його авторитетом. Науковий стиль В.М. Даниленка вирізняє здатність бачити спеціальну проблему цілісно в історичному контексті, підходити до неї не з кон'юнктурних позицій, а комплексно, глибоко осмислюючи її на підставі джерел, узагальнюючи всі відомості про неї, враховуючи оцінки і судження попередників, опонентів.

Авторським працям В.М. Даниленка та роботам його учнів притаманна багатогранність розкриття обраного для аналізу об'єкту, оригінальність і свіжість погляду, коректність у викладі неоднозначних чи суперечливих явищ, подій, фактів, особистостей. у роботі з колегами і дисертантами Віктор Михайлович вміє вислухати їх міркування, заохотити цікаві починання, підтримати науковий пошук, підказати шляхи і способи розв'язання проблеми, при цьому ненав'язливо, але послідовно тяжіючи до об'єктивного її розкриття, застерігає від необгрунтованих і поверхневих, хоча, на перший погляд, правомірних оцінок.

У науковій манері В.М. Даниленка непохитною домінантою є повага до минулого, до історії, до народу, до людини, якими б непростими і неоднозначними вони не були, якими б мотивами не були спонукані їх розкриття і вивчення. Для нього неприпустимі прийоми штучної селекції дослідницького матеріалу, замовчування незручного факту задля вибудови наперед заданої концепції, відповідності модній науковій тенденції. Провідними рисами стилю науковця є глибока аналітичність і логіка, чіткість і зрозумілість викладу матеріалу,

аргументованість і зваженість узагальнень і висновків. Водночас у працях В.М. Даниленка звучать голоси минулого, відчуття його атмосфера, впізнані притаманні епосі особливості, нюанси, настрої, розкривається її динамічна мінливість і строкатість.

Віктор Михайлович Даниленко виявився творцем наукової школи в сенсі ширшому, ніж лише напрям та методологія дослідництва соціальної історії України ХХ ст., – йдеться і про стиль та культуру наукових стосунків і людських взаємин, творчих контактів і діалогів у дослідницькому середовищі, про ту ауру високої відповідальності, яка виплекала найкращі здобутки його учнів і наступників, про те, що сформувало їх не тільки як дослідників, а й як особистостей. Людська шляхетність і тактовність, уважність і доброзичливість, відкритість і толерантність, почуття гумору і м'яка іронічність В.М. Даниленка для переважної більшості його вихованців визначили їх професійний і життєвий шлях. Не менш важливим є зерно доброти, інтелігентності, наполегливості у здобутті знань, непоступливості у відстоюванні історичної правди і наукової істини, яке він зумів посіяти в душах учнів. Широта його інтересів, неугасиме тяжіння до глибинного розуміння історії, прискіплива допитливість джерелознавця і небайдужість до різних сторін минулого складають підґрунтя дальшого наукового поступу дослідника та його вихованців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук О.О. Віктор Михайлович Даниленко // Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – 818 с. – С.418-424
2. Брега Г. Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип.2. – Ч.1. – К., Львів: ПУ НАНУ, 2003. – 396 с. – С.89-90
3. Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. – К.: Наукова думка, 1981. – 192 с.
4. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К.: Наукова думка, 1986. – 215 с.
5. Колодєзева С.П. Захист докторської дисертації В.М.Даниленком // Український історичний журнал. – 1990. – №2.
6. Нариси історії української інтелігенції: В 3-х т. – К.: ПУ НАНУ, 1994
7. Історія українського селянства: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2.
8. Моя Україна. Енциклопедичне видання. – К.: Альтернативи, 2004.
9. Державотворчий процес в Україні. 1991-2006. – К.: Наукова думка, 2007.
10. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008.
11. История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В.А. Смолия. – Москва, 2008.

Зинько Ю.А., Колястрок О.А.

НАУЧНАЯ ШКОЛА ВИКТОРА МИХАЙЛОВИЧА ДАНИЛЕНКО

В статье идет речь о научно-педагогической деятельности известного современного украинского историка Виктора Михайловича Даниленко, члена-корреспондента НАН Украины, известного специалиста социально-политической истории Украины и истории культуры. Под руководством профессора В.М.Даниленко подготовлено около сорока докторов и кандидатов исторических наук. Благодаря передовым научным взглядам, человеческому достоинству и гражданской позиции ученого вокруг него сформировалась целая научная школа, достойный круг последователей и единомышленников.

Ключевые слова: В.М.Даниленко, научная деятельность, украинская историография, социальная история, история культуры, национальная история, научная школа.

Zinko Y.A., Kolyastruk O.A. THE SCIENTIFIC SCHOOL OF VICTOR MICHAILOVICH DANULENKO

In the article the question is about scientifically-pedagogical activity of the known Ukrainian historian of XX century Victor Michailovich Danulenko, the member-correspondent of NAS of Ukraine, known specialist from socio-political history of Ukraine and history of culture. About ten doctors and over thirty candidates of historical sciences was geared-up under the direction of the professor V. M. Danulenko. Due to the front-rank scientific looks, human decency and civil position of scientist round him whole scientific school deserving circle of successors and like-minded persons was formed.

Keywords: V.M. Danulenko, scientific activity, Ukrainian historiography, social history, history of culture, national history scientific school.

Проблеми соціальної історії України

УДК 94(477) «1904/1911»

О.В. Огієнко

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЗЕМСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБОРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1904-1911 рр.

У статті проаналізовано склад та обов'язки розпорядчих і виконавчих органів управління земським господарством Правобережної України 1904-1911 років. Звернено увагу на те, що визначені законом принципи функціонування земських установ надавали їм характер органів державного адміністративного управління. Прослідковано практичні заходи земств організаційного плану по розширенню представницької бази та соціальних обов'язків власних структурних підрозділів.

Ключові слова: Правобережна Україна, комітети та управи у справах земського господарства, комісії, відділи, бюро, функції та обов'язки.

Функціонування земств Правобережної України на початку ХХ ст. яскраво проілюструвало, як непросто проходив процес становлення вітчизняного місцевого самоврядування. Його аналіз є особливо актуальним на сучасному етапі пошуку оптимальної моделі самоуправління громад. Важливим стає врахування різних історично апробованих форм, в тому числі досвіду земських установ 1904-1911 рр. Південно-Західного краю (як за імперських часів офіційно йменувалося українське Правобережжя).

Зауважимо, що сучасна історична наука практично обійшла увагою це питання, лише деякі автори, Л. Дровозюк [1], І. Верховцева [2], звернулися до результатів їх діяльності в окремих сферах. Ширше представлена дореволюційна історіографія, однак, в основному, працями публіцистичного характеру – П. Струве, с. Вітте [3], В. Кузьмін-Караваєв [4], с. Русова [5]. В радянський час І. Сесаком [6] була зроблена спроба комплексного аналізу діяльності земських установ Київської, Волинської та Подільської губерній у 1904-1911 рр. При цьому одним із найменш розроблених аспектів проблеми залишається їх організаційна форма. Відповідно, ця наукова розвідка має на меті проаналізувати в хронологічних рамках другої половини 1904 – першої половини 1911 р. склад управління у справах земського господарства Правобережної України та функціональні обов'язки його структурних підрозділів.

Згідно Положення від 2 квітня 1903 р., яке на Київську, Волинську та Подільську губернії було поширено із 1 травня 1904 р., розпорядча влада у рамках новоутвореного управління земським господарством надавалася губернським комітетам у справах земського господарства. Повітові комітети скликалися для підготовчого обговорення найважливіших справ земського господарства. Виконавчі дії покладалися: в губерніях – на губернську, а в повітах – на повітові управи у справах земського господарства.

Губернський комітет у справах земського господарства складався з губернатора (голова комітету), віце-губернатора, губернського та повітових предводителів дворянства, керуючого казенною палатою, начальника управління землеробства та державного майна, представника удільного відомства, обов'язкових членів губернських по міських та селянських справах присутствій, голови та членів губернської управи у справах земського господарства, міського голови губернського міста. При розгляді питань, що стосувалися земських бюджетів та додаткових асигнувань, з правом дорадчого голосу запрошувався керуючий контрольною палатою [7, с. 4-5]. Також у Положенні 2 квітня 1903 р. перераховувалося ще більше десяти державних відомств та управлінь, які надсилали своїх представників із правом голосу на засідання комітету у разі розгляду питань, що відносилися до їх компетенції. Крім того, голові комітету надавалося право запрошувати з правом дорадчого голосу на засідання комітету всіх осіб, чия участь в обговоренні питання могла бути корисною [7, с. 8-10].

Також до складу комітету входили по двоє земських гласних від кожного повіту губернії [7, с. 5]. Земськими гласними могли бути тільки ті особи, які постійно проживали в повіті та володіли тут не менше, ніж протягом останніх трьох років, обкладеним земськими повинностями майном чи торгово-промисловими закладами. Однак майновий ценз для гласних не встановлювався [7, с. 6-7].

3 осіб, які відповідали цим вимогам, губернатор за згодою із предводителями дворянства подавав Міністру внутрішніх справ для призначення не менше двох осіб на кожну посаду земського гласного [7, с. 6]. Земські гласні призначалися на термін трьох років. Обов'язки свої вони виконували безкоштовно, однак прирівнювалися до посадових осіб та складали присягу відповідної форми [7, с. 5, 8].

При потребі губернський комітет у справах земського господарства міг клопотатися перед Міністром внутрішніх справ про збільшення кількості гласних від окремих повітів до п'яти [7, с. 5]. Саме таке клопотання пропонувалося підняти у доповіді Київської губернської управи першому річному зібранню губернського комітету у справах земського господарства 1904 р. Мотивувалося це тим, що гласний не може бути обізнаний із умовами та потребами всього повіту, а тому їх кількість повинна відповідати розмірам, протяжності та обширності адміністративно-територіальної одиниці. Тому число гласних від Київського, Радомишльського та Уманського повітів необхідно було збільшити до чотирьох [8, с. 21].

Губернському комітету у справах земського господарства належав загальний нагляд за діяльністю установ та посадових осіб управління, керівництво та визначення порядку їх дій у межах губернії. Також до його обов'язків відносилося обговорення та розв'язання всіх питань земського господарства. Однак остаточне вирішення значної їх частини, передусім у фінансовій сфері, не належало до його компетенції. Так, постанови губернського комітету у справах земського господарства міг призупинити губернатор, а значна їх частина передавалася на обов'язкове затвердження до Міністерства внутрішніх справ та, при потребі, до Державної Ради [7, с. 16-20, 35-36].

Зважаючи на обширність та різноманітність питань, що представлялися губернському комітету, останній міг обирати з числа своїх членів особливі комісії та визначати їх функції [7, с. 22]. Комісії могли бути тимчасовими – на період зібрання комітету для попереднього розгляду поданих на його вирішення справ. Обиралися також постійні комісії, що функціонували і між зібраннями комітету при губернській управі для спільного розв'язання завдань розвитку місцевого господарства.

Київський губернський комітет у справах земського господарства в першу ж свою сесію у вересні 1904 р. створив при губернській управі агрономічну комісію, обравши до неї 5 членів зі свого складу та надавши голові право запрошувати на власний розсуд осіб, участь яких може бути корисною [9, с. 2]. На першому засіданні у грудні 1904 р. комісія зробила висновок, що сприяння розвитку сільського господарства губернії повинно стати одним із найважливіших обов'язків управління у справах земського господарства, та визнала за необхідне розширити свій склад, передусім за рахунок представників від існуючих у губернії сільськогосподарських товариств та різних категорій землеробів. Також було вирішено створити агрономічні комісії при повітових управах, надавши, як і губернській, функції дорадчих органів, на розгляд яких управами подаються всі проекти агрономічного характеру. Першими такі комісії створили Бердичівський, Васильківський, Київський, Радомишльський та Уманський повітові комітети. У вересні 1905 р., згідно рішення комісії, як консультанта губернської управи по сільськогосподарських питаннях було запрошено агронома В. М. Сазонова [9, с. 3].

Були і приклади менш продуктивної роботи комісій губернських комітетів. Так, Волинський губернський комітет на засіданні 8 жовтня 1907 р. доручив губернській управі до наступного свого річного зібрання детально розробити питання про влаштування сільськогосподарських шкіл нижчого типу та спеціальних сільськогосподарських ремісничих майстерень. Для допомоги управі комітет обрав зі свого складу комісію з 8 чоловік під головуванням губернського предводителя дворянства П.А. Демидова. Однак, у серпні наступного року комісія не надала свого звіту управі для представлення губернському комітету, висловивши прохання, що доповідь про результати роботи комісії надасть комітету сам П. А. Демидов. Декілька засідань комісії відбулося, її голова по цій справі спеціально їздив до Санкт-Петербурга, однак праці комісії так і залишилися у незавершеному вигляді [10, с. 220-221].

Загалом на 1908 р. Волинським губернським комітетом у справах земського господарства вже було обрано склад та визначено функції семи постійних комісій: бюджетно-ревізійної кількістю 12 осіб, сільськогосподарської (з функціями ветеринарно-агрономічними), лікарської, шляхової, страхової, продовольчої та будівельної [11, арк. 19, 20а, 20б].

Повітовий комітет у справах земського господарства утворювався з повітового предводителя дворянства (голова), всіх мирових посередників та податкових інспекторів

повіту, повітового ісправника, представників від удільного та відомства державного майна, інженера по дорожній частині, міського голови губернського чи повітового міста (або міського старости повітового міста), земських гласних від повіту, призначених губернським комітетом, обов'язкових членів повітової управи у справах земського господарства, волосних старшин повіту (від двох до п'яти за призначенням губернатора). Також, якщо розглядалися відповідні питання, у засіданнях комітету брали участь представники, призначені Міністром шляхів сполучень, Командувачем військового округу, Попечителем навчального округу, губернськими ветеринарним та лікарським інспекторами [7, с. 10-11].

На повітові комітети у справах земського господарства Положенням від 2 квітня 1903 р. покладалися обов'язки складання бюджетних пропозицій про витрати в повіті, проектів розкладок натуральних земських повинностей та загалом надання даних та висновків по питаннях, що передаються губернатором чи губернським комітетом на попередній розгляд. Крім того, повітовому комітету надавалося право представляти на обговорення губернського комітету окремі справи та клопотання, що стосувалися місцевих потреб [7, с. 23].

Губернська управа у справах земського господарства складалася із голови та трьох членів (згодом було надано право клопотатися про збільшення їх до п'яти), один із яких був заступником голови. Вони призначалися Міністром внутрішніх справ за поданням губернатора із осіб, які відповідали вимогам, що висувалися до гласних губернського та повітового комітетів, користувалися правом державної служби, а також були знайомі з місцевими умовами по попередній службовій діяльності у губернії [7, с. 27].

Так, на 1908 р. Волинська губернська управа у справах земського господарства складалася з посадових осіб: голови й 4-х членів і службовців канцелярії. Остання нараховувала 6 відділів, архіваріуса та регістратуру. Загалом у секретарському, бухгалтерському, розпорядчому (загальному), лікарському, ветеринарному та дорожно-будівельному відділах канцелярії працювало 3 діловоди та 5 їх помічників, 1 бухгалтер та 3 помічників бухгалтера, 26 писців, 4 машиністи та 3 кресляра [11, арк. 623-628].

На губернську управу у справах земського господарства покладалося: 1) підготовка справ до слухання у губернському комітеті та діловодство останнього; 2) виконання постанов губернського комітету та ведення поточних справ управління земським господарством; 3) загальне керівництво та спостереження за діяльністю повітових управ та службовців управління, подання кандидатів на посади, що заміщуються по розпорядженню губернатора, прийняття та звільнення осіб, призначення яких надано губернській управі; 4) складання звітів про свою діяльність, про грошові обіги по земським сумах та про стан підвідомчих управі галузей земського господарства, закладів та майна [7, с. 25].

Крім того, права та обов'язки, які в губерніях, де діяло Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р., були покладені діючими особливими узаконеннями на губернські та повітові земські управи та на їх голів та членів, Державна Рада постановила надати, відповідно, місцевим губернським та повітовим управам у справах земського господарства [7, с. III].

Тому, враховуючи важливість та широту завдань по реалізації усіх заходів земського управління, при губернських управах Київської, Волинської та Подільської губерній створювалися спеціальні відділи, наради та бюро.

Вже з 1904 р. при Київській губернській управі у справах земського господарства почав активно діяти Училищний відділ. Першим завданням було поставлено дослідити та, по можливості, всебічно висвітлити стан справи народної освіти в Київській губернії на час введення Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р.. Це було зроблено шляхом складання та розсилки в усі сільські школи та волосні правління детального опитувальника. На основі отриманих матеріалів було видано «Огляд початкової народної освіти в Київській губернії за 1904 рік». Аналогічну роботу було проведено 1907 р., результатом чого стало видання «Огляду початкової народної освіти в Київській губернії за 1904 рік» [12, с. V].

З 11 березня 1907 р. при Київській губернській управі у справах земського господарства діяло Лікарсько-санітарне бюро. Бюро складалося з загального та медико-статистичного відділів. Його членами були професор Скворцов (завідувач), його помічник лікар А. А. Говсеев, два канцеляристи для ведення поточних справ земської дільничної медицини та п'ять рахівників для обробки статистичних матеріалів. У протоколах бюро визначалося як «особливий відділ губернської управи по лікарсько-санітарній справі з характером дорадчого та

..... виконавчого органу управи по спеціальних питаннях» [13, с. 5]. Крім надання пояснень та висновків на запити лікарського та благодійного відділів губернської управи, бюро виконувало її доручення по ознайомленню з лікарсько-санітарною справою на місцях. Приміром, у 1906-1907 рр. завідувач бюро у службових поїздках ознайомився з роботою всіх 11 повітових земських лікарень та 40 (із 63) сільських лікарень та амбулаторій. Також завідувач бюро та його помічник брали участь у засіданнях комітету для надання пояснень по лікарсько-санітарній справі [13, с. 28-30]. Із січня 1907 р. бюро почало видавати «Врачебно-санитарную хронику Киевской губернии» [13, с. 3-5].

У Волинській губернії питання про створення при губернській управі Лікарсько-санітарної наради та бюро піднімалося з 1906 р., однак його вирішення затягнулося на декілька років. Комітет на засіданні 10 жовтня 1906 р., вислухавши доповідь губернського лікарського інспектора Д. С. Морозова, постановив передати справу на попередній розгляд повітових управ. Наступного року в осінню сесію 1907 р. комітету був представлений проект утворення наради та бюро, однак затверджений він не був. Восени 1908 р. питання знову було підняте. Ковельська повітова управа спільно із Лікарсько-санітарною нарадою подала губернському комітету клопотання про створення губернського лікарсько-санітарного бюро [14, с. 74-75].

Також при Волинській губернській управі у справах земського господарства функціонував страховий відділ. Спочатку він нараховував два діловодства, а згідно постанови губернського комітету від 21 лютого 1908 р., було створено ще одне. Загальнооблікове діловодство вело справи по: обліку будівель, що страхуються по обов'язковому страхуванню, отриманню страхових платежів, протипожежній частині та інші. Друге – «пожежне» – завідувало виключно реєстрацією пожеж та видачею пожежної винагороди як по обов'язковому, так і по добровільному страхуванню, та, відповідно, вело все необхідне листування з цих питань. Третє діловодство відповідало за добровільне страхування нерухомого, а з 1 червня 1908 р. і рухомого майна. До 1 березня 1908 р. всю роботу страхового відділу при Волинській губернській управі виконувало 18 постійних осіб та 2 тимчасових, з 1 березня 1908 р. – 25 осіб, з яких 3 діловоди та 5 їх помічників. Протягом 1908 р. надійшло понад 12 тис. вхідних та майже 15 тис. вихідних паперів [15, с. 17-18]. В середині 1909 р. при страховому відділі Волинської губернської управи створено спочатку як тимчасовий для вироблення норм та тарифів по обов'язковому страхуванню, а потім як постійний страховий статистичний відділ. Цим відділом, згідно постанови губернського комітету від 1 жовтня 1909 р., також виконувалися термінові роботи по зведенню даних про землеволодіння Волинської губернії як матеріал до законопроекту про виборне земство в 6 західних губерніях. Наприкінці 1909 р. при Волинській губернській управі у справах земського господарства було створено дорадчий орган – Страхове бюро та асигновані кошти на утримання помічника страхового інспектора [16, с. 2-3].

Повітова управа у справах земського господарства мала більший, порівняно із губернською, кількісний склад. Очолював її повітовий предводитель дворянства. Також до неї входили повітовий ісправник, один з податкових інспекторів повіту (за призначенням керуючого казенною палатою), двоє з трьох земських гласних від повіту, які призначалися губернським комітетом, до складу якого входили, та одного-двох обов'язкових членів, що призначалися губернатором, за поданням губернської управи (до обов'язкових членів висувалися ті ж вимоги, що й до членів губернської управи, однак вони могли не володіти правами державної служби) [7, с. 13].

Однак часто всю роботу повітової управи виконували обов'язкові члени, бо інші – чиновники – були зайняті виконанням своїх прямих обов'язків. Так Волинська губерньська управа у справах земського господарства, надаючи губернському комітету відзиви повітів по одному із питань дорожньої частини, зазначала, що у Дубенському повіті справу вирішував лише один обов'язковий член управи [17, арк. 44зв].

На повітові управи у справах земського господарства покладалося, під наглядом губернської, завідування на місцях поточними справами по всіх чи деяких галузях управління земським господарством, підготовка справ до слухання у повітовому комітеті та виконання окремих доручень губернської управи [7, с. 26].

Згідно Положення від 2 квітня 1903 р., найближче визначення кола обов'язків повітових управ та розмежування їх від обов'язків губернських управ покладалося на губернські комітети. Відповідно, на засіданнях перших річних зібрань комітетів Південно-Західного краю 1904 р. розглядалося питання про надання повітовим управам відповідних інструкцій. При

.....
цьому дещо нетрадиційним шляхом пішов Волинський губернський комітет, з самого початку оголосивши, що в межах закону надає повітам повну самостійність. Про такий крок схвально відгукнулася ліберальна громадськість, зокрема, Іван Рева на сторінках «Київської газети» [18, арк. 90]. У 1906 р. Волинським губернським комітетом було видано спеціальну інструкцію, в якій закріплювалися широкі повноваження повітових органів земського управління губернії. Однак саме такий підхід через 4 роки функціонування земських установ на Волині зазнав нищівної критики. Децентралізаторську політику Волинського земства вважали однією з головних причин його невдач у різних галузях місцевого господарства як власна бюджетно-ревізійна комісія, обрана п'ятим річним зібранням губернського комітету, так і генерал-губернаторська ревізія [11, арк. 20].

Зауважимо, що голова, члени та секретар губернської управи у справах земського господарства, а також обов'язкові члени повітових перебували на державній службі та користувалися відповідними окладами, службовими, пенсійними правами й пільгами [7, с. 13].

Отже, специфікою земських установ, що діяли на Правобережній Україні у 1904-1911рр., була призначуваність їх складу та зосередження владних повноважень у губернських органах. Однак розлога структура їх функціональних підрозділів дозволяла залучати до роботи місцеву інтелігенцію та селянство. При цьому виникнення та діяльність спеціальних комісій, відділів, нарад, бюро при комітетах та управах у справах земського господарства ілюструвало розстановку пріоритетів серед напрямів роботи та поступове розширення соціальних функцій так званого «спрощеного» земства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дровозюк Л.М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 рр. – Вінниця: «Універсал - Вінниця», 1997. – 48 с.
2. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004. – 20 с.
3. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С.Ю.Витте (1899г.). Второе издание с двумя предисловиями Петра Струве и с приложением записки министра финансов о напряжении платежных сил населения. – Stuttgart, 1903. – 220 с.
4. Кузьмин-Караваев В.Д. Управление земским хозяйством в девяти западных губерниях // Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня. 1898-1903. – Спб.: Общественная польза, 1904. – С. 370-411.
5. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 3. – Листопад. – С. 32-57.
6. Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904-1917): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00. – Каменец-Подольский, 1987. – 17 с.
7. Высочайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. – СПб.: Тип. МВД, 1903. – 59 с.
8. Доклады Киевской губернской управы по делам земского хозяйства первому годичному собранию губернского комитета 1904 года. Часть II. – К.: Типография Окружного Штаба, 1904. – 88 с.
9. Доклады и журналы заседаний агрономического совещания при Киевской губернской управе 6-8 мая 1906 года. - К.: Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1906. – 107 с.
10. Доклады Волынской губернской управы по делам земского хозяйства пятому годичному собранию годичного комитета 1908 года. Часть II-я с №202 по № 303. – Житомир: Тип. Т-ва Бродович, б.г. – 327 с.
11. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 223. – 863 арк.
12. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. – К.: Тип. Акц. Общ. Н.Т.Корчак-Новицкого, 1909. – 88 с.
13. Отчет о состоянии и деятельности Врачебно-санитарного бюро при Киевской губернской управе по делам земского хозяйства за 1907 год. – К.: Типография Императорского университета св. Владимира Акц. о-ва печатного и издат. дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1910. – 67 с.
14. Доклады Волынской губернской управы по делам земского хозяйства пятому годичному собранию годичного комитета 1908 года. Часть III-я с №303 по № 391. – Житомир: Тип. Т-ва Бродович, б.г. – 240 с.
15. Отчет Волынской губернской управы по делам земского хозяйства. По страховому отделу за 1908 год. – Житомир: Электрическая типография товарищества «Н.А.Бродович», 1910. - 88 с.
16. Отчет по взаимному земскому страхованию Волынской губернии за 1909 год. – Житомир: Электрическая типография товарищества «Н.А.Бродович», 1912. - 47 с + 15 с.

17. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч III. – 50 арк.

18. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч. 7. – 130 арк.

Огиенко Е.В. Организационное оформление управления по делам земского хозяйства Правобережной Украины 1904-1911 гг.

В статье анализируется состав и обязанности распорядительных и исполнительных органов управления земским хозяйством Правобережной Украины 1904-1911 годов. Обращается внимание на то, что определенные законом принципы функционирования земских учреждений придавали им характер органов государственного административного управления. Прослеживаются практические меры земств организационного плана по расширению социальной базы и обязанностей собственных структурных подразделений.

Ключевые слова: Правобережная Украина, комитеты и управы по делам земского хозяйства, комиссии, отделы, бюро, функции и обязанности.

Ogienko O.V. Organizational registration of management on affairs of zemsk economy of Right-bank Ukraine of 1904-1911 years.

In the article the structure and duties of prescriptive and executive organs of management of zemsk economy of Right-bank Ukraine in 1904-1911 years is analyzed. Pays attention that the principles of functioning certain by the law of zemsk establishments gave to them character of organs of the state administrative management. Zemsk practical measures of the organizational plan on expansion of the representative base and social responsibilities of their own structural subdivisions are traced.

Keywords: Right-bank Ukraine, committees and council on affairs of zemsk economy, commissions, departments, bureaus, functions and duties.

УДК 36(477)»1919/1929»

В.Г.Шарпаний

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР (1919-1929 рр.)

У статті досліджено етапи і принципи формування та функціонування системи пенсійного забезпечення в УСРР в 1920-х рр.. Автором розкрито фінансово-економічні можливості та ключові соціально-ідеологічні пріоритети пенсійного забезпечення в радянській державі.

Ключові слова: собез, соцстрах, «воєнний комунізм», неп, продпайок, прожитковий мінімум.

Актуальність науково-історичного дослідження проблеми пенсійного забезпечення в Україні періоду становлення держави тоталітарного типу є, на перший погляд, справою ірраціональною, але саме тоді в українському суспільстві постала система соціального забезпечення, яка діяла впродовж десятиліть. Для історика важливо з'ясувати факт становлення пенсійної справи як виду соціальних допомог, а не вишукувати гіпотетичний зв'язок минулого і сучасного, позаяк кожна епоха має політико-економічні та соціо-побутові властивості розвитку. Монопартійна система влади і монопольне становище державної форми власності в УСРР 20–30-х рр. сприяли централізації системи соціального забезпечення, у тому числі й пенсійного, унеможливили будь-які інші джерела фінансування. Сучасне українське суспільство базується на політичному плюралізмові і багатоукладності, відтак виникає полівекторність забезпечення громадян, тобто з'являється своєрідна варіативність форм і методів вирішення пенсійної справи.

Пенсійне забезпечення в УСРР досліджуваного періоду – історичний факт і, водночас, соціальна інновація, тому що більшовицька модель призначення пенсій населенню запроваджувалася вперше з метою надання конкретної соціальної допомоги, а з іншого боку, – це політико-ідеологічний захід популяризації переваг радянської влади. В історіографії відсутні праці з цієї соціогуманітарної проблеми, тому що радянська історична наука розглядала соціальну історію в контексті класових антагонізмів [3], а сучасна – переймається дослідженням репресій, голодоморів, тоталітаризму, тобто екстремальної ситуації повсякденної життєдіяльності великих груп населення. Система соціального забезпечення в Україні 20–30-

х рр. залишається малодослідженою науково-історичною проблемою, з'ясування якої лише розпочато на рівні декількох статей у періодичних виданнях [6].

Мета і завдання цієї науково-аналітичної розвідки полягають в тому, щоб виявити ключові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення в державі, яка нехтувала загальноцивілізаційними цінностями, натомість підкреслювала класові принципи. Науково-світоглядний інтерес викликає мотиваційна сторона функціонування системи соціального забезпечення в цілому і пенсійного, зокрема, зважаючи на політичний терор, депортації, переслідування, голод, карткову систему матеріального розподілу, які дисонують у контексті так званої державної філантропії.

Формування радянської системи пенсійного забезпечення в Україні розпочалося весною 1919 р., коли вирувала громадянська війна, а суспільство знемагало від насилля, терору і хвороб, прагнучи соціального миру. Першим офіційним документом, котрий засвідчив початок формування нової системи пенсійного забезпечення, був декрет РНК УСРР «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного комісаріату соціального забезпечення» від 28 лютого 1919 р., а декрет РНК УСРР від 16 квітня 1919 р. «Про врегулювання пенсійної справи» фактично і юридично скасував стару структуру пенсійних установ. Декрет 16 квітня був опублікований 24 квітня, тому його згадують від дати оприлюднення, але його статті та положення заклали нормативно-правові підвалини пенсійної справи в Україні. «Положенням про пенсії», яке виявилось складовою частиною декрету, передбачалося запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів, сиріт. «Інвалідну пенсію» одержували особи, які втратили внаслідок хвороби, віку, каліцтва працездатність не менше 15%, але в межах прожиткового мінімуму конкретної місцевості. Якщо пенсіонер переїхав з адміністративної смуги нижчого прожиткового мінімуму до вищого, то пенсію міг одержати за нових умов лише за півроку, а річний розмір пенсій не повинен був перевищувати річного заробітку малокваліфікованого робітника. У разі додаткових джерел забезпечення, які знаходив пенсіонер, він мусив попередити «під загрозою кримінальної відповідальності» органи собезу. Непрацездатними членами сім'ї, на яких поширювалося право на пенсійне забезпечення у випадку смерті пенсіонера-батька, вважалися вдова з однією і більше дитиною віком до 10 років, неповнолітні до 16 років та батько пенсіонера старший 55 років. Декрет виявився основним нормативним актом про пенсійне забезпечення, який регулював пенсійну справу.

Держава проголосила рівне право всіх на одержання пенсії, але виокремила деякі категорії населення, що звільнялися від пенсійного забезпечення. Радянська влада скасувала пенсії за ордени, медалі, георгіївські хрести та медалі. Згідно з розпорядженням НКСЗ № 141 від 11 липня 1919 р., державної пенсії позбавлялися церковнослужителі, теологи, службовці духовних відомств, тому що церква від 22 січня 1919 р. була відокремлена від держави. Пенсії не давали також колишнім поліцейським чинам (жандармерії, політичного та загального відділів), тюремним наглядачам.

Від лютого до липня 1919 р. відбувалося упорядкування пенсійної справи: пенсійний відділ НКСЗ переглянув і доопрацював декрет 14 березня 1919 р. «Про забезпечення пенсіями солдат Червоної Армії та інших військовослужбовців»; видав декрети: від 30 квітня 1919 р. «Про забезпечення червоноармійців та інших військовослужбовців добовим утриманням від дня їх звільнення зі служби до призначення їм пенсії», декрет від 27 травня 1919 р. «Про забезпечення громадян-заявників про пенсію харчовими і добовими грошми», декрет від 27 червня 1919 р. «Про виявлення та кваліфікацію хвороб і тілесних ушкоджень, які були підставою для оформлення пенсій» [1, с. 107]. Весною 1919 р. пенсійний відділ одержав від 11 наркоматів УСРР пенсійні справи, які надіслав місцевим органам собезу для розгляду.

17 червня 1919 р. пенсійний відділ НКСЗ активно обговорював та вивчав питання про переведення пенсій з Росії в Україну. Переведеннями займалася міжвідомча комісія НКВС, але дуже повільно. Український уряд погодився на виплату пенсій тим особам, які залишили Росію і переїхали в Україну, навіть порушив питання про перерахування 20% тієї суми, яка до революції призначалася для пенсійного забезпечення [12, арк. 13]. Але цю вимогу сприйняли як умову для можливого забезпечення «пенсіонерів-емігрантів». Чиновники НКСЗ УСРР визнали: пенсії, призначені в Росії, не можуть виплачуватися в Україні, крім тих, у яких були відкриті рахунки до 1 січня 1918 р. Все-таки механізм переведення пенсії через скарбницю, особливо для тих осіб, які народилися в Україні, вважали цілком можливим, але за нормами місця проживання пенсіонера.

Оформленням пенсійних справ займалися відділи соціального забезпечення – губернські, міські, повітові, які створювали фахові комісії з числа співробітників собезів, лікарів, держслужбовців. Для оскарження дій посадових осіб існувало три інстанції: комісія міськсобезу, губсобезу та Касаційна комісія при НКСЗ. Малограмотні особи дуже довго оформляли пенсійні справи. Навіть освічені особи не могли швидко і вчасно оформити належні документи. Для прийому заяв, згідно з «Розпорядженням по веденню діловодства при пенсійних підвідділах від собезів місцевих, повітових і міських совдепів», створювали «особливі столи», орієнтовані на оперативне оформлення пенсійних справ для кожного прохача. На заявника заводили спеціальну справу відповідного зразка. Для обстеження матеріального і сімейного становища особи, яка заявила про призначення їй пенсії, наркомсобез видав 27 березня 1919 р. спеціальну настанову у вигляді запитальника. Наприклад, для осіб, що мешкали у сільських районах, визначили такі запитання: чи має власну землю, яка під лісом, сінокосом, ріллею, непридатна; якого обсягу кожна; має город та якого розміру; має сад та який прибуток; має оренду; кількісний склад сім'ї, працездатних і непрацездатних її членів; середня врожайність за попередній рік з десятини; власна хата і господарство; свиней, овець; чи займається ремеслом та промислами. Для міських жителів також влаштовували «пенсійний допит», особливо на предмет нерухомості та власності. До комісії по призначенню пенсій, яка діяла при пенсійному відділі, входили представники радянських, профспілкових органів та лікарні, які «слухали» ту чи іншу пенсійну справу, з'ясовували соціальне походження та матеріальне становище і ухвалювали відповідне рішення – видати, відхилити, на доопрацювання. Для вирішення принципових і суперечливих питань була заснована колегія на базі пенсійного відділу НКСЗ. Інтенсивність роботи пенсійних відділів була високою, хоча ефективність значно меншою, тому що багато справ повертали. Заяву та пенсійну справу уважно розглядали, з'ясовуючи соціальне походження та майновий стан прохача. Багато відмов припадало на справи «дореволюційних пенсіонерів», які втратили їх згідно з новим законодавством «робітничо-селянської» держави. Наприклад, у Лохвицькому повіті було обстежено 2000 колишніх пенсіонерів, з них лише 80 подали заяви на переоформлення [12, арк. 31], тому що процедура «освідетельствования» виявилася для багатьох малоприємною. Прохач мусив письмово засвідчити проходження військової служби, у тому числі протягом 1917–1919 рр., якщо залишався у діючій армії. Не всі зберегли і пенсійні книжки старого зразка.

Розміри пенсій були символічними, але статус пенсіонера формально засвідчував дві обставини: нейтральне соціальне становище і водночас лояльне відношення до радянської влади, яка видала пенсію. Розмір пенсії мав відповідати прожитковому мінімуму тієї чи іншої місцевості, особливостям майнового становища прохача, а також категорії. Наприклад, 1 січня 1919 р. залізничникам встановили розмір пенсії відповідно до мінімального рівня тарифної ставки: половину пенсії, якщо втрата працездатності становила 44%, п'яту частину за умови 29% непрацездатності [10, арк. 3]. На Катеринославщині у червні 1919 р. пенсія становила переважно 250 крб., а прожитковий мінімум, встановлений «совдепом», сягав 645 крб. [11, арк. 16]. Середня зарплата некваліфікованого робітника на день тут сягала 21 крб., а в квітні 1919 р. прожитковий мінімум для родини з 4-х осіб у Катеринославі – 2 570 крб.

Пенсійне забезпечення червоноармійців та їхніх родин належало до пріоритетних напрямків діяльності собезу, тому що тривала громадянська війна та інтервенція, відтак більшовики сподівалися на підтримку населення. 12 березня 1919 р. РНК УСРР видав декрет «Про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військово-службовців і їх родин», яким призначив пенсії солдатам Червоної Армії, що втратили (повністю або частково) працездатність від пошкоджень, ран, хвороб, отриманих за час служби. Залежно від ступеня втрати працездатності пенсії розподілялися на 4 розряди: для першого розряду (100% втрати працездатності) призначалася пенсія у розмірі прожиткового мінімуму даної місцевості; для другого (70–100%) пенсія становила 75% прожиткового мінімуму; для третього (від 40 до 70%) – половина прожиткового мінімуму; для четвертого (від 15 до 40%) – 20% прожиткового мінімуму [2]. Сім'ям солдат, що загинули або зникли без вісті на війні, призначали пенсію за першим розрядом: вдові з 3-ма і більше непрацездатними – повну ставку; з одним або двома – дві третини ставки; вдові бездітній – лише у випадку її інвалідності (не менше 15% втрати нею працездатності); повним сиротам до 16 років: одному у сім'ї – половину ставки, двом – дві третини, чотирьом і більше – половину ставки. Непрацездатними вважалися неповнолітні діти до 16 років, батько пенсіонера-червоноармійця старше 55 років, мати старше 50 років.

27 червня 1919 р. РНК УСРР ухвалив декрет «Про забезпечення солдат Червоної Армії пенсіями», яким скасував дію декрету від 12 березня. Повний інвалід мав стовідсоткову пенсію, а родини червоноармійців одержували на одного члена сім'ї 40% , на двох – 60%, на трьох – 80%, на чотирьох і більше – 100% ставки місячного заробітку некваліфікованого робітника [9, с.60]. Інвалід мав право «трудового заробітку», але сума не повинна була перевищувати у 2 рази повної інвалідної пенсії. Дія декрету поширювалася на всі категорії військовослужбовців Червоної Армії, у тому числі медпрацівників та учасників повстанських загонів, а також «на всі категорії військовослужбовців старої армії і флоту». Декрет від 12 березня також передбачав пенсійне забезпечення воїнів першої світової війни [5, с.50].

Персональні пенсії за особливі заслуги почали запроваджувати з 1920 р. Зокрема, 19 серпня 1920 р. НКСЗ призначив сім'ям відомих учених та інженерів спеціальні пенсії. У 1921 р. органи собезу інформували про те, що Раднарком УСРР передбачив пільгове пенсійне забезпечення осіб, які мали особливі заслуги перед «робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної і професійної роботи на випадок їхньої інвалідності» [8, с.26]. Вони одержували «збільшену пенсію»: за умови абсолютної втрати працездатності та повної інвалідності (триразовий прожитковий мінімум), а інваліди 2-ї групи – дворазовий прожитковий мінімум. Члени їхніх сімей забезпечувалися одноразовим прожитковим мінімумом, а призначенням пенсій займався виключно апарат НКСЗ, хоча РНК УСРР мав право і повноваження призначати одноразову допомогу для цієї категорії пенсіонерів.

22 серпня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про посилені пенсії», а НКСЗ одразу видав «Інструкцію про застосування постанови РНК УСРР від 9-го серпня 1922 р.». Закон був прийнятий все-таки ВУЦВКом, яким передбачалися категорії осіб, що заслуговували на призначення пенсій, порядок їх надання та перегляду норми. «Посилена пенсія» встановлювалася для тих, хто мав видатні заслуги перед революцією (професійний революційний діяч, партійні діячі з дореволюційним стажем, що згодом посідали «центральні партійні і революційні пости», колишні народовольці), а також тим «діячам науки, мистецтва, літератури, охорони здоров'я і техніки, котрі своєю працею у відповідній галузі мали вагомий внесок до загальнолюдської культури» [4, с. 145]. Поняття «видатні заслуги» мало загальнодержавний характер. Заявники (діти, члени родин) для призначення пенсій зверталися до відповідних організацій та установ за революційні заслуги – до ЦК КП(б)У, за радянську роботу – до Південбюро ВЦРПС, за наукову та мистецьку діяльність – до Наркомосу, за військову службу – до штабу військового командування України, за виробничі досягнення – до Уккранднаргоспу.

Реалізація пенсійного забезпечення у голодні 1921–1922 рр., особливо на півдні, відбувалася дуже мляво і незадовільно. Розміри пенсій, особливості їх призначення та форми отримання були випрацювані головним чином протягом 20-х рр., тому що у 1919–1920 рр. частіше надавали разові допомоги у вигляді продпайків. Загалом пересічні пенсії були мізерними, навіть символічними, якщо брати до уваги ціни на продовольчі та промислові товари. У 1923 р. пенсія інваліда війни становила 5 крб. 7 коп., родини червоноармійців та сім'ї загиблих військовослужбовців – 3 крб. 40 коп., а сім'ї загиблих комуністів – 17 крб. 42 коп. [13, арк. 7]. 21 серпня 1924 р. ВУЦВК встановив для інвалідів війни і родин червоноармійців ставку пенсії 22 крб. для першої групи з правом її зменшення в 4 округах на 10%, а в малозаселених – на 30% [14, арк. 3-5]. Пенсійне забезпечення міських та сільських пенсіонерів суттєво вирізнялося. Так, розмір пенсії інваліда війни у містах становив 16 крб., а на селі – 4 крб. 33 коп.; для персональних пенсіонерів місцевого значення – 30 у містах, 20 у селах. Невипадково до Центрального бюро скарг НК РСІ надходили скарги з питань пенсій. У 1927 р. надійшло 232 скарги про відмову у пенсійному забезпеченні [7, с.23].

Пенсію видавали раз на місяць відповідні органи собезу. Кожен пенсіонер, з липня 1925 р. мав пенсійні книжки з номерами, які засвідчували їх реєстрацію в Наркомсобеі та в окрінспектурі. Кожен номер мав додаток – літери А, Б, В, які означали відповідну категорію пенсіонера. Так, «А», тобто єдина реєстраційна книжка, стосувалася інвалідів усіх груп інвалідності; «Б» (єдина пенсійно-реєстраційна книжка) видавалася інвалідам і сім'ям, які втратили годувальника, а також персональним пенсіонерам; «В» (розрахункові книжки) належали сім'ям червоноармійців, політбійців і слухачів радпартшкіл. Книжки мали рожеві і зелені сторінки, які також засвідчували ту чи іншу категорію пенсіонера. Єдині реєстраційні і пенсійно-реєстраційні книжки з рожевими стрічками видавали інвалідам громадянської війни,

«інвалідам-персональникам» та родинам без годувальника; з зеленими – інвалідам «імперіалістичної війни», праці, військовослужбовцям колишньої армії. Рожевими були розрахункові книжки родин червоноармійців, зеленими – для слухачів радпартшкіл. «Громадянам села», які отримували допомогу через селянські і міські комітети взаємодопомоги, книжки не видавали. Пенсію видавали за місцем проживання пенсіонера.

Таким чином, становлення системи пенсійного забезпечення в УСРР 1919-1929 рр. мало два етапи розвитку, котрі припали на добу воєнного комунізму (1919-1920) та непу (1921-1929). Вони вирізнялися методами, формами і принципами функціонування пенсійної справи. Протягом першого періоду всі форми і види пенсій, а також дореволюційні установи й організації, які їх призначали та видавали, радянська держава скасувала. За основу пенсійного забезпечення взяли соціальне походження і майновий стан, заслуги перед революцією, політичну діяльність та посади партійно-радянської номенклатури. Стаж, освіта, кваліфікація, а також вікові і соціально-професійні ознаки прохачів не брали до уваги, крім тих, хто не мав права на «радянську пенсію» (священники, колишні поліцейські чиновники, тюремні охоронці тощо). Пенсії, її розміри та види виконували функцію соціальної допомоги для різних категорій (інвалідів, червоноармійців та їхніх родин, учених), які не мали інших засобів існування. Коефіцієнт трудової участі, попередній заробіток тоді не правили за ключовий фактор, тому що надто загрозливою виявилася соціально-економічна ситуація в Україні того історичного періоду. Сам факт проголошення державою пенсійного забезпечення населення виконував дві важливі функції: стабілізації суспільного миру і формування у свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи влади.

Неп змусив органи собезу пристосовуватися до ринкової економіки, модернізуючи всю систему установ, переглядаючи списки соціальних категорій населення, максимально скорочуючи їх забезпечення постійними формами. За 1921-1929 рр. кількість пенсіонерів в УСРР зменшилася у 2,5 рази, а станом на середину 20-х рр. – у 5 разів, хоча йдеться про загальну чисельність всіх категорій – постійних і тимчасових клієнтів собезу. Постійні пенсіонери одержали номерні пенсійні книжки. Розміри пенсій виявилися символічними і мізерними, враховуючи ціни та гостру продовольчу ситуація в суспільстві 20-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Деятельность отдела пенсий Наркомсобеза Украины (с 17-го марта по 17-е июня 1919 г.) // Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. – С. 107–111.
2. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства У.С.С.Р. – 1919. – 14 марта, № 67.
3. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 342 с.; Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.; Историки спорят. Тринадцать бесед. – М.: Политиздат, 1988. – 510 с.; Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). – М.: Ин-т рос. Истории РАН, 2003. – 246 с.
4. Инструкции // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8–11. – С. 145.
5. Инструкция о порядке применения декрета Сов. Нар. Комис. Украины от 14 марта 1919 г. об обеспечении солдат Красной Армии и прочих категорий военно-служащих пенсией // Социальное обеспечение. – 1919. – №2–3. – С. 50–56.
6. Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С. 157–162; Шарпатий В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в Україні 1920–30-х років: історичний аспект // Там само. – С.63–67; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
7. Работа Центрального Бюро скарг // Бюлетень ЦКК КП(б)У – НК РСІ УСРР. – 1927. – № 3. – С. 23–24.
8. Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 26.
9. Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. – С. 60–61.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 10.
11. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 22.
12. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 27.
13. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1119.
14. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1466.

Шарпаты В.Г. СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УССР (1919-1929 гг.)

Исследуются этапы и принципы становления и функционирования системы пенсионного обеспечения в УССР в 1920-х гг. Автором раскрыты основные социально-идеологические приоритеты пенсионного обеспечения и финансовые возможности советского государства.

Ключевые слова: собес, соцстрах, «военный коммунизм», нэп, продпак, прожиточный минимум.

Sharpaty V. THE FORMATION OF THE PENSION'S PROVISION SYSTEM IN THE USSR (1919-1929)

This article possesses the elements of defining the core principles of formation and functioning of the pension's provision system in the Ukrainian Soviet Socialist Republic during 1920-th. The author defines economic and financial potential and fundamental social and ideological priorities of the pension's provision system in the Soviet State.

Key terms: social security, social insurance, «war communism», NEP (abbr. of New Economic Policy), tax in kind, minimum subsistence level.

УДК 94(477) «1920/1939»

О.А. Мельничук

**СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ
У 1920-30-х рр. XX ст.**

У статті, на основі аналізу джерел та літератури висвітлюються організаційно-правові засади та практика соціального страхування сільських робітників в Україні у 20 — 30-ті рр. XX ст.. Зокрема, автором розкриваються умови забезпечення застрахованих допомогами та пенсіями, визначаються їх розміри та порядок надання. Аналізуючи практику діяльності страхових органів, автор стверджує, що основним завданням, яке ставила перед собою радянська влада при поширенні соціального страхування на сільських робітників в Україні, було прагнення розширювати село за майновою ознакою з метою формування соціальної опори у боротьбі із селянами-власниками.

Ключові слова: сільські робітники, соціальне страхування, соціальний захист, страхові внески, страхові органи, суцільна колективізація.

Перехід більшовиків до нової економічної політики в Україні зумовив появу соціального страхування як провідної організаційно-правової форми соціального захисту. В першу чергу воно поширювалося на робітників та службовців, найбільш вразливих до соціальних ризиків. Не позбавлених власності селян влада пропонувала підтримувати за рахунок створених комітетів взаємодопомоги, побудованих на принципах самофінансування. Відповідний декрет був затверджений РНК УСРР 23 грудня 1921 р., а їх організація на місцях розпочалася у червні-липні 1922 р. [1, арк. 1]. Дія декрету не стосувалася осіб, що працювали як наймані робітники в заможних селянських господарствах. Їх забезпечення пропонувалося здійснювати через соціальне страхування. Зважаючи на це, у своїй статті автор поставив за мету висвітлити організаційно-правові основи та практику соціального страхування сільськогосподарських робітників в Україні у 1920-1930-х рр.

Вказана проблема не була предметом спеціального історичного дослідження. Окремі брошури, написані страховими працівниками, використовувалися в той час як практичні посібники для забезпечення застрахованих допомогою [2-4]. Законодавчі основи соціального страхування сільськогосподарських робітників поміщені у збірках нормативних актів того періоду [5-6]. Окремі аспекти розглядалися в контексті загальних питань соціального забезпечення [7]. Про практику діяльності страхових органів по забезпеченню допомогами сільськогосподарських робітників можна дізнатися із періодичної преси того часу та архівних матеріалів.

Першим нормативним актом, що запроваджував соціальне страхування сільськогосподарських робітників в Україні, була постанова ЦВК та РНК СРСР від 26 жовтня 1927 р. «Про соціальне страхування осіб, зайнятих по найму в селянських господарствах».

Протягом 1927-29 рр. був розроблений єдиний кодифікований акт «Правила про соціальне страхування осіб, що працюють у наймах по селянських господарствах», який передбачав надання застрахованим різних видів соціальних допомог.

Відповідно до законодавства, державне загальнообов'язкове соціальне страхування в повному обсязі поширювалося на сільськогосподарських робітників, що працювали в наймах у господарствах промислового типу, колективних господарствах та на найманих працівників сільських громад. Вказані власники сплачували страхові внески за своїх працівників у розмірі 10% від розміру заробітної плати. Інші ж господарства, що прирівнювалися до промислових, та колективні господарства (товариства, артілі, комуни) і сільські громади сплачували 6%. При страхуванні в добровільному порядку відраховувалися внески в обсязі 3% від розміру заробітної плати, не включаючи вартості житла та робочого одягу [3, с. 16]. Стягнення заборгованості по внесках здійснювалося в примусовому порядку. Постановою СРСС від 15 березня 1929 р. за прострочення платежу більш, як на 3 місяці, ухилення від реєстрації в страхових органах, неподання або подання неправдивих відомостей передбачалася кримінальна або адміністративна відповідальність [8, ст. 13].

Застраховані сільські робітники, а в певних випадках і члени їх родин, мали право на забезпечення: допомогою із тимчасової непрацездатності через хворобу протягом 26 тижнів та через трудове каліцтво – до відновлення працездатності або визнання інвалідності; допомогою у зв'язку із вагітністю та пологами тривалістю 8 тижнів; одноразовими допомогам при народженні дитини та похованні застрахованого; пенсіями з інвалідності та у разі втрати годувальника. Обов'язковою умовою забезпечення була наявність шестимісячного стажу роботи у наймах протягом двох років перед отриманням допомоги [9, ст. 605].

Чинним законодавством передбачалися розміри допомоги, що виплачувалися сільськогосподарським робітникам. Так, допомога з тимчасової непрацездатності протягом перших семи днів непрацездатності становила від 30 коп. до 2 крб., а, починаючи з восьмого дня – від 40 коп. до 2 крб. 50 коп. Одноразова допомога при народженні дитини та допомога на поховання виплачувалися в сумі 10 крб. Розмір місячної пенсії з інвалідності становив: для інвалідів I групи – від 8 до 40 крб.; II групи – від 6 до 30 крб.; III групи – від 4 до 20 крб. Меншими були розміри пенсій у разі втрати годувальника, які для сім'ї із трьома і більше особами встановлювалися від 6 до 30 крб., для двох осіб – від 4 до 20 крб., для одного члена сім'ї – від 3 до 13 крб. [10, ст. 432].

Особливі умови передбачалися для призначення застрахованим допомоги у разі безробіття. Така допомога виплачувалася особам, для яких робота в наймах була єдиним засобом для існування і які пропрацювали у наймах не менше 8 місяців протягом останніх двох років. Зазначеним категоріям допомога з безробіття становила по 4 крб. протягом 3 місяців на рік або 6 місяців протягом одного періоду безробіття. На допомогу не могли розраховувати наймані робітники, що мали власне господарство [11, ст.35].

В Україні перші кроки зі страхування сільських робітників були зроблені у грудні 1927 р., коли на III пленумі Всеукраїнського комітету спілки СГЛР була заслухана доповідь Головоцстраху УСРР про завдання страхових органів у цій сфері. В січні 1928 р. питання було винесене на обговорення Всеукраїнської ради соціального страхування. Практичну ж роботу було розпочато лише в липні 1928 р. Як наслідок, із 75 тисяч сільських робітників, що планувалося охопити страхуванням, на кінець року нараховувалося лише 20 тисяч [12, с. 9].

При плануванні бюджету на 1928/29 р. ставилося завдання поширити соціальне страхування на 100 тис. сільських робітників. Протягом цього року за дозволом РСІ УСРР було розроблено марочну систему стягування внесків та введено її в п'яти округах (Харківському, Ізюмському, Куп'янському, Вінницькому та Криворізькому). Для популяризації закону на місця було розіслано 50 000 «пам'яток застрахованого наймита». Підготовча робота була проведена до травня 1929 р. [13, арк. 367]. Всього за 1928/29 р. було застраховано 68 748 сільських наймитів, з яких допомогу із тимчасової непрацездатності отримали 1 147 осіб, із безробіття – 365, на народження дитини – 55, на поховання – 60, пенсіями забезпечено 26 осіб [13, арк. 369].

Із проголошенням владою курсу на суцільну колективізацію робота по охопленню соціальним страхуванням сільських робітників посилилася. Потреба в соціальній опорі на селі та необхідність штучного розшарування селянства в майбутній оголошеній війні потребували внесення коректив. 2 січня 1930 р. Рада народних комісарів СРСР затвердила нову постанову СРСС «Про соціальне страхування осіб, зайнятих по найму в селянських господарствах».

Визначені у ній допомоги не диференціювалися в залежності від розміру заробітної плати. При цьому підвищений розмір допомоги був передбачений для членів профспілок [5, с. 93].

У березні 1930 р. Всеукраїнський комітет СГЛР через низку директив поставив перед страховими органами завдання по кращому обслуговуванню застрахованих. В результаті за перше півріччя 1929/30 р. темпи соціального страхування сільських наймитів зросли. Якщо у 1928/29 р. в середньому за місяць соціальним страхуванням було охоплено 6 592 наймити, то в наступному – 34 103. Витрати на допомогу застрахованим збільшилися із 181 227 до 340 665 крб. Страхові органи на місцях скаржилися на «несвоєчасне подання місцевою владою списків куркульських господарств, що використовують найману працю (Коростень, Проскурів, Тульчин)» [14, арк. 66].

Визначаючи справжні мотиви страхування наймитства, в директивному листі Цусстраху НКП СРСР від 3 квітня 1930 р. зазначалося, що «в умовах боротьби із куркульством соціальне страхування батрацтва має надзвичайно важливе політичне значення не тільки з точки зору забезпечення батраків, але як засіб допомоги колективному будівництву в боротьбі проти опору куркулів». На селах зі значною кількістю застрахованих пропонувалося створювати постійну страхову мережу. Вказувалося на посилення стягування страхових внесків із куркульських господарств, а також тих, що використовують найману працю. На місцях створювалися інститути страхделегатів, які раз на місяць заслуховували звіти страхових уповноважених та проводили роботу зі страхової освіти [5, с. 660].

Для посилення економічного тиску на заможні селянські господарства та загострення класової боротьби на селі постановою ЦВК та РНК СРСР від 15 вересня 1930 р. були встановлені більш диференційовані розміри страхових внесків. Якщо колгоспи та земельні товариства сплачували за кожного застрахованого працівника 10%, то селянські господарства, що використовували найману працю, – 22% від фонду заробітної плати [12, с. 12]. За рішенням V пленуму ВЦРПС (січень 1931 р.), страхові пункти створювалися при радгоспах та МТС, які розглядалися партією не лише як господарські органи, але й політико-виховні центри у справі перебудови сільського господарства [15, с. 9-10]. Із завершенням колективізації соціальне страхування сільськогосподарських робітників втратило свою актуальність.

Таким чином, кампанія по охопленню найманих працівників села соціальним страхуванням у період суцільної колективізації була невід'ємною складовою боротьби більшовиків проти селян-власників. Основним її завданням було розшарування села за майновою ознакою та розпалювання класової ворожнечі з метою остаточного утвердження своєї влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1037. – 21 арк.
2. Койре Є. Як страхові каси забезпечують наймитів. – Харків: Держтрудвидав, 1930. – 32 с
3. Быховский Н.И. Какую помощь оказывает страховая касса батракам и пастухам. Изд. 2-е. – М.: Гострудиздат, 1930. – 31 с.
4. Гейфман Л. Як наймитові одержувати допомогу за безробіттям і тимчасовою непрацездатністю та пенсію?. – Харків: Держтрудвидав, 1931. – 32 с
5. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М.: Гострудиздат, 1930. – 774 с.
6. Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків: Питання праці, 1929. – 270 с.
7. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки XX ст.). – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
8. СЗ СССР. – 1928. – №164.
9. СЗ СССР. – 1927. – №60.
10. СЗ СССР. – 1929. – №132.
11. СЗ СССР. – 1928. – №162.
12. Кузятин В. Страхование батрачества: проведение закона на Украине // Вопросы страхования. – 1928. – №42. – С. 8-12.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 999. – 380 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 923. – 123 арк.
15. Вопросы страхования. – 1931. – №12.

Мельничук О.А. Социальное страхование сельских рабочих в Украине в 1920 - 30-х гг.

В статье, на основе анализа источников и литературы освещаются организационно-правовые принципы и практика социального страхования сельских рабочих в Украине в 20 - 30-е гг. XX ст. В частности, автором раскрываются условия обеспечения застрахованных помощью и пенсиями, определяются их размеры и порядок предоставления. Анализируя практику деятельности страховых органов, автор утверждает, что основным заданием, которое ставила перед собой советская власть при распространении социального страхования на сельских рабочих в Украине, было стремление расслоить село по имущественному признаку с целью формирования социальной опоры в борьбе с крестьянами-собственниками.

Ключевые слова: сельские рабочие, социальное страхование, социальная защита, страховые взносы, страховые органы, сплошная коллективизация.

Melnychuk O.A. Social security of rural workers in Ukraine in 1920 – 30 th

In the article, on the basis of analysis of sources and literature light organizational and legal principles and practical worker of social security of rural workers in Ukraine in 20 - 30th XX item. In particular, the terms of providing open up an author insured a help and pensions, their sizes and order of grant are determined. Analyzing practice of activity of insurance organs, an author asserts that by a basic task which was put before itself by soviet power at distribution of social security on rural workers in Ukraine there was aspiration rassloit' sat down on a property sign with the purpose of forming of social support in a fight against peasants-proprietors.

Keywords: rural workers, social security, social defense, insurance payments, insurance organs, continuous collectivization, social security, social defense, insurance payments, insuranc.

УДК

О.В. Потильчак

«ЧИННИК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ» У МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКАХ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПУБЛІЧНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ 1946 р.

У статті аналізуються суперечливі тенденції міжетнічної напруженості, що проявилися у соціальному кліматі повоєнної України під впливом проведених у 1946 р. відкритих судових процесів у справах військових злочинів, скоєних іноземними військовополоненими. Обстоюється думка, що публічні суди над військовими злочинцями були використані сталінським режимом для зміцнення свого ідеологічного впливу на українське суспільство та, фактично, перетворившись на суд однієї тоталітарної ідеології над іншою, виступили чинником загострення міжетнічних стосунків.

Ключові слова: військовополонені, публічні судові процеси, повоєнне українське суспільство, міжетнічні відносини.

Майже 63 роки тому, з 17 по 28 січня 1946 р. у Києві, в Будинку офіцерів Червоної армії тривав відкритий судовий процес у справі про звірства німецько-фашистських загарбників на окупованій території України. Перед судом тоді постали п'ятнадцять звинувачених у військових злочинах бранців – колишніх військовослужбовців Вермахту, чинів поліції, жандармерії, СС і СД: Шеєр Пауль – генерал-лейтенант поліції, колишній начальник охоронної поліції та жандармерії генеральної округи Київ; Буркхард Карл – генерал-лейтенант, колишній комендант тилу 6-ї армії, що діяла на території оперативного тилу групи армій «Південь»; Фон-Чаммер Унд Остен Екхард – генерал-майор, колишній командир 213-ї охоронної дивізії, що діяла в Полтавській області УРСР, комендант головної польової комендатури № 392; Хейніш Георг – оберштурмбанфюрер СС, колишній гебітскомісар (окружний комісар) Мелітопольської округи; Валлізер Оскар – капітан, колишній ортскомендант (місцевий комендант) Бородянської міжрайонної комендатури Київської області; Труккенброд Георг – підполковник, колишній військовий комендант міст Первомайська, Коростишева, Коростеня; Геллерфорт Вільгельм – обершарфюрер, колишній начальник СД (служба безпеки) Дніпродзержинської округи генеральної округи Дніпропетровськ; Кноль Еміль – лейтенант, колишній командир польової жандармерії 44-ї

..... піхотної дивізії і комендант таборів військовополонених; Беккенгоф Фріц – зондерфюрер, колишній сільськогосподарський комендант Бородянської міжрайонної ортскомендатури генеральної округи Київ; Інземан Ганс – обер-єфрейтор, колишній військовослужбовець дивізії СС «Вікінг»; Ілгшат Еміль – обер-лейтенант, колишній командир підрозділу польової жандармерії; Майер Віллі – унтер-офіцер, колишній командир взводу 323 окремого охоронного батальйону; Лазер Іоган – обер-єфрейтор, військовослужбовець 73-го окремого саперного батальйону 1-ї танкової армії; Шадель Август – обер-єфрейтор, колишній начальник канцелярії Бородянської міжрайонної ортскомендатури генеральної округи Київ; Драхенфельс-Кальювері Борис Ернст Олег – вахмістр поліції, колишній заступник командира роти поліційного батальйону «Остланд».

Військовий Трибунал Київського військового округу 29 січня 1946 р. засудив дванадцятьох із них до смертної кари через повішання, а трьох – до тривалих термінів каторжних робіт.

Дещо раніше, з 10 по 17 січня 1946 р., у приміщенні міського драматичного театру Миколаєва проходив публічний суд над іншою групою звинувачуваних у військових злочинах німецьких військовополонених. Лаву підсудних заповнили: Вінклер Герман – генерал-лейтенант, колишній військовий комендант Миколаєва; Санднер Ганс – оберштурмфюрер СС, колишній начальник поліції безпеки та СД м. Миколаєва; Бютнер Макс – майор, колишній начальник жандармерії генеральної округи Миколаїв; Вітцлеб Франц – майор, колишній начальник охоронної поліції Миколаєва; Шмале Генріх – капітан, колишній заступник начальника охоронної поліції м. Миколаєва; Міхель Рудольф – колишній начальник жандармерії селища Березнегувате генеральної округи Миколаїв; Берг Роберт – обер-єфрейтор, колишній військовослужбовець польової жандармерії; Канцлер Франц – колишній начальник жандармерії гебітскомісаріату Херсон; Хал Йоган – рядовий, колишній військовослужбовець 783-го охоронного батальйону Вермахту.

За вироком Військового Трибуналу сім із дев'яти, визнаних винними військових злочинців, були повішені, а двоє засуджені до двадцяти років каторжних робіт кожен [1-3].

Одним із ключових аспектів теми радянського військового полону періоду Другої світової війни та повоєнного часу є питання судового переслідування бранців. У цьому контексті особливе місце належить публічним судовим процесам над військовополоненими Німеччини та її союзників, проведеним в СРСР у 1946-1947 рр. Означена проблематика залишається практично не розробленою у вітчизняній історичній науці. Існують лише кілька статей та збірник документів, присвячені найвідомішому з проведених у 1946 р. відкритих судових слухань – «Київському процесу» [5, 6, 9, 4], а також подібним публічним судовим процесам у Миколаєві та Сталіно [7, 8].

Наразі проблема відкритого судового переслідування іноземних військовополонених у повоєнний період лише входить у коло актуальної дослідницької проблематики вітчизняної історичної науки. Чекає свого вивчення ціла низка аспектів теми. Зрештою, не зроблено об'єктивного, неупередженого політико-правового аналізу тих подій. І справа тут не стільки в намаганні поставити під сумнів відповідність вини окремих засуджених до страти злочинців реально скоєним ними злочинам, скільки в політичному та ідеологічному значенні подібних процесів для тодішнього тоталітарного режиму СРСР.

За ходом Київського й Миколаївського публічних судових процесів стежила вся Україна. Широко розтиражовані у пресі, вони мали величезний суспільний резонанс і викликали жваві відгуки серед різних категорій населення республіки. Офіційна радянська пропаганда, викриваючи жахливі злочини німецьких фашистів, як і завжди, твердила про дружбу та братерство народів Радянського Союзу. Насправді ж, судові справи відкрили всю складність міжнаціональних стосунків у повоєнній Україні.

Свідками певного загострення міжетнічних стосунків були й співробітники радянських спецслужб, які ретельно фіксували всі «реагування населення» на ці судові процеси. Саме цілком таємні інформаційні повідомлення НКВС і НКДБ є на сьогодні чи не єдиним високоінформативним джерелом, що дозволяє досліднику, зрозуміло, з відомою долею умовності, зробити певний соціологічний зріз, на мікро-рівні оцінити реалії міжетнічних відносин у повоєнній Україні.

Метою дослідження є аналіз впливу, умовно кажучи, «чинника військовополонених», на міжетнічні настрої в повоєнній Україні. У цьому контексті, важливим аспектом вивчення проблеми є мікрорівневе дослідження реагування різного за етнічною та соціальною

.....
детермінантою суспільного середовища на підготовку й перебіг публічних судових процесів, а також вплив останніх на активізацію прихованих проявів міжетнічних протиріч.

Суттєвою стороною архівних матеріалів, використаних автором, є їх високий ступінь інформативності й об'єктивності. Тут представлена точка зору різної за соціальним, етнічним походженням, віковим складом аудиторії – селян, робітників, домогосподарок, технічної та гуманітарної інтелігенції. За своєю національною приналежністю – це росіяни, українці, євреї, представники інших етнічних спільнот тогочасної Української РСР. Серед них чоловіки та жінки, юнаки, люди середнього та похилого віку.

Перше, що кидається у вічі, коли читаєш ці, складені сухою канцелярською мовою, дописи НКВС «про реагування трудящих» на хід обох судових засідань, – це чітка орієнтація влади у питанні визначення спрямованості подібних висловлювань громадян. Всі вони були поділені на дві групи та репрезентували так звані «позитивні» й «негативні» реагування. До першої групи, тобто, до числа «позитивних» (з точки зору режиму) реагувань населення, оперативні працівники НКВС зараховували всі висловлювання, реакції та зауваження, в яких громадяни публічно чи приватно виявляли відверту ворожість, неприхований гнів, ненависть і презирство на адресу не лише підсудних військовополонених, але й на загальну адресу усіх етнічних німців. Другу групу «реагувань» склали отримані агентурним шляхом свідчення тих громадян, які у приватних розмовах так чи інакше, але все ж висловлювали «пронімецькі настрої», чи то на адресу власне підсудних – співчуваючи їм, чи то загалом стосовно всього німецького народу. До кола останніх зараховувалися також висловлювання антисемітського спрямування. Зрозуміло, що з етичних міркувань у тексті нашого дослідження випущено прізвища людей, котрі потрапили на сторінки цитованих документів НКВС УРСР.

У всіх, без винятку, спецповідомленнях НКВС, з якими вдалося познайомитися автору, йшлося про «переважно позитивне ставлення» аудиторії до подій, що відбувалися у залах судових засідань. Наприклад, 20 січня 1946 р. у телеграмі-повідомленні на адресу Народного комісара внутрішніх справ СРСР С.М. Круглова його український підлеглий – тодішній заступник Наркома внутрішніх справ УРСР І.Л. Лобуренко – повідомляв: «...Реагування громадян, присутніх у залі судового засідання (Київського процесу – О.П.), в переважній більшості мають позитивний характер і зводяться до побажань застосувати щодо злочинців суворе покарання.» [2, арк. 77]. Якою була ця конкретна «позитивна» реакція видно із наступного документу, надісланого до Москви декількома годинами потому: «...Реагування всіх прошарків населення в зв'язку з процесом у переважній більшості мають позитивний характер... характерними є наступні: Інженер-експерт Київської експертної ради (росіянин – О.П.) ... заявив: «У мене зовсім відсутнє бажання йти дивитися на цих звірів. Я достатньо надивився на них під час окупації Києва. Я навіть не можу дивитися байдуже на полонених німців, крокуючих під конвоєм на роботу, адже мені здається, що кожен німець когось із наших убив і в них руки в крові...». Старший бухгалтер Молотовського райхарчоторгу м. Києва, (єврейка за національністю – О.П.) ... заявила: «... Обов'язково піду на площу, де їх будуть страчувати. Якщо б дозволили, власними руками задушила б цих звірів...» [2, арк. 93]. В іншому телеграфному повідомленні, датованому вже 23 січня 1946 р., читаємо: «...Реагування у переважній більшості позитивні, так: Начальник планового відділу заводу «Спорт»: «...Ці гади мають понести заслужену кару, і я обов'язково піду дивитися, як їх будуть вішати, але шкода, що немає основних винуватців на процесі та місцевих зрадників, які їм допомагали знищувати радянських людей...» Службовець транспортного відділу Наркомлегпрому УРСР (українка – О.П.): «Хіба цих виродків потрібно судити за всі їх звірства. Їх потрібно різати на шматки – адже це звірі в людській подобі...» Відомий український композитор, заслужений артист УРСР, з приводу судового процесу сказав: «...Мотузку заслужили не лише ті, що на лаві підсудних, а й багато, багато інших. Я бачив сліди їхніх звірств у Харкові...». Студентка першого курсу агрофакультету Київського гідроінституту (росіянка за походженням – О.П.) ... сказала: «...Так їм і треба, паразитам. Нехай тепер мучаться за кров наших людей, яку вони пролили...». Слюсар Київської ТЕЦ -3 (українець – О.П.) ... серед робітників говорив: «...Якого дідька церемоняться з цими собаками. З нетерпінням чекаю дня, коли їхні паршиві трупи будуть колихатися на шибениці...». Робітник Південно-західної залізниці... (росіянин – О.П.): «...Я ніколи у своєму житті курку не зарізав. А цих гадів розстріляв би власними руками...» [2, арк. 107-108].

Цікавим документом є доповідна записка «Про хід відкритого судового процесу в м. Києві над військовими злочинцями – учасниками звірств і злодіянь на території Української РСР» від 25 січня 1946 р., надіслана на адресу вищого керівництва республіки та союзних

.....
спецслужб. Її текст також містить агентурні відомості про ставлення населення Києва до фігурантів судового процесу. Серед них привертають увагу висловлювання відверто антинімецького спрямування. Їх автори, зазвичай, ставлять знак рівності між нацистськими злочинцями та етнічними німцями загалом. Висловлюють щодо них неприховану зневагу, презирство, а головним мотивом, що звучить у абсолютній більшості таких відгуків, є помста. Ось лише одне з подібних: «...Німця з твариною порівняти не можна. У пам'яті людей надовго слово «німець» буде образливим словом, таким що викликає презирство...» [2, арк. 123]

Подібні оцінки німців і німецької нації загалом доводилося чути інформаторам НКВС і під час засідань відкритого судового процесу у Миколаєві. В одній з доповідних на адресу тодішнього Наркома внутрішніх справ України В.С. Рясного, датованій 16 січня 1946 р., читаємо: «... Майстер заводу № 444 ... під час розмови з джерелом ... заявив: «...Німці – це дика нація, яка розраховувала гнітити весь світ, а тепер вони, без сумніву, отримають належне...» [2, арк. 313]. У багатьох висловлюваннях громадян відчувається щире і виправдане бажання помсти за пережиті ними горе і страждання, за смерть рідних і близьких. «Робітниця заводу «ЕМТА» (м. Миколаїв – О.П.) у розмові з джерелом... заявила: «...Жаль, що їм (підсудним – О.П.) більш жакливі смерті, ніж шибениця, судді не придумують, я б посадила цих звірів у клітку, возила по місту і вилами колола в очі, а потім, дала б на розтерзання псам, щоб ми, радянські люди, які стільки пережили, бачили, як їх шматують... Відплатити потрібно фашистській гадині за наші сльози, кров, страждання і смерть...» [2, арк. 314].

Торкаючись питання про причини вкрай негативного ставлення значної частини населення повоєнної України до німців, слід визнати, що визначальним у цьому контексті чинником виступив режим терору і насильства, що його уособлював «новий порядок», встановлений нацистами на українській землі. Оскільки політичні та етнічні «чистки» стосувалися значної частини населення України, то й у свідомості цих людей поняття «німець» чітко персоніфікувалося з поняттям «нацист».

Іншим вагомим чинником, який, щоправда, виступив лише у ролі каталізатора антинімецьких суспільних настроїв, була всеосяжна радянська пропаганда. Відкриті судові процеси у Києві й Миколаєві широко висвітлювалися в місцевій і центральній пресі. Зняті на їх основі документальні фільми демонструвалися у містах і селах України, хід самих судів транслювався по радіо. Про виняткове значення, яке надавалося владою висвітленню ходу судових процесів у засобах масової інформації, свідчить пряма вказівка з Москви, що надійшла на адресу НКВС і НКДБ УРСР 3 грудня 1945 р. Серед іншого тут вимагалось: «...Застосувати заходи для забезпечення правильного (виділення наше – О.П.) висвітлення ходу процесу у місцевій пресі. Щоденно інформувати НКВС і НКДБ СРСР про реагування населення у зв'язку з перебігом процесу...» [1, арк. 83]

Зрозуміло, що такий шалений пропагандистський тиск не міг пройти безслідно, проте, все ж вирішальний вплив на формування в цілому вкрай негативного іміджу як німецьких військовополонених, так і німців загалом в очах переважної більшості українців справила саме жорстока реальність нацистської окупаційної політики. На жаль, «новий порядок» у свідомості пересічного українця, росіянина, єврея асоціювався не зі злочинами нацизму, а з Німеччиною і німцями загалом, як носіями цієї ідеології. Сталінський режим не лише вміло використовував в цілому негативну суспільну думку стосовно німецьких військовополонених і інтернованих, але й робив все для того, щоб формувати її у потрібному для тоталітарної влади руслі – в атмосфері тотального почуття помсти, ненависті та зневаги до всього німецького. Відплата, у широкому розумінні слова, розумілася тоді, як тривале за часом «покриття збитків» переможеним ворогом, його страждання та приниження. Ця зрозуміла і щира реакція пересічних радянських громадян у повоєнні роки буде використана владою для обґрунтування в суспільстві ідеї «репарацій працею» та матиме наслідком посилену трудову експлуатацію військовополонених і інтернованих осіб німецької національності в економіці СРСР.

Поряд з визначеними як «позитивні» у спецповідомленнях доволі рівноцінне за обсягом місце посідають і так звані «негативні» відгуки громадян щодо перебігу обох відкритих судових процесів над групою німецьких військовополонених, звинувачених у вчиненні військових злочинів. До кола таких потрапили висловлювання, де звучать мотиви співчуття підсудним, недовіри в інкримінований судом ступінь їхньої вини, поваги до німецької нації загалом тощо. «...Поряд з позитивними висловлюваннями основної маси трудящих м. Києва, – читаємо в уже згадуваній нами доповідній НКВС УРСР на адресу союзного наркомату від 25 січня 1946 р., – зафіксовані окремі негативні висловлювання, що виходять від

антирадянських елементів. Характерними серед них є: Лікар санітарної інспекції м. Києва ... знайомому заявила: «Уряди і правителі йдуть, а народ залишається. Німецький народ, який створив таку світову культуру та зробив свій геніальний внесок у всі галузі наук – філософію, природничі науки, музику та літературу, ще світу знадобиться, і захоплюватися всякими кровожерливими намірами проти нього не слід...»... Начальник відділу праці та заробітної плати «Київенерго», перебуваючи на процесі під час допиту звинувачуваного Леєра, поставився до нього зі співчуттям: «...Мені Шеєра просто шкода, так як у ньому дійсно видно служачу-солдата, який сліпо підкорявся всім наказам і виконував їх ...» ...колишня дружина поліцейського сусідам говорила: «...Німців звинувачують у вбивствах мирних радянських громадян, у підпалах сіл і міст, але це ж брехня, німці цього не робили» [2, арк. 125-127]. У доповідній записці, адресованій вищому керівництву Української РСР і спецслужб СРСР вже наступного дня, 26 січня 1946 р., йшлося: «...Художник газети «Колгоспник України» ...говорив: «...Мені шкода цих людей (підсудних – О.П.), далеко від батьківщини їм немає кому сказати останнє «пробач». Жаль, якщо їх усіх повісять, адже вони діяли лише за наказом начальства»... Головний бухгалтер районного відділення державного забезпечення Молотовського району, у присутності співробітників висловився: «...Для чого я туди піду..., що я там не бачив на цьому процесі. Порядні люди на такі видовища не ходять, дивитись на те, як страждають безвинні люди...». Працівник редакції «Колгоспника України» ... заявив: «...Жаль, якщо цих культурних німців, що знаходяться на лаві підсудних, повісять, адже вони солдати та виконували накази начальства»... Співробітник відділу постачання заводу № 784 ... веде розмови про те, що: «...Німці, яких зараз судять – не винні, і їх вішати немає за що, вони солдати і дисциплінований народ, вони виконували волю свого начальства...» [2, арк. 161-162]

Подібними прикладами рясніють спецповідомлення НКВС УРСР про події не лише навколо Київського процесу, але й інших, зокрема, про випадки прихильного ставлення громадян до німців йшлося в агентурних повідомленнях під час відкритого судового засідання Військового трибуналу у Миколаєві: «... На процесі малюють німців звірами, що вони ніби-то вішали, вбивали, здійснювали обшуки і т. д., проте, у дійсності цього не було. А взагалі, вони лише у п'яному вигляді переслідували радянських громадян, а коли були тверезі, нікого не чіпали...» [2, арк. 315]

У формуванні співчутливого ставлення та загалом позитивної суспільної думки частини українців щодо етнічних німців, на наш погляд, помітну роль відіграла пропагандистська діяльність та ідеологічний пресинг, який чинила Німеччина на окупованих територіях. Другим важливим чинником, що, без сумніву, відчутно вплинув на ставлення до Німеччини (навіть у період Другої світової війни), виявилися десятиліттями сформовані переконання цілих поколінь українців і росіян у раціоналізмі, справедливості та пунктуальності німців, зрештою, в їх «європейськості» та цивілізованості.

Читаючи інформації і повідомлення спецслужб про випадки позитивного та співчутливого ставлення громадян до німецьких військовополонених, впадає в око одна важлива деталь. Абсолютну більшість фігурантів, таких різних за соціальним походженням, становищем і фахом, об'єднувало одне – вони пережили окупацію в Україні. Звідси «компетентні органи» режиму робили, як їм здавалося, логічний висновок – такі погляди є результатом вмілої нацистської пропаганди. Однак нам видається, що ситуація виглядала значно складнішою. Далеко не всі німці, які в обознах Вермахту прийшли на територію України, були нацистами за переконаннями. В німецьких цивільних окупаційних органах вистачало осіб, котрі не сприймали людиноненависницьку ідеологію гітлеризму та за будь-яких обставин залишалися людьми. Ймовірно, що саме вони, а не кліка нацистських злочинців, уособлювали для певної частини українців справжню Німеччину і її народ.

Характерним є той факт, що у висловлюваннях певної частини фігурантів агентурних повідомлень пронімецькі настрої поєднувалися з антисемітськими. Взагалі, у повідомленнях спецслужб про антиєврейські настрої певної частини суспільства йдеться (поряд з антинімецькими висловлюваннями) чи не найчастіше. Ось лише кілька прикладів: «Касир ортопедичного інституту (Київського – О.П.) ...заявив: «...якщо свідки розповідають про звірства німців... у м. Первомайську, то треба врахувати, що це ж євреї, а вони у відплату за своїх братів, розстріляних невідомо ким, можуть звинуватити... будь-якого німця. Коли-небудь безпристрасний історик дасть справедливую оцінку цим процесам...»... Заступник директора цього ж інституту ...заявив: « ...це (судовий процес – О.П.) може цікавити комсомольців і євреїв, яким німці залили за шкіру гарячого сала...»...Начальник відділу праці та заробітної

.....
плати «Київенерго» ... «...Ось, наприклад, коли звинувачуваний Ізенман розповів суду, що у програмі нацистської партії Німеччини говориться про єврейську націю, що це паразити, яких належить знищувати. Я в цей час обвів поглядом весь зал, де до 80% із присутніх були євреї, що сиділи опустивши голови, росіяни ж при цьому посміхалися «куточком рота». Їздовий інституту силікатів (характеризуючи публікації в пресі стосовно відкритого судового процесу в Києві – О.П.) ... заявив: «...Всі пишуть про бідних євреїв, а вони краще нас живуть...» [2, арк. 126-127] «...Шофер цегельного заводу в розмові з робітниками ... висловився: «... Якщо їх осудять ... багато киян, котрі знаходилися тут у період окупації, не прийдуть дивитися на їх смерть, так як вони знають, що не всі німці погано ставилися, а те, що вони знищували євреїв, то так їм і треба...» [2, арк. 143] «Викладач німецької мови інституту Мікояна ... серед своїх колег заявив: «...Німці проводили правильну політику стосовно знищення євреїв. Треба сказати, що публіка, присутня в залі, у більшості співчуває підсудним, коли вони викладають установки з єврейського питання...» Демобілізований із Червоної армії ... серед своїх сусідів говорив: «...Не знаю, за що судять цих німців, які знищували євреїв, ми їх теж ненавидимо...» [2, арк. 161-162] «...Бухгалтер управління Наркомюста ... у бесіді з співробітниками колеги адвокатів, заявив: «...Єврейська нація – це вимираюча нація, так що факт, який фігурує на процесі (у Миколаєві – О.П.), ... про участь підсудного Берга у розстрілі 16 тисяч євреїв під Бендерами, не має суттєвого значення... Берг скоїв невеликий злочин...» [2, арк. 315]

Наведені думки та висловлювання, проникнуті відвертим антисемітизмом, можна пояснити, на наш погляд, лише тим, що століття співжиття українців, росіян і єврейської громади, сповнені протистоянням, сформували між ними досить непрості стосунки. Явище так званого «побутового антисемітизму» набуло в Україні поширення серед найрізноманітніших верств суспільства. Саме ці настрої і були використані нацистами з метою ідеологічної пропаганди. Листівки, відоzwi і плакати рясніли сентенціями про «більшовицько-єврейський режим Кремля», звинувачували євреїв і комуністів у всіх бідах українського народу. Звичайно, антисемітизм не був найдійовішим варіантом пропагандистського впливу нацистів на українське суспільство, але все ж мав певне значення, особливо в середовищі українського селянства.

Проте, ми переконані, що далеко не слід сприймати подібні антисемітські, як утім і антинімецькі, висловлювання цілком буквально. Думається, що їх радикалізм був більше результатом певного емоційного стресу, аніж реальним проявом крайніх форм етнічної нетерпимості. Навряд-чи хто з громадян, які висловлювали бажання, скажімо, власноруч стратити підсудних німців, змогли б зробити це насправді.

В окрему групу «реагувань», на наш погляд, слід виділити висловлювання, у яких присутня критика як гітлерівського нацизму, так і існуючої в СРСР тоталітарної комуністичної влади. Проте, вони позбавлені етнічної природи та мають ідеологічний характер, а тому ми свідомо уникаємо їх коментування у цьому дослідженні.

Підсумовуючи реальний вплив відкритих судових процесів 1946 р. на міжетнічні стосунки й відповідні суспільні настрої у повоєнній Україні, необхідно зробити деякі, очевидно, далекі ще від остаточних, висновки.

Зовні виглядаючи як торжество справедливої відплати за скоєні жакливі злочини, ці судові процеси повною мірою були використані режимом для зміцнення свого ідеологічного впливу на українське суспільство. Обрамлені в ореол «народного суду» над звинуваченими, вони фактично перетворилися на суд однієї тоталітарної ідеології над іншою. Наслідком такого політико-ідеологічного тиску на суспільство стало культивування та поширення в ньому й без того сильних антинімецьких настроїв, адже у свідомості пересічного українця, росіянина, білоруса, не кажучи вже про євреїв, етнонім німець за роки страхітливої війни став синонімом слів – кат, злочинець, убивця. Цілком справедливий гнів і обурення радянських людей злочинами нацистів режим намагався використати з конкретною політичною метою – для зміцнення існуючої системи влади, розігравши при цьому «етнічну карту». А для цього відомий імперський принцип часів Стародавнього Риму – «розділяй і владарюй», на наш погляд, підходив як найкраще. В арсеналі влади був досвід організації відкритих політичних процесів над «ворогами народу» у 30-х рр.

Судові процеси над звинувачуваними у військових злочинах німецькими полоненими виявилися своєрідними лакмусовими папірцями, які відкрили всю складність міжнаціональних стосунків у повоєнній Україні. Поряд із тим, що розгляд подібних судових справ підштовхнув

антинімецькі настрої переважної частини суспільства, він ще й каталізував і загострив віками існуючий в Україні міжетнічний конфлікт, що лежав у площині: корінна нація – єврейство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Переписка с органами НКВД-НКГБ, отчетные и информационные материалы по подготовке и организации судебных процессов над немецко-фашистскими захватчиками в гг. Киеве и Николаеве. – Т. 1. (11 октября 1945 г. – 11 января 1946 г.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Од. зб. 177. – 298 арк.
2. Докладные записки, информационные материалы о ходе следствия и судебного процесса над немецко-фашистскими захватчиками – участниками зверств и злодеяний в гг. Киеве и Николаеве. – Т. 2. (9 декабря 1945 г. – 16 января 1946 г.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Од. зб. 178. – 315 арк.
3. Списки арестованных, агентуры, докладные записки о внутрикамерной разработке, справки об обвиняемых и показаниях свидетелей, обвинительный акт и копия приговора ВТ КВО по делу немецко-фашистских захватчиков в гор. Киеве. – Т. 3. (15 декабря 1945 г. – 13 февраля 1946 г.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Од. зб. 179. – 193 арк.
4. Київський процес. Документи та матеріали [упорядк., ст., пер. і прим. Л.М. Авраменко] – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
5. Абаїмов А. Київський процес (1946) у спогадах мого діда / Андрій Абраїмов // Історія в школі. – 2000. – № 11-12. – С. 19-28.
6. Абаїмов В., Авраменко Л. Київський процес: невідомі сторінки судової справи / В.М. Абаїмов, Л.М. Авраменко // Історія в школі. – 2002. – № 1. – С. 9-12.
7. Потильчак О.В. Відкритий судовий процес у Сталіно: маловідома сторінка радянського військового полону в Україні / О.В. Потильчак // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 1. – С. 14-19.
8. Потильчак А.В. Открытый судебный процесс над немецкими военнопленными в Николаеве (1946 г.) / А.В. Потильчак // История пенитенциарной системы России в XX веке: Сборник материалов международного научного семинара. – Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 161-170.
9. Чайковський А.С. Відплата / А.С. Чайковський // Миттєвості історії. Вибране / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 2000. – С. 131-159.

Потильчак А.В. «ФАКТОР ВОЕННОПЛЕННЫХ» В МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ПОСЛЕВОЕННОЙ УКРАИНЫ: НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ ПУБЛИЧНЫХ СУДЕБНЫХ ПРОЦЕССОВ 1946 г.

В статье анализируются противоречивые тенденции межэтнической напряженности, проявившиеся в социальном климате послевоенной Украины под влиянием проведенных в 1946 г. Открытых судебных процессов по делам о военных преступлениях совершенных иностранными военнопленными. Отстаивается мысль о том, что публичные суды над военными преступниками были использованы сталинским режимом для укрепления своего влияния на украинское общество и, фактически, превратившись на суд одной тоталитарной идеологии над другой – выступили фактором обострения межэтнических отношений.

Ключевые слова: военнопленные, публичные судебные процессы, послевоенное украинское общество, межэтнические отношения.

Potil'chak O.V. «FACTOR OF WAR PRISONERS» IN THE RELATIONS AMONG DIFFERENT ETHNIC GROUPS OF POST-WAR UKRAINE : UNKNOWN HISTORICAL DETAILS OF PUBLIC TRIALS IN 1946.

The contradictory tendencies of tense relations among different ethnic groups were analyzed in the article. It revealed in Ukrainian social environment under the influence of public trials conducted in 1946 and were concerned military crimes, committed by foreign war prisoners. It is considered that public trials against war criminals were used by Stalin regime for strengthening its ideological influence on Ukrainian society. Actually, it transformed into the trial of the totalitarian ideology against the other one and turned to the factor of aggravations of relation among different ethnic groups.

Keywords: war prisoners, public trials, pos-war Ukrainian society, relations among different ethnic groups.

УДК 378.147.111

О.Д. Ісайкіна

ПРОБЛЕМИ ПОСТАЧАННЯ ТА КУПІВЕЛЬНА СПРОМОЖНІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 рр.)

У статті проаналізовано продовольчі проблеми та матеріальне становище міських жителів України в 1945-1955 рр. Особлива увага звертається на співвідношення рівня заробітної плати і купівельної спроможності населення.

Ключові слова: постачання, матеріальне становище, карткова система, безкарткова торгівля, грошова реформа, повоєнні зниження цін.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни. Створення емоційно та ціннісно насиченої історії дозволить скорегувати традиційні погляди на певні конкретно-історичні проблеми, доповнити вже наявні знання щодо відомих макроісторичних процесів. Вивчення динаміки життєвого рівня в минулому може бути корисним при формуванні сучасної соціально-економічної політики та поступовій деідеологізації побутової сфери.

При написанні статті були використані архівні неопубліковані матеріали (документи міських рад, постанови керівних органів, доповіді, скарги та звернення міських жителів), що містять відомості про проблеми постачання та матеріальне становище міського населення нашої країни.

Ще під час війни люди були переведені на нормоване постачання – отримували продукти по картках. Існували робочі картки 1-ї і 2-ї категорії, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску продуктів по картках, а також ціни на ці продукти були строго фіксованими. Так, денна норма відпуску хліба по робочій картці 1-ї категорії складала 800 гр., по картках 2-ї – 600 гр. Норма хліба для службовців була 300-450 гр., для утриманців (дорослих) та для дітей (до 12 р.) – 200-300 гр. [1, с. 27]. Проте, навіть за картками існували постійні збої в постачанні населення. На додачу, з вересня 1946 р. пайкові ціни були підвищені в 2,5-3 рази, а комерційні знижені всього на 10-20%. Для компенсації втрат встановлювалася система надбавок до заробітної плати, але вони були незначними (від 110 до 80 крб.), а тому не могли суттєво вплинути на матеріальне становище населення. По всій країні можна було почути скарги людей: «Що ми тепер будемо робити, в нас дуже низька зарплата»; «Як можна жити, якщо я заробляю 213 крб.»; «Зарплата збільшилася на 100 крб., а я повинен за один хліб платити 300 крб., а в мене сім чоловік сім'ї» [2, арк. 14-31].

27 вересня 1947 р. уряд і ЦК КП(б)У прийняли нову спільну постанову – «Про економію і витрати хліба», яка викликала ще більший суспільний резонанс, ніж попереднє рішення. У відповідності до цієї постанови, значно скорочувався контингент населення, що перебував на нормованому постачанні. Зокрема, з пайкового забезпечення були зняті працездатні утриманці та особи, які займалися сільським господарством.

Вкрай незадовільно проходило постачання населення овочами та картоплею. В 1946 р. на душу населення було заготовлено картоплі 20,4 кг проти 36 кг в 1945 р. і 64,3 кг в 1940 р.; овочів – 31 кг проти 58 кг в 1945 р. і 77 кг в 1940 р. [3, арк. 30]. Всі ці заходи уряду і партії і підготували «голодну зиму» 1946-1947 рр. Серед міст України найбільше постраждали ті, що розміщувалися у східній її частині. Якщо в 1946 р. у 16 східних областях померло близько 90 тис. осіб, то в 1947 р. – понад 186 тис. осіб. Яскравим свідченням голоду 1946-1947 рр. в Україні є спеціальні повідомлення МДБ УРСР КП(б)У про скарги громадян областей України на тяжке продовольче становище, опухання та смертність від голоду. З 10 квітня до 15 травня 1946 р. було виявлено 7 тис. 330 таких листів [4, с. 111]. Нерідко в повідомленнях МДБ були свідчення про випадки людоджерства, що прогресували в Україні. Про тяжке становище населення в містах свідчать і звіти інспекторів ЦК ВКП(б), які виїжджали з перевіркою до цілого ряду промислових підприємств. Так, за висновками лікарів на 1 березня 1947 р. по п'яти заводах м. Маріуполя було зареєстровано 3 тис. 789 випадків захворювань на дистрофію [5, арк. 57].

.....

Про те, що життя населення в повоєнні роки було складним, свідчить заробітна плата та ціни на продукти харчування, які не могли забезпечити повноцінного існування людині. Так, працівники гіпсового заводу в середньому отримували 258 крб., робітники хімічної фабрики – 307 крб., асфальтно-бетонного заводу – 802 крб., толевого заводу – 317 крб. Ціни на продукти харчування були такими: кілограм борошна коштував залежно від місцевості 6-9 крб., кілограм гречки – 10-15 крб., картоплі – 3-4 крб., молоко – 2,5 – 3,5 крб. за літр, сметана 10-20 крб. за літр, яйця 7-11 крб. за десяток [6, арк. 10].

Крім їжі населенню потрібно було купувати й одяг та інші речі, які теж були недешевими. Скромний чоловічий костюм, наприклад, коштував у середньому 300 крб., майже стільки ж – шкіряні черевики. Гумове взуття продавалося за 43-45 крб. За жіночу вовняну шапку потрібно було віддати від 39 до 51 крб., за дитячу шапку – 60-80 крб. [7, арк. 12].

Розорювали міських жителів придбання музичних інструментів – баян коштував 1 425 крб., акордеон 2 810 крб. Швейні машинки коштували від 650 крб. (ручна) до 1300 крб. (ножна), велосипед «Рига» – майже 650 крб., фотоапарат «ФЕД -1» – 1100 крб. [8, арк. 183].

Через відсутність у населення холодильників, у деяких магазинах почали продавати лід і для більшості міських жителів такий товар був не зайвим.

Перший телевізор, який побачило радянське населення, мав двадцять ламп і екран розміром десять на тринадцять сантиметрів. Екран розміром десять на чотирнадцять сантиметрів мав телевізор «КВН-49» (КВН – це перші літери прізвищ його винахідників: Кенігсон, Варшавський, Ніколаєвський), що з'явився у 1949 р. Згодом, почали використовувати лінзи наповнені дистильованою водою, які збільшували зображення на екрані в два рази. Потім з'явився телевізор «Т-2» з екраном тринадцять на вісімнадцять сантиметрів, програвачем і радіопрогравачем. Проте, дозволити собі придбати телевізор могла лише дуже незначна частина міського населення. Перегляд телепередач у досліджуваний період був цілою подією.

Зовсім не було у населення магнітофонів. Їх на той час не було не тільки в Радянському Союзі, але й в Америці. Були вони лише в Німеччині. Окрім стаціонарних, у німців були й польові магнітофони, які використовувалися при допитах військовополонених, для радіоперехоплень та інших цілей. Після війни радянський радіокомітет вивіз з Німеччини магнітофони і магніфонну плівку. До цього часу в СРСР запис звуку проводився лише на платівки і кіноплівку.

Технічний прогрес того часу зачепив і автомобільну промисловість. Поступово трофейні «Опелі» і «БМВ» почала змінювати «Победа». В листопаді 1948 р. відбувся її перший пробіг. Продаж автомобілів «Победа» і «Москвич» почав рекламуватися в газетах, проте придбати їх середньостатистичному міському жителю було практично нереально, оскільки коштували вони, відповідно, шістнадцять і дев'ять тисяч карбованців [8, арк. 189].

У зруйнованій післявоєнній країні, де більшість населення голодувала, а головною валютою залишалися спирт і керосин, у грудні 1947 р. одночасно з відміною введеної в роки війни карткової системи, була проведена грошова реформа. Основне її завдання полягало в стабілізації фінансової системи. Післявоєнні інфляційні процеси та розширення зони натурального обміну свідчили про прогресуюче знецінення карбованця і ставили під загрозу зриву відновлення економіки. До того ж, за роки війни в обігу збільшилася кількість грошових знаків, які виявилися фальшивими.

Щоб уникнути непорозумінь під час безкарткової торгівлі, владні органи, не зраджуючи практиці планового передбачення результатів, розподілили норми продажу товарів в одні руки. Так, одна людина могла придбати 2 кг печеного хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 0,5 кг ковбаси, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, гумового чи текстильного, 1 кусок господарчого мила, 2 коробки сірників і 2 л керосину [10, арк. 14].

Реформа була проведена в ніч з 14 на 15 грудня 1947 р. в основному шляхом деномінації, тобто заміни попередніх грошових знаків на нові зі зміною їх номіналу. Протягом тижня населенню потрібно було обміняти свої наявні кошти з розрахунку 1:10 (один новий карбованець обмінювався на 10 старих). Внески до ощадкас перераховували за пільговим курсом: до 3 тис. карбованців обмінювалися по курсу один до одного, до 10 тис. – три старі карбованці – за два нових, понад 10 тис. – два карбованці за один.

16 грудня почалася безкарткова торгівля продовольчими і промисловими товарами. З цього ж дня визначилася група товарів, які користувалися підвищеним попитом. У містах

.....
України до них належали жири, цукор, крупи, м'ясні та рибні продукти, господарче мило, тютюнові вироби, сіль і сірники. Всупереч масовому сподіванню, ціни на значну частину товарів, у тому числі на одяг, взуття, трикотажні вироби, значно збільшилися в порівнянні з пайковими. Ціни на продовольчі товари були в цілому вищими за довоєнні і, за виключенням необхідного мінімуму, недоступними для більшості населення.

Не дивлячись на те, що реформа скоротила обсяг наявних коштів у населення, з її допомогою так і не вдалося ліквідувати диспропорцію між попитом і пропозицією. До того ж, одним з найбільш дефіцитних товарів став хліб.

Зовсім іншу емоційну реакцію викликали повоєнні зниження цін. Вони до цього часу залишилися в пам'яті старшого покоління як турбота влади про народ. Перше зниження відбулося в 1948 р. і до 1954 р. проводилося щорічно. Як правило, про зниження цін населення сповіщалося задовго до його проведення. В магазинах з'являлися яскраві оголошення і плакати, що запрошували покупців на розпродаж. На підприємствах влаштовувалися мітинги, на яких трудящі дякували партії, уряду і особисто Сталіну за турботу про країну та її жителів. Реально ціни знижувалися всього на кілька відсотків, але пропагандистські наслідки цього заходу досягали куди більших розмірів.

Таким чином, можна зробити висновок, що матеріальне становище міського населення і, як наслідок, його купівельна спроможність у повоєнні роки були незадовільними. Заробітної плати більшості міських жителів не вистачало навіть для того, щоб удосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення, які, до того ж, були ще вкрай дефіцитними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині XX ст.. (1945-2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України.). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3581. – 196 арк.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4871. – 223 арк.
4. Голод 1946-1947 рр. В Україні: Причини і наслідки. – Київ-Нью-Йорк, 1998. – 375 с.
5. Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.1104. – 102 арк.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.356. – 16 арк.
7. Державний архів Київської області. – Ф. р-880. – Оп.11. – Спр.1317. – 295 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.3491. – 234 арк.
9. Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.7. – Спр.422. – 207 арк.

Исайника Е.Д. ПРОБЛЕМЫ СНАБЖЕНИЯ И ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945-1955 гг.).

В статье проанализированы продовольственные проблемы и материальное положение городского населения Украины в 1945-1955 гг. Особое внимание обращено на соотношение уровня заработной платы и покупательной способности населения.

Ключевые слова: снабжение, материальное положение, карточная система, бескарточная торговля, денежная реформа, послевоенные снижения цен.

Isaykina O.D. PROBLEMS SUPPLY AND SOLVENT OF URBAN POPULATION OF UKRAINE DURING THE POST-WAR PERIOD (1945-1955).

In the article of process the provisions problems and material well-being of urban population of Ukraine in 1945-1955. The particular pay attention to correlation in the equal wages pl and purchasing power population.

Clue words: supply, material well-being, card system, without card system, money reform, post-war lowering prices.

УДК 94(477) «19»: 304.4:728.4

І.М. Романюк

СІЛЬСЬКІ КЛУБИ УКРАЇНИ В 1950-х – СЕРЕДИНІ 60-х рр. XX ст.: НАРОСТАННЯ КРИЗИ

.....
У статті подано короткий аналіз різнопланової діяльності сільських клубних установ в 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: культура, село, клубні установи, дозволя.

У сучасних умовах, коли культура, а особливо на селі, переживає не найкращі часи, ми все частіше повертаємось до тих сторінок вітчизняної історії, які у цьому контексті заслуговують на найбільшу увагу. Саме до таких, на нашу думку, належать різноманітні аспекти культурно-освітнього процесу в українському селі 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст. Виходячи з цього, можна констатувати, що вказана проблема є досить актуальною і представляє собою значний науковий інтерес.

До тих чи інших її сюжетів зверталось в своїх працях немало дослідників. Питання культурно-масової роботи на селі висвітлювалися на сторінках спеціалізованих періодичних видань: «Культосвітня робота», «Культурне життя», «Радянська культура», «Соціалістична культура» та інших.

На сучасному етапі вказану проблему висвітлено в роботах цілого ряду істориків [1-4].

Однак розвиток нових форм масової культури на селі у досліджуваний період ще не зайшов належного вивчення в працях дослідників. Це питання потребує більш детального висвітлення і розгляду як в окремих, так і колективних дослідженнях.

Основою даного дослідження стали, насамперед, матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а також Державного архіву Вінницької області. Метою статті є аналіз різнопланової діяльності сільських клубів та будинків культури України в 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст.

Складні суперечливі процеси в соціально-економічній і духовній сферах суспільства на межі 50-х – середині 60-х рр., виявили необхідність якісних змін у діяльності сільських клубів. Нова економічна ситуація вимагала перегляду їх ролі, функцій і значення, переосмислення вкорінених стереотипів, сформованих традиційних напрямів та форм роботи. Однак назрілі кардинальні перетворення в цій галузі так і не були здійснені.

У 50-ті – середині 60-х рр. робота сільських клубних установ України будувалась у відповідності з політико-ідеологічними настановами, а не з метою задоволення духовних потреб людини.

Під тиском владних структур діяльність клубів була сконцентрована на вузьких напрямках, підлягала нестримній ідеології. Інформаційна сторона переважала над творчою, а кількість проведених різноманітних заходів вважалась одним з основних критеріїв роботи.

Однією із поширених форм культурно-освітньої роботи на селі були різноманітні гуртки, що створювались при клубах з урахуванням інтересів колгоспників. Заняття в них, як і вся клубна робота, проводились безкоштовно. Основною метою гуртків було поглиблення масово-політичної роботи і більш повне задоволення різноманітних духовних запитів сільського населення. Про різноманітність гурткової роботи та участь у ній сільського населення говорять цифри. Загалом по Україні в сільській місцевості при клубах і будинках культури на початку 1950-х рр. діяло 67 тисяч гуртків, якими було охоплено 1 млн. 20 тис. учасників, з них 42,7 тис. гуртків художньої самодіяльності [5, арк. 15].

Заняття в гуртках, з одного боку, могли б зацікавити десятки, сотні сільських жителів, а з іншого боку, вони не могли проводитись у багатьох сільських клубах через те, що не було створено для цього елементарних умов.

Щоб хоч якось виправити скрутне становище зі станом художньої самодіяльності на селі, з травня 1956 р. розпочали свою роботу 6-місячні курси підготовки керівників художньої самодіяльності на базі музичних шкіл та музичних училищ, культосвітніх технікумів, а також при обласних будинках народної творчості, при районних будинках культури, де працювали кваліфіковані керівники гуртків з вищою або середньо спеціальною освітою. Підготовка кадрів проводилася, переважно, за рахунок коштів колгоспів, а також, у деякій мірі, і за рахунок профспілкових коштів.

Станом на 1 жовтня 1957 р. було підготовлено в республіці 6 765 керівників гуртків [3, арк. 104], з них 805 – керівників хорових колективів, 915 – оркестрів духовних інструментів, 1 059 – баяністів-хормейстрів, 3295 – баяністів [6, арк. 105].

Протягом 1956-1960-х рр. на таких курсах у Вінницькій області було підготовлено 973 баяністів-хормейстрів та керівників духовних оркестрів [7, арк. 1]. Але загалом вжитих заходів було недостатньо для змістовного відпочинку жителів села. Фахівці і молодь покидали

.....
неперспективні в економічному та культурному відношенні села, забираючи з собою жаль і смуток, народні традиції, яким так мало знаходилося місця в умовах міського життя.

На середину 50-х рр. більш чітко визначилась структура та тематика гурткової роботи. Найбільш масовими в той період були музичні (хорові) та драматичні гуртки, членами яких були люди різних професій.

У 1957 р. при клубах діяли 71 тисяча сільських хорових, музично-драматичних гуртків, в яких було записано близько 1 млн. осіб [6, арк. 1]. Гурткова робота не втрачала своєї привабливості, особливо для молоді, яка складала основний контингент гуртківців при сільських клубах і хатах-читальнях.

17 липня 1959 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про підготовку масових кадрів художньої самодіяльності», згідно якої до 1965 р. планувалось підготувати близько 30-ти тис. керівників гуртків художньої самодіяльності. Але план з року в рік не виконувався. За 3 роки, 1959-1962, по всій Україні було підготовлено лише 7117 чоловік [8, арк. 264].

Відсутність достатньої кількості фахівців створювала серйозні труднощі для подальшого розвитку художньої самодіяльності. Тому у багатьох клубах були фактично відсутні гуртки художньої самодіяльності з основних жанрів. Станом на 1 січня 1965 р. в республіці з 17 022 держаних культосвітніх установ на селі, 2 757 (16%) не мали хорових, 9 439 (55%) музичних, 5 723 (33%) танцювальних гуртків. У кожній республіці кількість клубних установ, які не мали власних музичних колективів, перевищувала 30%. А в Житомирській, Полтавській, Київській, Кіровоградській, Черкаській, Дніпропетровській, Чернігівській, Тернопільській, Сумській, Харківській, Львівській, Хмельницькій, Херсонській, Ровенській таких закладів нараховувалось від 47 до 67%, у Закарпатській, Луганській, Івано-Франківській областях – до 72% [9, арк. 23].

Особливо відставали такі напрями художньої самодіяльності, як хореографія, організація оркестрів народних інструментів. Здебільшого на низькому рівні здійснювались постановки п'єс драмгуртками сільських клубів. Водночас, протягом п'яти років (1960-1965) роботи курсів на ці напрями колгоспи майже не посилали людей для навчання [10, арк. 19].

Втручання місцевих владних структур, суспільних організацій у роботу клубних установ, введення обмежень і заборон, встановлення жорстких стандартів роботи, довільне тлумачення функцій не дозволяли сільським клубам по-справжньому стати центрами дозвілля і спілкування людей. Клуби були покликані відображати лише лінію партії, служити знаряддям проведення партійної політики в галузі культури, а не місцем реалізації творчих можливостей особистості, розкриття її духовного потенціалу та індивідуальності, це відштовхувало жителів від клубів, заставляючи шукати інші форми задоволення своїх культурних потреб.

Негативно впливав на якісний склад культосвітніх кадрів низький рівень оплати їх праці. Фахівці культосвітніх установ, у порівнянні зі спеціалістами сільського господарства, медичними працівниками, учителями та іншими категоріями сільської інтелігенції, були найбільш низкооплачуваною категорією. Взагалі було дуже важко знайти кваліфікованого працівника на таку мізерну зарплату. У середині 50-х рр. лише 17% від усіх працівників культосвітніх закладів українського села (враховуючи працівників районних і сільських будинків культури і клубів, сільських бібліотекарів тощо) мали лише середню спеціальну освіту.

Більшість керівників гуртків художньої самодіяльності, як і раніше, не мали спеціальної освіти. В Черкаській області на початку 60-х рр., наприклад, із 1 865 керівників гуртків тільки 27% мали спеціальну освіту, в Ровенській області лише 234 керівники з 2 045 мали культосвітню підготовку. Подібна картина спостерігалась і в Одеській, Київській, Миколаївській, Херсонській, Харківській, запорізькій областях [2, с. 178].

Убогість стану художньої самодіяльності в багатьох селах Козятинського, Погребищенського, Липовецького, Барського районів Вінницької області пояснювалась певною мірою також відсутністю тут кваліфікованих керівників гуртків. Не дивлячись на це, на курси з Барського, Калинівського, Козятинського районів не було направлено на курси по підготовці клубних спеціалістів жодної особи [10, арк. 18].

Високою залишалась плінність кадрів культосвітніх працівників. В окремих районах вона досягала 60-70%. Через низьку професійну підготовку більшість так званих спеціалістів клубної роботи на могли сприйняти змін у житті, сприяти творчому розвитку і самовдосконаленню.

Багато будинків культури і клубів мали слабку матеріальну базу, дуже гострою залишалась проблема їх комплектації обладнання. Звичайно, на селі діяли і такі заклади, які працювали творчо, нетрадиційно, з урахуванням культурних запитів населення. Однак їх було дуже мало і тримались вони, перш за все, на ентузіазмі самих культосвітніх працівників, захоплених своєю справою, перебуваючи в постійному творчому пошуку. Звичайно, вони не могли визначити стан культосвітньої сфери села, основних тенденцій її розвитку.

Аналізуючи наявність гуртків у клубах, їх діяльність, професійний рівень керівників гурткової роботи, необхідно окремо зупинитись на питанні достовірності статистичних даних за 50-60-ті рр., які стосувались діяльності гуртків. «Лукава» цифра статистики не обійшла й установ культури. Оскільки відомо, що на місцях до заповнення статистичних звітів ставились без належної відповідальності, нерідко завищуючи показники, прикрашаючи стан справ і приховуючи труднощі та негативні моменти. Тому дані про чисельність учасників художньої самодіяльності були не завжди достовірні, нерідко, могли бути перекрученими, з приписками. Що стосуються чисельності народних колективів, то ці показники більш надійні, оскільки в більшості випадків ними керували платні керівники. Звісно, що їм нараховувалось заробітна плата, яка контролювалась фінансовими органами, й відповідальність за звітні дані була більш суворою.

Звісно, проводились в окремих сільських клубах і оригінальні заходи: конкурси та цікаві вечори-зустрічі; працювали гуртки, було багато позитивних прикладів творчого ставлення до роботи, проте, все це залишилось лише виключенням із правил. У клубах невеликих сіл культурний асортимент обмежувався танцями під радіолу і кінофільмами, які проводились нерегулярно. І якщо це могло хоч якось захопити молодь, то людям старшого віку не лишилось жодного вибору у формах культурного дозвілля.

Селяни не мали можливості користуватись тими культурними надбаннями, що міські жителі, тим більше, відвідувати театри, концерти, виставки тощо. Тому гуртки художньої самодіяльності створювали хоч якісь невеликі можливості для певного розвитку творчих задатків людської особистості. Тут відвідувач клубу переставав бути лише об'єктом пасивного сприйняття і «натаскування» його різноманітними науковими і політичними знаннями. У гуртках художньої самодіяльності створювались умови для виявлення індивідуальних творчих здібностей. Саме тому цю форму культосвітньої роботи найбільше любила сільська молодь. Загалом художня самодіяльність робила життя села емоційно багатшим та різноманітнішим.

Не багатьом господарствам вдалося досягти успіхів у здійсненні культурних програм на селі. В основному клуби вели самостійне життя, ізольоване і від того господарства, за яким рахувались, і від тих мешканців, яких повинні були «виховувати», навчати, розважати.

Пріоритетне місце в діяльності сільських клубів займала лекційна робота. Проводилась вона переважно штатними лекторами обласних і районних лекторських груп. У тематиці лекційної роботи переважали питання міжнародного становища, внутрішньої політики партії, окремі проблеми суспільно-політичного життя.

Якщо до середини 50-х рр. основний зміст лекцій визначався, головним чином, догматичним тлумаченням політичної історії, то після XX з'їзду партії вони стали більше наближатись до практичних завдань радянського будівництва. Такий поворот у спрямуванні політичної освіти був дуже необхідний, оскільки в попередні роки багато колгоспників стали по-своєму її ігнорувати. Не дивлячись на те, що більшість лекцій, що проводились у сільських клубах та бібліотеках, присвячувались власне суспільно-політичній тематиці, загальна кількість слухачів на них була все ж меншою, ніж на лекціях, присвячених іншим питанням. Метою потужного ідеологічного тиску на свідомість селянства було намагання обмежити його світогляд лише необхідністю ведення постійної і важкої боротьби з ворогами соціалізму, невпинного подолання різноманітних труднощів, які виникли. Цим режим прагнув привчати селян до усвідомлення того, що важке життя неминуче на певному етапі побудови світлого майбутнього.

Значне місце в роботі сільських клубних закладів займали форми, породжені атмосферою культу особи Сталіна. Так, сільські жителі, у тому числі і колгоспники всіх вікових категорій, проводили немало годин за безплідним вивченням біографій вождів, матеріалів з'їздів тощо. Це було обов'язковою складовою політичного навчання і вважалось важливим елементом політичної освіти та політичної культури. Усі ці документи, у більшості лише декларативні, примушували не тільки детально вивчати, але і брати сільськими жителями на віру й навіть завчити напам'ять. Механічне запам'ятовування й догматичне засвоєння такої

.....
політичної грамоти не приносило ніякої користі пізнавальному світогляду селянства. До того ж, свідомість заповнювалась багатьма речами, які не мали місця в реальній дійсності.

Зрозуміло, що кількісні показники проведених лекцій створювали лише ілюзорну картинку роботи і здебільшого були завищені. Тематика лекцій була одноманітною, проходили вони нецікаво і не могли зацікавити слухачів, бо були далекі від проблем, які хвилювали людину.

Неувага держави до запитів культури, її залишкове фінансування, недостатнє зміцнення матеріальної бази, упущення в роботі з кадрами спричиняли наявність суттєвих недоліків у сфері культури села. Сільські культурно-освітні заклади підпорядковували свою діяльність питанням пропаганди політичної і трудової активності трудящих, агітації за дострокове виконання планів, якість роботи здебільшого визначалась кількістю оформлених стендів та звітністю, де все подавалась у рожевих тонах.

Споживацьке ставлення до села, його господарства і жителів, продовжувало особливі принципи державної політики в галузі культури. Головним критерієм при розподілі матеріальних і фінансових благ держава вважала виробничі показники колгоспів і радгоспів. Робота ж сільських клубних закладів будувалась у відповідності з політично-ідеологічними установками, а не з метою задоволення духовних потреб людини.

У результаті, діяльність сільських клубів усе більше віддалялась від жителів, їх культурних запитів та потреб, неадекватно відображала процеси суспільного розвитку. По суті, вони були замкнутими, відокремленими державними установами, а не самодіяльними, самокерованими центрами, які б об'єднували людей на основі спільних інтересів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський: Абетка, - 2000. – 304 с.
2. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
3. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття. – К. -1995. – 233 с.
4. Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України: 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Товариство «Знання», КОО, 2000. - 324с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф.5116. – Оп.8. – Спр.34. -24 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.8. – Спр.114. - 188 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.9. – Спр.456. - 122 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.8. – Спр.260. - 338 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.8. – Спр.280. - 71 арк.
10. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.4971. – Оп.8. – Спр.20. -69 арк.

Романюк І.М. СЕЛЬСКИЕ КЛУБЫ УКРАИНЫ В 1950-е – СЕРЕДИНЫ 60-х гг. XX в.: НАРАСТАНИЕ КРИЗИСА

В статье дан краткий анализ разноплановой деятельности сельских клубных заведений в 50-е – середине 60-х гг. XX в.

Ключевые слова: село, клубные заведения, досуг, культура.

Romaniuk I.M. VILLAGE CLUBS OF UKRAINE IN 1950-s – THE MIDDLE OF THE 60-s years of the XX-the century: GROWTH OF THE CRISIS

The article analyses the activity of the village clubs in the 50-s – the middle of the 60-s years of the XX-the century.

Key words: village, clubs, leisure, culture.

УДК 94(477) «1950/1960»(045)

В.Ф. Лисак

СВЯТКОВА БУДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У 1950–1960-ті рр.

Розглядається святкова буденність українських селян як складова повсякденного життя 1950–1960-х рр. Проаналізувавши різноманітні форми святкової буденності, такі, як загальнодержавні, сімейні та релігійні свята, автор дійшов висновку, що в суспільстві

.....
відбувалася поступова радянська святкова буденність, незважаючи на що, народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян.

Ключові слова: святкова буденність, свята календарно-виробничого циклу, загальнодержавні, сімейні, професійні, релігійні свята.

Протягом значного періоду в історії України найчисельнішу верству населення складало селянство. Загальновідомо, що ця категорія має специфічні риси, виходячи з її способу життя. За рахунок дуже повільного розвитку шляхів сполучення та проникнення новітніх досягнень науки та техніки, українське село тривалий час було досить консервативним, зберегло традиції і ментальні риси, які впливали на економічну, соціальну, політичну, морально-психологічну складову повсякденного життя селянства, а також на його святкову буденність.

Термін «святкова буденність» з'явився в історичній науці нещодавно і пов'язаний з розробкою нового напрямку – «історії повсякденності». Вивчення життя звичайних людей, соціальних верств населення привертає все більшу увагу вчених. Відзначимо, що цей напрямок досить розроблений у західній історіографії і сьогодні дуже актуальний серед наукових шкіл країн СНД, наприклад, у Росії та Білорусі. В Україні дослідження проблем повсякденності розпочалося нещодавно.

Виходячи з того, що в радянський період відбувався тотальний наступ виключно на всі сфери життя суспільства, а період М. Хрущова особливо відзначається спрямуванням реформ в аграрний сектор, метою даної статті є комплексне вивчення духовної компоненти і дозвілля в повсякденному житті українських селян у 1950–1960-х рр. Насамперед необхідно розглянути форми святкової буденності, проаналізувати нові свята і обряди в повсякденному житті селян, охарактеризувати релігійні прояви серед сільського населення і ступінь їх розповсюдженості.

Отже, об'єктом дослідження виступає українське селянство, а предметом є різноманітні свята, обряди і дозвілля сільського населення України.

Історіографічну базу роботи складають, по-перше, праці узагальнюючого характеру, де поданий аналіз соціально-політичних, економічних та культурних основ життя українського населення, зокрема селян. Велике значення має фундаментальне, ґрунтовне видання «Історія українського селянства» [1]. Корисними для розуміння ролі політичної складової в буденному житті українських селян є праці таких авторів як В.К. Баран, В.М. Даниленко, с. В. Кульчицький, І.М. Романюк тощо [2]. В українській історіографії мають місце роботи, присвячені характеристиці обрядів, свят і дозвілля населення [3]. Заслужовують на увагу роботи таких авторів як В.А. Маланчук, О.Ф. Кувеньова, В.Ю. Келембетова, Ю.В. Іванова, І.П. Меркатун та багато інших [4]. Але відзначимо, що в названих роботах святкова буденність українських селян у 1950-1960-х рр. не була предметом окремого дослідження.

Джерельною базою даної статті виступають постанови, накази та розпорядження радянського уряду, комуністичної партії, матеріали уповноважених у справах Російської православної церкви та культів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України в Києві, а також інформації, які автор здобув під час усних опитувань учасників подій.

Характеризуючи святкову буденність українських селян у 1950-1960-х рр., насамперед, слід звернути увагу на умови існування суспільства, усе буття якого наскрізь було просякнуте комуністичною пропагандою, політикою антирелігійної спрямованості. З метою подолання «релігійних пережитків» у щоденному житті людей відбувалося впровадження нових свят і обрядів. Одним з проявів утвердження нового способу життя були загальнодержавні свята, присвячені річницям революції, святу 1 Травня. День їх святкування був неробочим. Основним місцем проведення свят у районних селах була центральна площа, де влаштовували трибуну, звідти голови колгоспів та сільрад вітали односельців зі святом під час демонстрації. Українські селяни знали, що на свята до сільського магазину, кооперації, лавки мають бути завезені дефіцитні на селі товари, наприклад, мануфактура, кондитерські вироби, керосин тощо. Перше Травня відзначали мітингами, учні читали вірші, танцювали, у клубі ставили п'єси. З фонду всеобучу дітям видавали подарунки. Так святкували зокрема у селах сучасної Донецької області [5].

Своє значення мала й зустріч Нового року. Хоча традиційно селяни більше готувались і святкували Різдво, все ж таки в хатах ставили ялинку, яку прикрашали, виходячи з власних

.....
можливостей родини, саморобними іграшками з паперу, різнокольоровими паперовими кільцями-серпантинами, ватою-сніжком, горішками, яблуками, інколи цукерками [6].

Велике значення в побуті селян мали свята календарно-виробничого циклу. У 1950 – 1960-х рр. в них були поєднані елементи традиційної народної культури з обрядами нового способу життя. Вони, перш за все, відзначалися артілями, ланками, бригадами. Одним з таких свят був День врожаю або «колгоспні обжинки». Однак, на початку 1950-х рр., в умовах тяжкої повоєнної сільської буденності, ці свята часто обмежувались нагородженням передовиків виробництва після завершення всіх сільськогосподарських робіт. Більш-менш активніше по колгоспах України це свято почало впроваджуватися наприкінці 1950-х рр. Готуючись до свята, кожна домогосподарка випікала пишний хліб, готувала смачні страви. Парадний куточок кімнати прикрашали колоссям пшениці. День проведення свята щороку встановлювало правління колгоспу і обов'язково в неділю [7]. Неодмінним елементом будь-якого свята були транспаранти, гасла, плакати, портрети провідних діячів партії та уряду. Для селян це свято було надзвичайною подією – люди були гарно вбрані, грала музика, лунали співи. Селянство зберегло традиційний одяг під час таких свят. Відзначають, що хлопці були у вишитих сорочках, дівчата у вінках з хмелю і колосся пшениці [8]. Під час свята влаштовували виставки врожаю, осінніх короваїв, які старанно випікали домогосподарки, прикрашаючи їх різними візерунками. Коровай обов'язково випікали з борошна нового врожаю. Українські селяни із задоволенням брали участь у художній самодіяльності. Святково оформлені колони, несення величезних снопів пшениці, кавунів, кошиків з фруктами – все це елементи свята завершення збору врожаю.

Окремі риси святкування закінчення збирання врожаю були пов'язані зі спеціалізацією колгоспів. Наприклад, у Закарпатській області в колгоспах, де основною культурою була картопля, святкували День закінчення бульбобрання [9]. Колгоспники починали свято на полі, причому кожна ланка святкувала його окремо. Ввечері до хати ланкової запрошували бригаду, з якою змагалися. Зазвичай, селян-передовиків виробництва нагороджували дефіцитними товарами: швейними машинками, матеріалом на костюм та готовим одягом (плащі та ін). Після офіційної частини демонстрували концерт гуртків художньої самодіяльності.

Колгоспні обжинки дещо відрізнялися у різних областях України. Однак, загалом це свято справляли в усіх колгоспах і пов'язано воно було з прославлянням передовиків праці, переможців змагань. Про це говорить і той факт, що, на відміну від дореволюційних «обжинків», у селах радянської України сніп, квітки та вінки несли не найвродливіші дівчата села, а жінки – передовики виробництва [10].

Протягом 1950-х рр. поступово у святкову буденність села запроваджувалися такі професійні свята, як Дні тваринника, механізатора, виноградаря, Свято Трудової слави та інші, які теж вшановували передовиків сільського господарства. З 1955 р. на Україні почали відзначати День тваринника.

Нові свята поступово запроваджувалися також і в сімейному житті. На заміну вінчання в суспільстві з'явилося комсомольське весілля. Щоправда, більш-менш розповсюдженою така громадська форма реєстрації шлюбу стає вже у 1960-х рр. Обряд хрещення замінювали урочистою реєстрацією народження, так званими зірчинами. Релігійний обряд конфірмації підлітків був замінений святом повноліття і урочистим врученням паспорту. Однак це свято в умовах сільського способу життя навіть у 1964 р. не стало масовим і традиційним [11].

За неповними даними, серед населення сіл дуже розповсюдженими були традиційні сімейні звичаєві свята, які входили до сімейно-побутового циклу. Наприклад, у Закарпатській області у 1964 р. хрестили понад 70% народжених дітей, 37% молодих пар вінчалися, 73% поховань здійснювалися за релігійним обрядом. Така ж ситуація була характерною і для інших областей України. Відзначимо, що понад 50% малюків хрестили в селах Миколаївської, Луганської, Житомирської та інших областей.

З метою подолання серед українських селян «релігійних пережитків», Радянський уряд і Комуністична партія проводили політику, так би мовити, «радянзації» колишніх релігійних свят, для чого створювали нові радянські свята, приурочені до релігійних. Так у житті селян поступово з'явилося свято Врожаю, яке раніше дуже часто було приурочено до релігійних свят Іллі-пророка, Спаса, Маковія. Замість Хрещення впроваджували свято Зими. Свято Весни приурочували до завершення весняних польових робіт, воно поступово мало замінити традиційну релігійну Трійцю. Однак, такі нові радянські свята дуже повільно входили до

сільської традиційної святкової буденності. Навіть на початку 1960-х рр. релігійні свята і обряди продовжували відігравати значну роль у житті звичайних мешканців українських сіл.

Релігійна святкова буденність українських селян проявлялася постійно і на декількох рівнях. По-перше, слід звернути увагу, що неодмінним атрибутом будь-якої селянської хати були ікони. Селяни поважно ставилися до образів і взагалі святого місця в хаті. Ікони влаштовували в куточку на схід, прикрашали рушником-вишиванкою. Біля знаходилася невеличка дерев'яна полиця теж прикрашена рушником-вишиванкою. Селяни літнього і середнього віку, переважно жінки, дотримувалися звичайної релігійної обрядовості. Зрання не сідали за стіл поки не помолилися біля ікони. Звичайним була наявність у хатах маленьких молитовників, які читали, здійснюючи молитву на дому [6]. Це були прояви релігійної свідомості українських селян, які міцно трималися в щоденному побуті і сприяли збереженню релігійних народних традицій.

Другим рівнем прояву релігійності селян було відвідування молитовних будинків і храмів. У житті селян величезне значення мали такі релігійні обряди як хрещення, поховання і вінчання. Такі обряди здійснювалися переважною більшістю сільських мешканців, навіть комуністами або їх родичами, що аж ніяк не вписувалося в догми комуністичної моралі [12, арк. 21]. Дослідники відзначають, що охоронцями старих традицій були, перш за все, старі члени родин. Вважалося правильним, якщо дитина буде охрещена за церковним обрядом.

Наступним рівнем релігійності селян, в якому найбільш характерно проявлялася релігійна свідомість і народні традиції і який пронизував святкову буденність села, були великі релігійні свята, такі як Різдво, Хрещення, Великдень, Трійця, Спаса, Маковія та інші. Святкування цих подій носило масовий характер на селі і мало декілька загальноприйнятих неписаних правил. Готуватися до свят починали заздалегідь. Багато хто з селян постував. За декілька тижнів до свята забивали свійських тварин і разом з іншими продуктами домогосподарства продавали на міських ринках. На отримані гроші купували товари, які неможливо було виготовити самим, тим більше, що в сільських магазинах, як правило, був досить скромний набір продукції. Кожна домогосподарка напередодні свята готувала святкову їжу. Залежно від події, це була кутя, паски, кулічі, крашені яйця та інші святкові страви. У день свята в колгоспах працювали тільки тваринники, механізатори та конторські службовці. У містах на ринках колгоспники не торгували [13].

Найбільш масово населення села відзначало Великдень. У цей день святково вдягнені люди приносили до церкви в кошиках паски, кулічі, фарбовані яйця для освячення. Храми були переповнені. Відзначають, що населення сіл, де були закриті релігійні будинки, на Великдень ходили до сусідніх сіл. У багатьох областях сільське населення відвідувало міські храми. Навіть у середині 1960-х рр. релігійні свята продовжували складати основний компонент святкової буденності українських селян.

Таким чином, у 1950 – 1960-х рр. домінуючими в житті селян були свята, пов'язані з релігійною свідомістю і місцевими звичаями і традиціями. Це особливо характерно для початку 1950-х рр., коли радянське село ще тільки пристосовувалося до нормальних умов життя, катастрофічно не вистачало чоловічих рук у виробництві і всі тяготи лягали на плечі жінок. Повоєнне усвідомлення горя втрати дітей та близьких створювали умови постійного відвідування церкви, здійснення релігійних обрядів на дому і святкування великих релігійних свят. З іншого боку, поступово в життя села входили нові свята й обряди, як правило, створені на основі синтезу радянської обрядовості та традиційної народної культури. Однак, у житті пересічного сільського мешканця релігійні свята протягом досліджуваного періоду продовжували відігравати основну складову повсякденного святкового буття, духовну компоненту та дозвілля села.

У перспективі слід звернути увагу на специфічні свята, характерні для різноманітних етнонаціональних груп населення села та на окремі риси святкової буденності регіонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (відп. ред.) – К. : Наукова думка, 2006. – Т.2. – 652 с.
2. Баран В. К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) // Україна крізь віки. К. : Альтернативи, 1999.

3. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
4. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.
5. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 120-129.
6. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.
7. Культура і побут населення України – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
8. Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла. – К. : Знання, 1973. – 46 с.
9. Кувеньова О.Ф. Свята колгоспної України. – К.: Знання, 1963. – 40 с.;
10. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1974. – 191 с.;
11. Греки России и Украины. – СПб.: Алетейя, 2004. – 624 с.
12. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50 – 60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70-76.
13. Державний архів Донецької області (далі: ДАДО). – Ф. р. 3342. – Оп. 1. – Спр. 31. – 100 арк.
14. Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр., записане 21 червня 2009 р. зі слів Данік Н. І., що мешкає в м. Маріуполі Донецької області, пр. Металургів, буд. 83, кв. 89 (у досліджуваній період – с. Вчорайше, Вчорайшанського району (нині – Ружинський) Житомирської області)
15. Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // Народна творчість та етнографія. –1957. – Кн. 1. – С. 98-106.
16. Соболев А. Свято врожаю // Народна творчість та етнографія. – Кн. 3. – 1961. – С. 157-158.
17. Щерба М. Свято закінчення збирання врожаю у нашому селі // Народна творчість та етнографія. – Кн. 3. – 1961. – С. 158-159.
18. Стельмах Г.Ю. Формування нових звичаїв в українському селі // Народна творчість та етнографія. – Кн. перша. – 1957. – Січень – березень. – С. 90- 97.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 2. –Спр. 427. – 57 арк.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 239. –91 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 298. – 171 арк.

Лысак В.Ф. ПРАЗДНИЧНАЯ ОБЫДЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН В 1950-1960-х гг.

Рассматривается праздничная повседневность украинских крестьян как составная повседневной жизни в 1950-1960-х гг. Проанализировав различные формы праздничной обыденности, такие как общегосударственные, семейные, религиозные праздники, автор делает вывод, что в обществе происходила советизация праздничной повседневности, не смотря на то, народные традиции и религиозные праздники сохраняли ведущие позиции в повседневной жизни крестьян.

Ключевые слова: праздничная обыденность, праздники календарно-производственного цикла, общегосударственные, семейные, профессиональные, религиозные праздники.

Lysak V. RED-LETTER ROUTINE OF UKRAINIAN PEASANTS IN 1950-1960s.

The article deals with red-letter routine of Ukrainian peasants as a constituent part of their everyday life in 1950-1960-ies. On the analysis of different forms of red-letter routine such as state, family and religion holidays, the author comes to the conclusion that the latter was characterized by sovietization in spite of the fact that folklore traditions and religious holidays used to occupy the leading position in peasants' everyday life.

Key words: red-letter routine, calendar cycle holidays, state, family, professional and religious holidays.

УДК 94(477) «1953/1964»:36-058.244

Л.М. Шевченко

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

.....
У статті досліджено питання соціального забезпечення сільського населення України в роки хрущовської «відлиги», розглянуті актуальні проблеми соціального захисту селян-пенсіонерів та інвалідів, соціальне страхування зайнятого населення у разі втрати працездатності або інших подібних випадків. Автор характеризує рівень матеріального забезпечення соціально незахищених жителів села, забезпеченість населення різними видами соціальної допомоги.

Ключові слова: хрущовська «відлига», сільське населення, соціальний захист, соціальне страхування, пенсійне забезпечення.

Існуюча криза в сільському господарстві багато в чому пояснюється тим, що протягом десятиріч селянин як основна фігура села, був поза увагою держави. Село та сільське господарство розглядалося як певна абстрактна система єдності виробничих сил та виробничих відносин, при цьому ігнорувалися питання соціального розвитку села. Така політика призводила до різкого зниження чисельності сільського населення, його депопуляції.

Покращення рівня життя, зростання його якості, забезпечення у випадку непрацездатності були, є і будуть важливими для кожної людини. Перші вагомі кроки в удосконаленні системи соціального захисту населення, зокрема, сільського, були зроблені в період хрущовського десятиліття. Вивчення вказаної проблеми дозволить ввести до наукового обігу малодосліджені документи і матеріали, поглянути під новим кутом зору на реформування соціальної сфери села в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. та поглибити наукове підґрунтя подальших перетворень у цій сфері.

Історіографія соціального забезпечення селян у роки хрущовської «відлиги» нараховує чимало різних за характером досліджень. Це, насамперед, фундаментальні узагальнюючі праці «Історія Української РСР» [1] та «Історія селянства Української РСР» [2], а також доробки О.Ф.Кувеньової [3], В.М.Михалкевича [4], В.С.Петренка [5-9] та інших радянських науковців, що займалися проблемою селянства. Для них характерна обмеженість концептуального бачення меж поставлених партією завдань, а отже, вивчення проблеми в рамках соціально-економічного курсу радянської влади. Дослідження радянського періоду, здебільшого, заідеологізовані, переоцінюють роль КПРС у реалізації соціальної політики. Більш об'єктивно висвітлена ця проблема у працях, що вийшли друком останніми роками [4]. На підставі аналізу значного за обсягом матеріалу автори відзначають розрив між декларованою соціальною політикою та реальним її втіленням, аналізують причини виникнення та загострення кризи у соціальній сфері.

З огляду на вище зазначене, мета даної статті полягає у об'єктивному аналізі стану соціального забезпечення сільського населення в роки хрущовської «відлиги», передбачає оцінку якості надання соціальних послуг жителям сільської місцевості, що було однією з передумов підвищення рівня їх життя.

Незважаючи на недосконалість соціальної політики, яку проводило партійно-державне керівництво у 1950–1960-х рр., слід зазначити, що це була перша спроба активних цілеспрямованих дій щодо покращення матеріального добробуту населення. У зверненні державної комісії Ради Міністрів СРСР з перспективного планування народного господарства та Центрального статистичного управління при Раді Міністрів про підсумки виконання п'ятого п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951-1955 рр. зазначалося: «Значно зросли державні витрати на культурно-побутове обслуговування трудящих. Населення за рахунок держави отримує допомогу і виплати по соціальному страхуванню робітників і службовців, пенсії, безкоштовні та за пільговими цінами путівки в санаторії, будинки відпочинку та дитячі заклади, допомогу багатодітним та самотнім матерям, стипендії для тих, хто навчався, безкоштовне навчання, безкоштовну медичну допомогу, заробітну плату за відпустки та інші виплати і пільги в 1955 р. на загальну суму 154 млрд. крб. проти 122 млрд. крб. в 1950 р., або на 26 % більше» [10, с. 548].

Важливий важіль підвищення життєвого рівня населення влада мала через громадські фонди споживання. За планами партійних керівників вони мали складати половину реальних доходів населення, що було підґрунтям створення умов для безкоштовного утримання дітей у дитячих установах і школах-інтернатах (за бажанням батьків); матеріального забезпечення непрацездатних; безкоштовної освіти, медичного обслуговування, користування квартирами, комунальними послугами, комунальним транспортом. За рахунок фондів споживання надавалися безкоштовні або пільгові соціальні послуги, грошові виплати, а також натуральні

.....
виплати. Частина громадських фондів споживання (розміри пенсій за віком, допомоги у зв'язку із втратою працездатності) була пов'язана з принципом оплати за працю – зарплатою і стажем роботи .

Соціальне забезпечення колгоспників мало свої специфічні риси, воно здійснювалося за рахунок колгоспів і залежало від їх економічного стану, а також від встановленого в кожній артїлі порядку призначення пенсій. За рішенням загальних зборів колгоспників із прибутків колгоспу виділялася певна частина продукції для створення фонду допомоги непрацездатним членам артїлі. В другій половині 50-х рр. сільгоспартїлі почали відраховувати 2 % своєї продукції та грошових заощаджень до фонду допомоги непрацездатним [11, с. 44]. Станом на 1 липня 1953 р. в УРСР із 15763 колгоспів вони були організовані у 13361 господарстві, що становило 85% загальної кількості, а охоплених членством у них колгоспників – 41,5%. Каси на 1 липня 1953 р. надали допомогу 183811 непрацездатним членам колективних господарств і дітям-сиротам грошима й продуктами харчування (за цінами держпостачання) на загальну суму 8,5 млрд. крб. Крім того, 32 тис. колгоспників було видано позик на суму 3,1 млрд. крб. на індивідуальне будівництво й придбання худоби. Касами було взято під патронат 19 748 дітей-сиріт, яким було надано матеріальну допомогу грошима і продуктами харчування на 2 млн. 125 тис. крб. [12, арк. 129-130]. В 1955 р. в Україні налічувалося 14 тис. колгоспних кас допомоги непрацездатним, котрі охоплювали понад 4/5 колгоспів [13, арк. 125]. Членами колгоспних кас були понад 3 млн. колгоспників. Колгоспи в деяких випадках також надавали допомогу натурою: зерном, овочами, продуктами тваринництва. Іноді колгоспні каси забезпечували інвалідів праці протезами, курортними путівками, надавали матеріальну допомогу матерям-породілям та дітям-сиротам, але розміри цих виплат були незначні [13, арк. 125].

В цілому, система соціального забезпечення інвалідів і пристарілих колгоспників у сільській місцевості була дуже недосконалою. Колгоспи обмежували цю роботу наданням матеріальних коштів через колгоспні каси взаємодопомоги, але ті не володіли достатніми фондами. Так, із загальної кількості 1,8 млн. чол. інвалідів колгоспної праці та престарілих і таких, хто потребував постійної матеріальної допомоги, у 1955 р. була надана допомога лише 600 тис. чол. (у грошовому обчисленні 30 млн. крб.) [13, арк. 55]. Функціонувало лише 3 будинки для престарілих колгоспників, коли потребували такого догляду 17 тис. чол. [13, арк. 55].

Ні Статут сільськогосподарської артїлі, ні Статут каси громадської взаємодопомоги не визначали порядку, умов і норм матеріального забезпечення пристарілих та непрацездатних колгоспників. Тому багато економічно розвинутих колгоспів почали приймати власні положення про пенсійне забезпечення колгоспників. Вирішальним фактором при визначенні розмірів пенсій та умов їх отримання була економіка колгоспу. Визначення права колгоспників на пенсію часто залежало від таких причин, як відсутність у сім'ї працездатних, від розміру присадибної ділянки, наявності в господарстві корови тощо. Також у довільному порядку в багатьох колгоспах визначались і розміри пенсій, які нерідко змінювались у залежності від урожайності, засухи чи інших причин. Колгоспи з невеликими прибутками практично не здійснювали пенсійне забезпечення колгоспників. Часто артїлі з недостатньою матеріальною базою не приділяли належної уваги матеріальному забезпеченню своїх непрацездатних колгоспників.

На початку 1957 р. в системі Міністерства соціального забезпечення УРСР діяло 143 будинки інвалідів на 22 646 ліжок-місць, з них 27 дитячих будинків на 2 908 ліжок-місць. З липня 1951 р., з моменту видання постанови Ради Міністрів СРСР № 2590-1264 і Ради Міністрів УРСР № 2256 з питань посилення боротьби з бідністю, до 1957 р. Міністерство за допомогою партійно-радянських органів на місцях заснувало 49 нових будинків інвалідів на 9715 ліжок-місць [14, арк. 69].

Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів «Про заходи по розширенню мережі та поліпшенню обслуговування інвалідів і осіб похилого віку в будинках інвалідів для дорослих і дітей» (1957 р.) сприяла вдосконаленню справи матеріально-побутового забезпечення інвалідів і престарілих. Зокрема, в с. Антопіль Томашпільського району Вінницької області в приміщенні будинку відпочинку Міністерства охорони здоров'я було засновано будинок для дітей-інвалідів на 250 ліжок-місць, в с. Головня Головнянського району Волинської області – на 100 ліжок-місць. В с. Любомирівна Червоноармійського району Запорізької області приміщення колишнього дитячого будинку було передано для створення будинку для інвалідів-дорослих на 100 ліжок-місць. В с. Новоукраїнка Кіровоградської області в старому приміщенні

райкому КПУ засновано будинок для інвалідів-дорослих на 100 ліжко-місць. На таку ж кількість ліжко-місць у приміщеннях піонерського табору заводу «Червона зірка» Київського раднаргоспу засновано будинок для дітей-інвалідів в с.Обознівка Кіровоградського району. У Львівській області в с.Волиця Велико-Мостівського району почав функціонувати будинок для дорослих інвалідів на 100 ліжко-місць. В с.Синівка Сумської області на основі приміщення колишнього райкому КПУ збудовано будинок для дорослих інвалідів на 150 ліжко-місць [14, арк. 61-68].

З другої половини 1950-х рр. почали функціонувати будинки для пристарілих та інвалідів. Зокрема, в будинку с. Теремно на Волині, спорудженого спільними зусиллями колгоспів «Комуніст», «Нове життя», ім. Свердлова, проживало 50 колгоспників похилого віку [3, с. 11].

Незважаючи на стрімкий розвиток системи соціального забезпечення, існуюча мережа не відповідала умовам того часу. В обласних відділах на черзі перебували 2 300 інвалідів та пристарілих і 334 дитини-інваліди. Лише у Волинській області на черзі 364 чол., Полтавській – 295, Харківській – 262, Кримській – 179 [14, арк. 71]. Через недостатність житлових приміщень пересічно на одного підопічного в будинках інвалідів припадало 3,4 м², що абсолютно не відповідало санітарним нормам. У 48 будинках не було електричного освітлення, 26 будинків не мали водопроводів, 10 – не мали бань [14, арк. 75]. До 30% приміщень знаходились в аварійному стані і підлягали знесенню [14, арк. 72].

Гострою залишалась проблема матеріального забезпечення закладів соціального забезпечення. Більше половини будинків інвалідів не мали власного транспорту, в зв'язку з чим були ускладнені в доставці від баз постачання продуктів харчування, промтоварів, будівельних матеріалів, палива. Особливо складно було в літній період, коли транспорт інших організацій та автобаз використовувався на збиранні врожаю [14, арк. 76]. Міністерство не виділяло коштів на придбання пральних машин, картоплечисток, овочерізок, внаслідок чого прання, чистка картоплі в будинках соціального забезпечення відбувались вручну [14, арк. 75].

Для ряду будинків інвалідів, особливо спеціалізованих для хворих туберкульозом і з розладом психіки, було характерне неякісне медичне обслуговування. У 30 будинках штатні посади лікарів були майже неуккомплектовані. На медикаменти з бюджету на одну особу виділялось лише 20 коп. на день [14, арк. 75]. Окрім того, не відповідали вимогам того часу медичні кадри. У 1956 р. з 172 директорів змінилося 44 (27,5 %), 25 чоловік скомпрометували себе на роботі, понад половини директорів мали початкову або незакінчену середню освіту [14, арк. 77].

14 липня 1956 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про державні пенсії» [15, с. 133-148], за яким в середньому майже на 80 % підвищувався розмір пенсій, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій населення (робітників і службовців) [16, с. 31.]. У положенні про порядок призначення і виплату державних пенсій, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 4 серпня 1956 р., мова йшла про пенсіонерів (робітників і службовців), які на момент прийняття Закону про пенсії вже мали право на пенсії за умов, встановлених законом, незалежно від їхнього місця проживання. Положення визначало розміри пенсій особам, які постійно проживали в сільській місцевості і були пов'язані з сільським господарством та мали право на пенсію відповідно до Закону про пенсії. Таким пенсіонерам призначались пенсії у розмірі 85 % встановлених норм [17, с. 162].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 13 вересня 1962 р. визначалося призначення і виплата щомісячної допомоги колишнім членам колгоспів, землі яких були передані радгоспам та іншим підприємствам та організаціям. Розмір такої допомоги для тих, хто проживав в селі, складав 8,5 крб. (для тих, хто проживав в місті або селищі міського типу, – 10 крб.). Виплата допомоги проводилася за рахунок державного бюджету [17, с. 277-278].

Значну увагу було приділено соціальному захисту жінок-матерів. Закон від 14 липня 1956 р. жінкам, які народили й виховали до 8 років п'ятеро або більше дітей встановлював на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсій і необхідний трудовий стаж [16, с. 31]. Відповідно до указу президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1956 р. «Про збільшення тривалості відпусток по вагітності і пологах» президія Верховної Ради УРСР видала указ про внесення змін до статей 92 і 132 Кодексу законів про працю УРСР. Згідно цих змін за робітницями і службовцями, що тимчасово втратили працездатність через хворобу, зберігалася посада за місцем роботи не менше двох місяців, а при хворобі після закінчення строку відпустки по вагітності і пологах – не менше двох місяців понад строки, встановлені ст. 132

.....
кодексу. Жінкам-робітницям і службовцям надавалася відпустка тривалістю 56 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після них з видачею допомоги за рахунок коштів державного соціального страхування. У випадку ненормальних пологів чи народження двійні надавалася відпустка тривалістю 70 календарних днів [18].

Значним досягненням хрущовського десятиліття було введення соціального страхування членів колгоспу. До прийняття Зразкового Статуту допомога в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю виплачувалась далеко не у всіх колгоспах та й умови цієї виплати були різні. Відповідно до рішення III з'їзду колгоспників, допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, а також у зв'язку з народженням дитини, на поховання видавалася у всіх колгоспах. Ця допомога, а також засоби на купівлю для колгоспників путівок в санаторії та будинки відпочинку виплачувалася за рахунок союзного фонду соціального страхування членів артілі. Фонд утворювався за рахунок внесків колгоспів у розмірі 2,4 % до суми фактичних витрат на оплату праці членів колгоспів (в грошовій та натуральній формі), включаючи додаткову оплату, а також всі інші грошові, натуральні виплати та матеріальні заохочення по прийнятій в колгоспі системі оплати праці [4, с. 24-25].

15 липня 1964 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Закон про пенсії та допомогу членам колгоспу [19, с. 6-12]. Він встановлював, що право на пенсії мають члени колгоспів: чоловіки – при досягненні 65 років та стажі роботи не менше 25 років і жінки при досягненні 60 років та при стажі роботи не менше 20 років. Жінки-члени колгоспів, які народили п'ять і більше дітей та виховали їх до восьмирічного віку, мали право на пенсію за віком при досягненні 55 років та при стажі роботи не менше 15 років. Пенсію за віком членам колгоспів визначали в розмірі 50 % від заробітку до 50 крб. на місяць і понад 25 % від іншого заробітку. Встановлювався мінімальний розмір пенсії 12 крб. на місяць. Максимальний розмір пенсії за віком встановлювався 102 крб. на місяць, тобто на рівні максимального розміру пенсії за віком, передбаченого для робітників та службовців, які постійно проживали в сільській місцевості та були пов'язані з сільським господарством.

Закон про пенсії та допомогу членам колгоспу був якісним етапом у розвитку соціального забезпечення колгоспного селянства, яке становило абсолютну більшість сільського населення України. Закон закріпив права всіх пристарілих і непрацездатних колгоспників на отримання пенсії за віком, інвалідності й у разі втрати годувальника. Окрім того, відповідно до цього закону, жінкам, членам сільгоспартілі, виплачувалася вихідна допомога у зв'язку з вагітністю та пологами.

Отже, в роки хрущовської «відлиги» відбулися вагомі позитивні зміни в системі соціального забезпечення сільського населення. Радянське керівництво завжди підкреслювало значення соціальних гарантій як важливого аспекту всієї системи суспільних відносин у державі, а соціальна політика декларувалася як пріоритетний напрямок діяльності влади. Проте, на жаль, у реальному житті перевага віддавалася розвитку промисловості, передусім, галузям важкої індустрії, а соціальній сфері завжди відводилося другорядне місце.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 книгах. – Т.8. – К.: Наукова думка, 1979.
2. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 2006.
3. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Історичний етнографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1967.
4. Михалкевич В.Н. Социальное обеспечение колхозников. – М., 1970.
5. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996
6. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. // Український селянин. Зб. наук. праць. – Вип. 5. – 2002
7. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959-1980. – К.: «Наукова думка», 1980
8. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005
9. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959-1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
10. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917-1958 гг.). – М.: Издательство Московского университета, 1966.
11. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). – К., 2003.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3111.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 593.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4540.
15. Социальное обеспечение и страхование в СССР: Сборник нормативных актов. – М.: Издательство юридической литературы, 1979.
16. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: МП «Свобода», 1992.
17. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1964.
18. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. - № 7. – 15 вересня.
19. Социальное страхование и пенсионное обеспечение в колхозах. Сборник руководящих материалов. – М.: Профиздат, 1966.

Шевченко Л.Н. СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В ГОДЫ ХРУЩЕВСКОЙ «ОТТЕПЕЛИ»

В статье исследован вопрос социального обеспечения сельского населения Украины в годы хрущевской «оттепели», рассмотрены актуальные проблемы социальной защиты крестьян-пенсионеров и инвалидов, социальное страхование занятого населения в случае потери трудоспособности или других подобных происшествий. Автор характеризует уровень материального обеспечения социально незащищенных жителей села, обеспеченность разными видами социальной помощи.

Ключевые слова: хрущевская «оттепель», сельское население, социальная защита, социальное страхование, пенсионное обеспечение.

Shevchenko L.M. SOCIAL CARE OF RURAL POPULATION OF UKRAINE IN THE YEARS OF KHRUSHCHEV «THAW»

The problem of social care of rural population in the years of Khrushchev «thaw» has been investigated in the article, actual problems of peasant retirees and people with disabilities, social insurance of employees in case of productivity loss or other such circumstances have been considered. The author has characterized social level of socially unprotected rural population, different types of social provision for the people of villages.

Key words: Khrushchev «thaw», rural population, social security, social insurance, pension provision.

УДК 394 (477)

О.А.Коляструк

АПОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У статті йдеться про історію повсякденності як особливу галузь соціальної історії. В ній простежується еволюція поглядів на повсякденність в сучасній західній гуманітарній науковій традиції та історичній науці. Історія повсякденності дозволяє вдосконалити методологію історичного пізнання, а також більш глибоко проаналізувати історичний процес, показати роль пересічної людини в історії.

Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, історіографія, гуманітаристика, соціальне дослідження

Кожне суспільство, кожна нація, кожна країна має не тільки політичну, економічну, національну, культурну історію. багатогранною і багаторівневою є соціальна історія, одним з її виявів є повсякденне життя. Будь-яка сфера людської життєдіяльності невід'ємна від щодення. Висока політика і дипломатія, торгівля й економіка, мистецтво і мода, релігія й освіта, воєнна справа й етнічна культура – все вплетене в мережу повсякденності. Для всіх є очевидним, що повсякденність в історії завжди була, є й буде, вона не може зникнути, кудись подітися, випасти з історичного буття ні окремої людини, ні суспільства чи народу, епохи. Повсякденність є канвою всіх наших справ, великих і малих, приватних і громадських. тільки в одних випадках її плетиво сховане за політичними (соціальними, класовими, конфесійними, етнічними) гаслами, в інших розфарбоване спеціальними (економічними, фінансовими, ринковими, мистецькими) барвами; нерідко буденні мережива правлять за каркас окремих

галузей юриспруденції (як у кримінальному або сімейному праві, наприклад) чи медицини (у психіатрії, найтипівіше); годі й говорити про етично-моральні візерунки буденності та строкати каскади її естетики (в архітектурі, мистецтві, моді, рекламі). За такої широкої представленості повсякденність не могла не потрапляти до поля історичного якщо не аналізу, то коментарю, а частіше, розлогого й добросовісного опису в працях багатьох істориків. Щоденне життя не оминали ні фахівці-історики, ні аматори, ні історичні романісти і публіцисти; навіть літописці (хроністи) і, звісно, журналісти (хронікери) звертались до буденного, щоб краще подати відомості про щось екстраординарне, унікальне, надзвичайне, незвичне.

Втім незаперечність повсякденності не гарантувала їй повноправності як науковому об'єкту, радше навпаки – її очевидність позбавляла істориків необхідності аналізувати, оцінювати, замислюватись. Ще зовсім недавно рівноправне розташування понять «історія» і «повсякденність» було неможливим. Оскільки історія як певний процес, що складається з «епох» розвитку людства, і як наука, що репрезентує результат глобальних узагальнень «наукової свідомості», з одного боку, та звичайне життя, реальний життєвий світ щоденності, з іншого, були розведені врізнобіч і протиставлені одне одному.

в українській історіографії лише останнього десятиліття з'явилися спеціальні дослідження істориків з проблематики повсякдення [1-6], в актуалізації світу буденності належне треба віддати також вітчизняним філософам, культурологам, соціологам [7-11]. Натомість у Франції, Німеччині, Італії, США, Великій Британії, Швеції самостійний спеціальний напрям наукових студій – історія повсякденності – визначився і легітимізувався впродовж ХХ ст., нині набув незаперечного визнання, пройшовши шлях від першого покоління французької школи «Анналів» до «Нової історичної науки». У пострадянських і постсоціалістичних країнах (передусім, в Росії, Беларусі, Болгарії, Польщі) історики стали виокремлювати повсякденність як самостійний предмет дослідження наприкінці минулого століття. на сьогодні в Росії зросло вже друге покоління істориків повсякденності. Загальний історіографічний аналіз дозволяє стверджувати дві важливі закономірності у формуванні історії повсякденності. По-перше, в усіх країнах напрям склався як відповідь на кризу традиційних концепцій і методологій. По-друге, коло наукової проблематики повсякдення вимальовувалось з позицій протиставлення існуючих підходів і поглядів на історію. Історії повсякденності не тільки довелось виборювати право на існування, а й доводити самодостатність і важливість об'єкту дослідження.

У даній розвідці маємо на меті, по-перше, з'ясувати, звідки, відколи і чому склалось принизливе ставлення до щоденного побутування людини і суспільства; по-друге, визначити чинники спеціального зацікавлення істориків повсякденністю; по-третє, довести важливість повсякденного в історії.

Практика зневажання світу повсякдення у західній історичній традиції, вочевидь, започаткувалось ще в еллінській античності. Адже відтоді західна історія вибудовує модель такого типу спільноти, що заснований, по-перше, на індивідуалізації особи, і, по-друге, на калькуляції інтересів і рівному співвідношенні сил. Саме у Греції започаткувались такі норми соціалізації. Колискою еллінського полісного суспільства є майдан, агора, як осереддя і символ соціального простору, як політичний, торговий і сакральний центр водночас. Полісна громадянська єдність і відповідальність виростає з публічності, вона також є результатом владних стосунків і зводиться до впорядкування посередництвом кодексів і угод, тобто норм і обмежень. Отже, західний індивід формується в просторі агори як публічному, тобто відкритому, спільному, громадському просторі і його суб'єктивність підпорядкована законам єдності, що задаються публічністю, тобто сформована соціальними практиками [12, с. 227-228].

Визначаючи необхідні умови набуття людиною своєї самості, Аристотель наполягав на встановленні дистанції між «Я» та іншими, між «я» і світом суцього. Лише простір публічності, у такому разі, створював можливість ідентифікації, забезпечував свободу суб'єкта, здійснювану у небайдужому баченні (спостереженні) і вільному говорінні (висловленні, судженні).

натомість повсякденності випадало бути галуззю стереотипізації публічності. У ній реалізована в публічному просторі свобода суб'єкта набувала анонімного характеру загальноприйнятої норми, не обговорюваної умови здійснення свободи. Без цього входження умов суб'єктності у плоть культури, як відзначав пізніше Б. Вальденфельс, не можливе життя у визнаних межах, зі звичними навичками і правилами, традиціями та інститутами. У цьому, на його думку, і є сенс «оповсякденювання» життя, в якому публічний простір свободи і звичайне життя підтягуються один до одного [13].

Оскільки у звичному (повсякденному) опозиція «Я – інший» взагалі втрачає свою доцільність, не є виправданою, то для особистості світ, що «байдужий» до неї, має сумнівну цінність. Звідси й витікає зневажання повсякденності, побуту, приватного світу дому як тієї сфери, яка розмиває воління, розсіює суб'єктивність. Уже в античності цей факт знаходить своє вираження в протиставленні людини як громадянина (*polites*) і приватної особи, господаря дому (*idiotes*), протиставленні, що утверджує пріоритет і значимість першого на протигагу другому. У просторі дому суспільні кодекси не те щоб зовсім втрачають свою силу, але істотно послаблюються. Дім, приватне життя, світ повсякденних турбот – це свого роду укриття від всепроникного світла публічності. Тут людина якоюсь мірою втікає від необхідності «стояти і вистояти», чинячи опір зовнішнім, владним силам і формуючись під їх впливом [12, с. 228]. Водночас, оскільки людина немислима без дому (неможливо «струсити пил» повсякденності з ніг раз і назавжди), то в західній культурі склався двоїстий підхід до повсякденності, певна поблажливість до наявності цієї сфери буття.

У середньовіччі повсякденність набула ще більшої нігілізації через ряд причин. По-перше, щоденне життя жодною мірою не підлягало сакральній легітимації (земне – мить, небесне – вічність), навіть більше: буденний гріховний світ загрожував духовній довершеності, заважав сходженню до божественних істин. По-друге, повторювана зрозумілість повсякдення, її банальність, позірна нескладність і доступність стали тлумачитись як вульгарність (*vulgate* – простонародний) на протигагу і вищому таїнству життя, і когнітивним принципам схоластичної науки.

У добу Відродження з її ідеальним антропоцентризмом і титанізмом повсякденність, така невиліковна від буденних дріб'язкових турбот, не позбавлена бруду стосунків і ницості вчинків і дій пересічної людини, остаточно набула окреслень закритої сфери, і була протиставлена відкритій – теренам високої культури [14, с. 17].

З огляду на вище означені причини повсякденність стала трактуватися класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії. У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу реальність. Вона тлумачилась лише як фон або ж зовнішня поверхня (завіса), за якою лежить справжня реальність, а саме: економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, «воно» у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі.

Чи не вперше в історії культури елементарне повсякденне життя на подіум особливої вартості піднесли у XVII ст. «малі» голландці своїм побутовим малярством. Голландські жанристи малювали безтурботне життя, хоча країна щойно вивільнилась з-під іспанського панування, воювала з Англією, потерпала, як і в усі інші часи, від чуми та інших пошестей. В їх картинах немає виплеканого ідеалу і змістової домінанти: все рівноцінне за значенням. Життя людей і речей – справжній потік життя. Справа саме в ньому, а не у конкретних подіях, що його складають. Пензлем «малих» голландців був створений масовий реалістичний повсякденний автопортрет цілого народу, котрий самовиразився не через ототожнення з визначними подіями, а через свій і тільки конкретно свій – без відсилань до міфічних архетипів і історичних взірців – образ і уклад. Такий демократизм був результатом глибокої національної самоповаги молодій нації і, водночас, великої гордині [15, с.271]. Варто додати – самодостатності, самоідентифікації. Цілі альбоми XVII ст. списані типами – це переліки, класифікації, що, по суті, є знаком позитивістського міркування, «обмацування» світу (емпіричне дослідництво), поіменовування явищ і предметів. У голландців багато ринків, комор, кухонь, їжі. Кухня – круговорот буття, перехрестя життя, не більше (але й не менше!).

Століттям пізніше великий енциклопедист і просвітник Ж.-Ж. Руссо влучно резюмував: «Потрібно бути великим філософом, щоб одного разу помітити те, що бачиш щодня». Філософи-просвітники на чолі з Д.Дідро у першому наближенні зрозуміли, що існує залежність між технологіями виробництва і типом панівної в суспільстві думки, Гегель розглядав людську діяльність не тільки як духовну, але й трудову.

Отже, у класичній і некласичній філософії повсякденне не було предметом дослідження, оцінювалося, за рідкісним виключенням, негативно-критично. За повсякденням закріпився статус «низької», профанної царини діяльності, «доморощеної мудрості» –

невиразної, дилетантської, некритичної свідомості, на противагу ясній, спеціалізованій, методичній (Платон, Кант, Гегель, Маркс та ін). М.Бердяєв, А.Камю, Г.Маркузе, Е.Муньє, Ф.Ніцше, Х.Ортега-і-Гассет, Е.Фромм, М.Хайдеггер, О.Шпенглер, К.Ясперс та ін. ототожнювали повсякденне з «масовим», обивательським і розглядали його під знаком культурного занепаду, як спорожніле.

Зауважимо, що Маркс і Енгельс також звертались до щоденності. Під повсякденністю вони розуміли форму безпосередньої діяльності, завдяки якій люди вдовольняють свої щоденні потреби за допомогою звичних засобів і прийомів, відтворюючи своє власне буття, а значить, і буття суспільства в цілому [16, с. 25]. ... Однак відповідно до телеологічних начал марксистської думки наукове пізнання передбачало категоричне подолання позасвідомих начал, обов'язковий збіг теорії і практики, досконалу побудову загальної універсальної практики. Тим самим і для дослідника, і для історичного діяча повсякденність правила завісою, за якою знаходиться справжня реальність економічних стосунків і зв'язків, тобто повсякденність була лише світом хибних форм [17, с. 52].

Повсякденність – це та сфера суспільного життя, що не тільки пізно виокремилася, але й пізно утворила у мові сферу значень. Виокремлене поняття «повсякденність» з'явилося в Європі з переходом до сучасного, модерного суспільства (на думку російського дослідника Б.В. Дубіна, першим про «новий героїзм повсякденного життя» – у порівнянні зі становим героїзмом аристократії, традиційними нормами двобою, війни – у середині XIX ст. заговорив Ш. Бодлер) [18]. Саме в середині XIX ст. – до епохи «загибелі богів» і «повстання мас» – семантична галузь повсякденного стала оформлюватися у системі ціннісних протиставлень з аристократичним (ієрархічно-високим), офіційним (державним), інституціоналізованим, святковим тощо. Повсякденне тлумачили як сферу позаієрархічної поведінки, де немає соціальної конкуренції та соціального порівняння, де акцент робиться на стосунках взаємності і довіри, в основі яких – не влада, а вплив, авторитет. Повсякденне, передусім, пов'язане з малими інститутами (сім'ї, дружби, сусідства), хоча ними не вичерпується. Повсякденність – це сфера життя і діяльності людини як такої, соціально зрілої особи, будь-кого і кожного. У цьому сенсі повсякденність – продукт диференціації різних галузей соціального життя, і водночас, такий план колективного існування й уяви, де проблеми і конфлікти соціальної диференціації по можливості опосередковуються, нівелюються.

до перших спроб осмислити онтологічну природу повсякденності належить «філософія повсякденності» російського мислителя В.В. Розанова, яку він розумів як місце, дім, обжитий простір, де народжується і зростає людська самість. Саме в ньому людина стає причетною до світу, долає дистанцію, виліковується від антропоцентричної зверхності. В.В. Розанову належить заслуга поновлення давно забутої істини: вічне живе в повсякденному, немає межі між буденним і сакральним. Навіть більше того: вічне дане нам тільки в повсякденному, тут і тепер, у плінних подіях, дрібницях, «павутинках побуту», в просторі дому. Для В.В. Розанова справжнє дане нам тільки через повсякденне, а не в навмисних потугах розуму і гіпотетичних екстремальних «межових ситуаціях» [19, с. 524]. Він визнає єдиним розділ: простір дому і вороже «зовнішнє місце», від якого слід берегти себе і свій дім. В.В.Розанов не поділяв західного розуміння повсякденності як «зворотного боку» офіційної культури, надаючи їй самостійного буттєвого статусу. Він звільнив повсякденність з-під «рабської залежності» від публічності, а тим самим, його розуміння повсякденності відходить від ідеологічного штампуг прогресистської свідомості. До наукових передтеч історії повсякденності також відносять «провінціалів»: данця Ф. Трелс-Лунда і голландця Й. Хейзінгу.

Радикальним поворотом в історичній науці, що сприяв формуванню історії повсякденності як напряму спеціальних історичних студій, була зміна дослідних пріоритетів і методологій у середовищі французьких істориків, де найбільш гостро була усвідомлена загальна криза позитивізму. Йдеться про діяльність Марка Блока і Люсьєна Февра зі «Школи «Анналів»», котрі першими визнали необхідність антропологізації історичної науки, повернення на її сторінки людини як історичного суб'єкту, що був втрачений, розчинений у глобальних політичних, економічних подіях і процесах. Вони виступили проти спрощеного детермінізму і лінійної схеми причинно-наслідкових зв'язків історії, піднесли питання про необхідність вивчення глибинних підстав дій та вчинків людей, заклали підстави для вивчення менталітету.

Теоретичне обґрунтування тіньового позиціонування повсякденності у класичному вигляді сформулював німецький соціолог Норберт Еліас у статті «Про поняття

«повсякденності» (1977), навівши вісім дихотомій: повсякденність буднів як протилежність святку; повсякденність як рутина (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); повсякденність як трудовий день – на протигагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; повсякденність як життя народних мас – у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних явищ, фактів і подій; повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, нерелекторних переживань – на протигагу штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам; повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана – на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій [20, с. 10-11].

На думку білоруської дослідниці І.М. Наливайко опозиція «звичайне – незвичайне» фіксує висхідний досвід упорядкування і створення свого світу перед чужим і незнайомим, що виникає вже в архаїчних культурах. Цей досвід виникає як результат первинної диференціації простору і не зумовлює підпорядкування двох складників цієї сфери. Вони взаємно необхідні і жодна з них не претендує на абсолютну першість (хоча у чомусь «свій світ» все ж більш вартісний за «чужий»). Але ускладнення соціальної структури породжує другу опозицію: «приватне (повсякденне) життя – публічне (громадське) життя», якою вже керує ієрархічна залежність, де повсякденності відведено підпорядковану роль. Саме ця опозиція задає розуміння повсякдення в просторі західної культури і визначає характер ставлення до світу повсякденного» [12, с. 224-225].

Остаточна легітимація проблематики повсякденності в історичній науці пов'язана з Фернаном Броделем. Він показав, що умови повсякденного існування людини, той культурно-історичний контекст, на тлі якого розгортається життя людини, його історія, спричиняють вирішальний вплив на вчинки та поведінку людей. Фернан Бродель пише: «Висхідним моментом для мене була повсякденність – та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка, чи навіть рутина, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає ніяких рішень і котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не зачіпаючи нашої свідомості. Я гадаю, що людство більш ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас впродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються до самих незапам'ятних часів <...>. Мені хотілось побачити самому і показати іншим цю зазвичай ледь помітну історію – наче злежану масу буденних подій – зануритися в неї і опанувати її» [21].

Інший анналіст А. Лефевр розглядав повсякденність як «справжній локус творчості, де створюється як усе людське, так і сама людина». А.Шюц називав повсякденність «верховною реальністю». «З самого початку, – писав він, – повсякденність постає перед нами як смисловий універсам, сукупність значень, котрі ми маємо інтерпретувати для того, щоб здобути опертя у цьому світі, прийти до згоди з ним» [22, с. 130].

Рішучий крок зробили герменевтичні і феноменологічні школи у соціології. Тут повсякденність розглядається як галузь «елементарного» виміру значень і смислів, а життєвий світ – як кінцева галузь значень. Повсякденне і неповсякденне вже не виступали різними онтологічними структурами. Вони – різні реальності лише через те, що являють собою різні типи досвіду.

Отже, з часу зародження у міжвоєнний час дослідження повсякденності йшло трьома основними напрямками: 1) історико-антропологічним (Ж. Ле Гофф, А.Я. Гуревич та ін.); 2) соціолого-феноменологічним (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гоффман, Л. Юнін); 3) культурно-семіотичним (Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, В.Н. Топоров, Б.А. Успенський та ін.).

Загострена цікавість до повсякденності сьогодні – ознака зміни парадигм, зламу, що супроводжується критикою глобальних пояснювальних схем, глобальних соціальних і культурних проектів, прагненням до пошуку нових засад історичної науки, спротив проти репресивності класичної науки, класичних соціальних інститутів, підвищеною цікавістю до культурної плоти історії [17, с. 48]. директор Сорбонського Центру досліджень повсякденного життя М. Маффесолі трактує піднесену увагу до повсякденності як ознаку обвалу великих

.....
пояснювальних схем минулого [23]. Для нього історія повсякденного життя лежить навіть поза тим, що традиційно називають соціальними стосунками. Він пропонує вийти за інституційні межі і шукати опертя у тому, що у класичній науці розглядалось як зневажливо мале.

Російський культуролог В.Д. Лелеко відзначає, що повсякденність в європейській культурі другої половини ХХ ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя об'єктивно почало претендувати на високу культурну значущість, висуватися на авансцену суспільного життя, знаходитися у центрі суспільної уваги [24, с. 3].

Увага вітчизняних істориків до щоденного життя спонукана зламом повсякденного життєвого укладу величезної кількості людей, що стався внаслідок розпаду СРСР. Водночас норми радянської повсякденності не подолані революційними змінами суспільного і державного ладу, вони в різних проявах і дозах продовжують визначати поведінку людей, їх вибір, впливають на ціннісні орієнтири. По-друге, концепції модернізму чи тоталітаризму, у межах яких відтворювалось радянське минуле, не надали вичерпного пояснення феномену історії країни Рад. Пануючий від здобуття самостійності України державницький підхід у національній історії донедавна також залишав на узбіччі історичної аналітики повсякденні реалії. Нині починає утверджуватись розуміння того, що хід історії залежить не тільки від «великої політики», а й повсякденних практик пересічних людей. Тому подальше зневажання «негаласливою» сферою життя не виправдане.

Історія перенесення уваги на повсякденність у філософії і соціальних науках простежена в першому розділі монографії Н.М.Смирнової «Від соціальної метафізики до феноменології «природної установки»» [25, с. 9-40]. Нині гуманітарії визнають необхідність і важливість повсякденності. Людське життя різноманітне у плані прожитого досвіду: це незвичні, разові події або повторювані і звичні, ледь цікаві і пріоритетні за значенням, «близькі» і «далекі». Розв'язання завдань чи ситуацій, що виникають на людському шляху, вимагає різних зусиль. При цьому людина не може жити в постійному напруженні, постійно проблематизувати і рефлексивно відстежувати свої вчинки. Люди зацікавлені в тому, щоб, впорядковуючи досвід, економити сили. Іншими словами, має бути така сфера досвіду і такий режим життя, що не вимагатимуть регулярної рефлексії, де життя протікає плавно – у руслі зрозумілості, несуперечливості і звичності. Саме буденність складає підстави стабільності людського життя, повсякденне сприймається як норма реальності.

Повсякдення для всіх включає, передусім, комунікативні практики (правила і схеми взаємодії, рольову ідентифікацію), значення тілесно-побутових практик і взаємодії з їх приводу. Абсолютними «межами» повсякдення як колективно не проблемної сфери життя виступає стан і доступність основних систем життєзабезпечення, за її межами людина неспроможна формувати світ звичного [26, с. 12].

Для нас є звичним сприймати життя як незалежну від нас фактичність – світ об'єктивних обставин, умов існування. «Світ» нашого життя, життєвий світ, зазвичай вповні забезпечує наші потреби у сенсі, задаючи зв'язність, порядок і мету. У життєвому світі явлені всі об'єкти і стосунки, поза якими нормальне протікання життя і не мислиться: об'єкти і зв'язки, що стосуються нашої діяльності, ми самі з нашими претензіями, інші з їхніми статусами у наших очах, звичні для нас соціальні ролі і маски, наші уявлення про даність нам фізичного космосу, життя і долі. «важливе місце в соціальному запасі знань займає знання рецептів, тобто знання, що зводиться до практичної компетентності в буденних справах, а також знання рецептів, пов'язане з людськими взаємодіями, значна частина соціального запасу знань являє собою рецепти розв'язання повсякденних проблем» [27, с. 74].

Повсякдення – це зона стійкості людського життя, вона є місцем продукування реальності, що характеризується звичністю і неproblemністю. Навіть коли нормальний перебіг життя руйнується, досвід повсякденності підказує шляхи адаптації до нових умов. Розміщення нового досвіду в категоріальній структурі «минулого» і «стійкого» здійснюється за допомогою пам'яті, рефлексії, механізмів уподібнення, розрізнювання, типізації. Типізація і типологічне розуміння – основні структуроутворюючі матриці складання повсякдення. Стереотипні дії, автоматизм є кінцевим виразом типізації. Світ повсякдення слід розуміти як результат поєднання зусиль індивідів у виробленні значень досвіду, зумовлений соціальними механізмами їх екстерналізації, а не як середньоарифметичне або детермінацію індивідуального загальним.

Щоденність дає людині почуття впевненості. Виникають проблеми з новою для нас і незвичною діяльністю, роботою, сумніви у нашій значущості для інших і їх значення для нас,

.....

звичні для нас цілі і цінності не поділяються іншими, втрачаючи тим самим вагу і в наших власних очах, уявлення про самого себе виявляється фальшивим, дотримання правил соціального життя – безглуздом тощо. У крайньому разі виникає відчуття повної невизначеності, ворожості звичного раніше світу нашого життя, нашої безпритульності в ньому.

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. До констант повсякденності Н.Л.Чулкіна відносить наступні: самоочевидність, реальність світу повсякденності для буденної свідомості; інтерсуб'єктивність (переживання реальності життєвого світу кожною окремою людиною тримається на тому, що воно поділяється з іншими); стереотипність, рольова і сценарна структура повсякденності і формування категорії «соціального Я»; тісний органічний зв'язок історії і повсякденності; величезна роль мови у повсякденному житті [28, с. 15].

Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Позитивні ціннісні конотації пов'язані з такими значеннями повсякденного, як «загальноприйняте», «тверезе», «природне», «практичне» на противагу «спеціальному», «абстрактному», «езотеричному». Повсякденність являє собою той фундамент, на якому будується все інше. Без вивчення повсякдення, вочевидь, неможливо відтворити і зрозуміти минуле. Методологічний підхід історії повсякденності передбачає необхідність дослідження двох типів реальності: реальності як такої та уявлень про неї людей. Ж.Ле Гофф вважає, що картина історичної дійсності має бути доповнена її «суб'єктивним образом» [29, с. 51]. Сама природа об'єкту, який досліджує історія повсякденності, наче «зсередини» змінює ставлення дослідника до того, що він знає, до самої ідеї пізнання соціального світу [12, с. 48]. Сам дослідник відчуває себе безпосередньо включеним до живого історичного ланцюга і бере на себе відповідальність за діяння попередників і сучасників. Якщо досліджувати радянську історію з точки зору повсякденності, то виявиться, що більшовицькі теоретики не прилетіли з Місяця, що сталінізм породжувався і зміцнювався у «теплій плоті» повсякденного існування. За «монотеїзмом» соціалістичної ідеології також крилась множинність мислительних і мовних практик, альтернативних цінностей, передусім цінностей традиційного суспільства. Тоді, ймовірно, виникає розуміння того, що біди нашого суспільства пов'язані не з діями втаємниченого ворога, а з мутаціями в клітинках цивілізації, що історія повторюється тому, що не змінюється ми самі, що за ідеологією насилля над повсякденністю стоїть своя повсякденність [12, с. 49].

Усвідомлення в сучасній гуманітаристиці повсякденності як особливо значимої сфери, з одного боку, почасти повертає їй втрачений статус, і водночас показує в ній соціальний і етичний вимір. Дослідник повсякденності вбачає своє покликання в тому, щоб охороняти і вивчати звичайне життя людей, орієнтуючи політиків на те, щоб рахуватися з ним [30, с. 214].

Звичайно, існували і продовжують існувати різновиди соціального пізнання, безпосередньо не пов'язані з вивченням світу повсякденності. Однак з огляду на методологію пізнання важливим залишається питання про зіставлення соціального знання з первинними значеннями у складному космосі людських діяльностей. Ми повинні завжди повертатися до «забутої людини», чий почуття, уявлення і діяльність лежать в основі руху будь-якої соціальної системи. Дослідники повсякденності інтегрують різні види позанаукового соціального знання, проливаючи світло на всі ці уламки і фрагменти, банальності і вульгарності, котрі і складають сенс існування. З'ясовується, між тим, що в новому матеріалі і новою мовою виражена стара ідея: маси справді є рушійною силою історії, але мотивує їх діяльність зовсім не правильна теорія. Навпаки, звичайний досвід – ось локомотив людської історії. Це – галузь, де факти, повторюючись, перетворюються в структури, де виникає сподівання на новацію і водночас забезпечується стабільність соціального функціонування [12, с. 53].

А.Хеллер пропонує аналізувати феномен повсякдення крізь призму «людської умови» (the human condition). Повсякденність вона трактує як сферу «реальності в собі», що складається, по-перше, з правил і норм звичайної мови та її вжитку; по-друге, з правил і

вказівок для використання і маніпуляції об'єктами, передусім, створених руками людини; по-третє, з правил і норм людського спілкування, так званих звичаїв [31, р.46]. Ці правила і норми взаємопов'язані, оскільки створюють необхідний зміст лише у контексті одного з одним. А. Хеллер, розмірковуючи про соціальні проблеми і новітнього часу, чітко сформулювала тезу про одну з провідних константних особливостей цієї культури: «революція не може бути політичною або економічною, а може бути лише революцією повсякденного життя» [32, с.165]. Таким чином, повсякденність, саме як засада будь-яких життєвих актів і окремої людини, і окремої культури, не може залишитися поза увагою напряму соціальної історії [33, с.211].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.11. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С.102-111.
2. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – 2007. – №23. – С.109-114.
3. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – 494 с. – С.87-101.
4. Колястрок О.А. предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.174-184.
5. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип.18. – 488 с. – С.21-30
6. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. – К., 2005. – № 4. – С. 40-45.
7. Карівець І. Повсякденність: феноменологічний аналіз // <http://hdl.handle.net/123456789/353>
8. Кунденко Я.Н. Повседневность как реалья культурной действительности: Дис. канд. философ. н. – Х., 1998.
9. Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. – К.: Либідь, 1987.
10. Лустенко А.Ю. Філософська рефлексія та повсякдення // Філософська думка. – 2007. – № 3. – с.38-47.
11. Садох О.В. Шляхом «безпосереднього» осягнення // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – №57. // http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_57/Sadoha.htm
12. Наливайко И.М. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество.– М.: Академический проект; РИК, 2005. – 528 с.
13. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Социо-логос. – М., 1991. – Вып.1. – С.39-51.
14. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988; 15. Вайль П. Гений места. – М.: Изд-во КоЛибри, 2007. – 488 с.
16. Кондрашов П. Н. Проблема повседневности в философии классического марксизма: автореф. дис. ... канд. философ. наук. – Екатеринбург, 2007. – 27 с.
17. Козлова Н.Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – №3. – С.47-56.
18. Дубинин Б.В. Быт, бытовщина, обыденность: Идеи и история повседневности в России // [http:// www.auditorium.ru](http://www.auditorium.ru)
19. Розанов В.В. Опадавшие листья. Короб второй // сочинения: в 2-х т. / Вступ. ст., сост., прим. Е.В.Барабанова. – М.: Правда, 1990. – Т.2. – С.421-629.
20. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ. – СПб.: Изд-во ЕУСПб; Алетейя, 2003. – Вып.9. Источник. Историк. История – С.10-21.
21. Бродель Ф. Динамика капитализма. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь // <http://orel.rsl.ru/nettkext/foreign/broudel/lekts1.htm>
22. Шюц А. Структура повседневного мышления. Социологические исследования. – М., 1988. – Т.2.
23. Maffesoli M. The Sociology of Every Day Life (Epistemological Elements) // Current Sociology. – Vol.37.
24. Лелеко В.Д. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: автореф. дис. ... доктора культурологии. – СПб., 2002. – 37 с.
25. Смирнова Н.М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки». – М., 1997.
26. Попов С.И. Специфика повседневности и пути формирования ее структур : автореф. дис. ... канд. философ. наук. – Кемерово, 2005.
27. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.

-
28. Чулкина Н.Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. – изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
 29. Ле Гофф Ж. С небес на землю. (Перемены в системе ценностных ориентаций на Христианском Западе 12-13 вв.) // Одиссей. – М., 1991.
 30. Шеманов А.Ю. Судьбы образов иного в современной культуре (к вопросу о концептах образа себя и иного) // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. – М.: Академ. проект; РИК, 2005. – 528 с. – С.196-223.
 31. Heller A. Can Everydey Life be Endangered?// Heller A. Can Modernity Survive. T.J.Press Ltd, Padstow, Cornwall, 1990.
 32. Интервью с Агнесс Хеллер // Вопросы философии. – 2001. – №5. – С.159-169.
 33. Шестакова Е.Г. Повсякденність як предмет дисциплін соціально-комунікативного циклу // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальная коммуникация». – Т.21 (60). – 2008. – №1. – С.209-218.

Коляструк О.А. АПОЛОГИЯ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

В статье речь идет об истории повседневности как особой сфере социальной истории. В ней прослеживается эволюция взглядов на повседневность в современной западной гуманитарной научной традиции и исторической науке. История повседневности позволяет усовершенствовать методологию исторического познания, а также более глубоко проанализировать исторический процесс, показать роль простого человека в истории.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, историография, гуманитаристика, социальное исследование.

Kolyastruk O.A. APOLOGIA OF THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE

in this article analyzed everyday life as special sphere of the social history. It is examined evolution of thoughts about daily life in the contemporary western humanitarian scientific tradition and historical science. Daily life history helps to improve the methods of history science and elucidate the role of ordinary people in history.

Key words: daily life, history of everyday life, historiography, humanitarian sphere, social research.

Політична і воєнна історія України

УДК

О.А.Кручек

ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920-1923 рр.

У статті розкривається ідеологічне підґрунтя національно-культурної політики, запроваджені більшовицькою владою у перші роки свого утвердження в Україні. Прикриваючись толерантними гаслами, було розпочато нівелювання національної культури. Характерними ознаками культурної політики в 1920-1923 рр. були прокомуністична спрямованість, жорстка централізація та підконтрольність культурного життя.

Ключові слова: більшовизм, державне управління, культурна політика, ідеологія, національна культура.

На початку ХХІ ст. проблема розвитку національної культури в Україні стоїть не менш гостро, ніж сторіччя тому назад. Це означає, що і сьогодні національна культура не набула відповідного потребам суверенної держави статусу. За таких обставин зростає необхідність критичного переосмислення історичного минулого. Узагальнення набутого досвіду, аналіз характерних тенденцій історичного процесу дає можливість формувати більш ґрунтовні підходи до вирішення проблем сьогодення.

Серед пріоритетних напрямків історичної науки стоїть завдання дослідження переломних етапів історії України. Одним з таких періодів став початок 20-х рр. ХХ ст., коли в Україні утверджувалась радянська влада, закладались підвалини довгострокової державної політики в галузі культури. Серед обставин, в яких розгортався цей процес, слід виділити національну проблему, яка набула в той час особливого значення. Під впливом революційних подій зростало національне самоусвідомлення українців, посилювався національний рух. Нова влада мусила враховувати ці обставини при розробці планів культурного будівництва. За цих умов національна культура стала об'єктом державної політики. Чим керувалась державна влада, проголошуючи ті чи інші завдання в сфері національної культури? На чому ґрунтувалось національно-культурне будівництво в перші роки утвердження більшовицької влади в Україні?

Ця проблема знайшла відображення у науковій літературі. На сьогодні видано ряд монографій, в яких знайшли висвітлення питання ідеологічних принципів більшовицької політики. Серед них слід виділити роботи В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова, С.В. Кульчицького [1-3]. Новий погляд на національно-культурну політику 20-х рр. висловлено в статті В.М. Даниленка «До витоків політики українізації» [4]. Певним чином ці проблеми були відображені в роботах П.В. Бондарчука, Г.Г. Єфименка [5-6].

Спираючись на ці праці, автор намагався узагальнити основні принципи національно-культурної політики більшовицької влади в Україні на початку 1920-х рр. Автором введені до наукового обігу раніше неопубліковані і такі, що не використовувались, архівні документи. Вони містять новий, невідомий досі фактичний матеріал.

Базою для вироблення політичної лінії є теоретичні та ідеологічні принципи. Тому при аналізі стану національної культури в Україні на початку 20-х рр. необхідно враховувати ідеологічні підвалини поглядів більшовицького керівництва на культуру взагалі і на національну культуру, зокрема.

Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевиховання мас у комуністичному дусі. На їх думку, для цього необхідно було створити нову культуру, основою якої мав стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм в етиці. Ця культура мала бути єдиною для всіх народів, пролетарською за своїм духом. Відповідно, першочерговим завданням культурної революції було знищення старих структур з їх національною обмеженістю та релігійними традиціями. На основі загальних настанов формувалась погляд на національну культуру, обґрунтований Леніним. Теоретик більшовицької партії виходив з того, що поняття «національна культура» застаріло і віджило свій вік. Він вважав її пройденим етапом розвитку суспільних відносин, такою, що стоїть на заваді суспільному прогресу: «З точки зору соціал-демократії не допустимо ні прямо, ні опосередковано кидати лозунг національної культури. Цей лозунг неправильний, бо все

.....
господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його. Інтернаціональна культура, вже тепер створювана систематично пролетаріатом усіх країн, не сприймає в себе «національну культуру» (якого б то не було національного колективу) в цілому, а бере з кожної національної культури виключно її послідовно демократичні і соціалістичні елементи» [7, с. 303]. Ленін припускав використання національної культури лише як форми пропаганди комуністичних ідей, у вигляді національної мови цієї пропаганди тощо. Зокрема він писав: «Великоруські і українські робітники повинні разом ... відстоювати загальну, або інтернаціональну культуру пролетарського руху, ставлячись з абсолютною терпимістю до питання про мову пропаганди і про врахування чисто місцевих або чисто національних частковостей у цій пропаганді. Така є безумовно вимога марксизму» [8, с. 127]. В іншому розумінні Ленін розцінював гасло розвитку національної культури як прояв ліберально-буржуазного націоналізму, що несе величезне розбещення в робітниче середовище і завдає величезної шкоди справі свободи і справі пролетарської класової боротьби [8, 117].

Ці теоретичні викладки формували відповідне ставлення більшовицької партії до національно-культурної проблеми і визначали характер її культурної політики. Як свідчить ще не заборонений на той час орган незалежних соціал-демократів «Червоний прапор», комісаріат Головної Військової Санаторної Управи в Києві видав такий наказ щодо службового листування з ним: «В Радянській Росії [в даному випадку Україна відверто вважалася Російським тереном. – О.К.] пишуть тільки російською мовою. Не вільно витрачати народні гроші для найму перекладачів» [9, 174]. Урядовий циркуляр, надісланий у губернії, зобов'язував усі поштові установи України провадити діловодство та службові взаємини виключно російською мовою [9, 174].

Ця відверто антиукраїнська політика нової влади в умовах грабіжницької економічної політики «воєнного комунізму» неминуче посилювала національне і політичне самоусвідомлення українського народу, викликала опір аж до повстань з національними гаслами. В умовах, коли Червона Армія зустріла незламний опір Дієвої Армії УНР і Української Галицької Армії, внутрішній фронт всенародного повстання примушував більшовицьку владу змінити тактику. Деякі керівники почали усвідомлювати необхідність таких змін. Так, командуючий антиукраїнським фронтом Антонов-Овсієнко у своєму листі до Леніна зазначав: «В Правобережній Україні робота чрезвычайок і продекспедиторів, що вдираються на «інтернаціональні» відділи, породжує націоналізм і підносить на боротьбу з «окупантами» все населення без винятку... Конче треба: 1) впровадити в український (радянський) уряд представників партій, зв'язаних з середнім і незаможним селянством (незалежних соціал-демократів і українських есерів); 2) змінити земельну політику в дусі угоди з середнім селянством;

3) примусити Наркомвнутрсправ до справи організації радянської влади на місцях; 4) примусити приїжджаючих «великорусів» з найбільшим тактом ставитися до місцевих людей і місцевих звичаїв; 5) припинити грабіжницьке, хамське ставлення до хліба, вугілля України; 6) спонукати партію, щоб вона кинула дві третини своїх людей на село і в армію; 7)... 8) ... Треба поспішати!» [10, с. 147-148].

І справді, відверто вороже ставлення до національної культури разом з окупаційною політикою «воєнного комунізму» загострювали національне питання, згуртовували національні сили України, що призвело до втрати більшовиками їх влади.

Враховуючи цей досвід, у період остаточного утвердження більшовицької влади в Україні в кінці 1919 – на початку 1920 рр. деякі акценти цієї політики було змінено. Так, 29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв, а УІІ Всеросійська партійна конференція, що відбулася згодом, затвердила написану Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні». У цьому документі проголошувався новий поворот у політиці Російської комуністичної партії в Україні. Однак у ньому йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України, а лише про певну увагу до її національних особливостей культури і традицій. Більшовицька влада «дарувала» українському народу невелику частину того, що ним уже було фактично завойовано в попередні роки. Але це була, виходячи з теоретичних засад більшовизму, величезна поступка «націоналам». «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами Росії, – говорилося у вищезгаданій резолюції, – ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку

української мови і культури» [11, с. 254]. При цьому метою «усунення всіх перешкод...» було «перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас» [11, с. 254] та забезпечити усі радянські установи достатньою кількістю службовців, які володіють українською мовою. Тобто, по суті, ця резолюція націлювала партію не стільки на сприяння розвитку національної культури, скільки на пристосування до нових умов, заспокоєння національних амбіцій, використання національної форми для вирішення своїх завдань.

У дусі цієї резолюції почала складатися офіційна позиція більшовицької влади в Україні. Проблеми міжнаціональних відносин, розвитку української національної мови та культури ЦК КП(б)У обговорював на засіданнях політбюро, на листопадовому (1920 р.), лютневому та жовтневому (1922 р.) пленумах. Крім того, вони розглядалися на Всеукраїнській нараді КП(б)У (1921 р.).

11 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про заходи розвитку української культури», ухвалило: «Доручити т. Затонському разом з Наркомосом розробити заходи для розвитку української культури (зокрема використання Київської Академії наук) і подати проект до ВУЦВК» [12, арк. 7]. Через кілька тижнів, 5 лютого 1921 р. політбюро розглянуло питання «Про українську мову». В результаті В.Я.Чубарю та О.Я.Шумському було доручено підготувати циркуляр до членів партії про використання української мови, «як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України» [12, арк. 29 зв.].

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся в лютому 1922 р., знову вказав на необхідність знання державними службовцями української мови. А жовтневий пленум того ж року підтвердив і доповнив постанову лютневого пленуму, прийнявши її як директиву з національного питання. У цьому документі наголошувалося, що ні про який відступ від попередньої партійної лінії щодо української національної культури не може бути й мови. Накреслювалися також заходи, спрямовані на її розвиток, які передусім стосувалися української мови, шкільної та видавничої справи. Було зафіксовано положення про те, що в школах з російською мовою навчання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в українських – російської [13, с. 224].

Однак ці рішення переважно так і залишалися на папері. Давалися взнаки і неконкретний, загальний характер цих постанов, і складне економічне та військово-політичне становище в республіці, і небажання багатьох комуністів, передусім керівників, здійснювати ці рішення. В партії продовжували панувати великодержавні погляди, коли все українське сприймалося як націоналізм, петлюрівщина, контрреволюція.

Натомість, у цей період почав фронтально насаджуватися принцип тотальної ідеологізації культури, тобто підкорення її потребам офіційної ідеології. Так, у тезах Агітпропу ЦК КП(б)У 1921 р. про мистецьку політику зазначалось: «... Наше завдання – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму... Сам стиль, форма і навіть класифікація розділів мистецтва повинні бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби» [14, с. 34-35]. Виходячи з цих рішень, українська культура, яка, на думку більшовиків, була переважно дрібнобуржуазною, мала бути піддана ідеологічному перековуванню. Втілення в життя цих настанов проходило через організацію щільного контролю над культурним життям. Ця роль була покладена на Народний комісаріат освіти. Він став центральним органом, що керував справою культури, і, в свою чергу, сам був підконтрольний КП(б)У. Одним з основних засобів контролю мала стати цензура. Художні твори, наукові праці тощо спочатку розглядалися під кутом зору «ідеологічної витриманості» й аж після цього могли стати надбанням громадськості. Так, уже в перші роки встановлення радянської влади в Україні відбувся інтенсивний процес формування розгалуженої системи контролю над друком. Досвід у цій справі був нагромаджений ще з часів громадянської війни, коли заборонялися всі некомуністичні видавництва, редакції газет та журналів.

Наприкінці 1920 р. у складі Наркомосу УСРР було утворено спеціальний орган – Головопідпросвіту, до функцій якого входила і цензура друку [15, арк. 118]. Трохи пізніше, в середині 1922 р., в його складі виникло Головне управління в справах друку (згодом назване Головліт). Воно займалося виключно цензурними справами. Від самого початку свого існування ці органи тісно співробітничали з ДПУ, в якому теж існували цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури [16, арк. 6]. Контроль і цензуру над друком (переважно над приватними видавництвами) здійснювала також комісія по боротьбі проти дрібнобуржуазної ідеології при ЦК КП(б)У.

У травні 1922 р. з метою встановлення дійсно систематичного і регулярного контролю над всіма видами публічних видовищ та зборів, а також демонстрацій мистецтв, було запроваджено цензуру видовищ [16, арк. 141]. При цьому ніякої творчості місцеві цензурні органи не виявляли, просто було прийнято рішення про розповсюдження на території України дії відповідних наказів РСФРР. Цими наказами заборонялася демонстрація творів антирадянського, релігійно-містичного, порнографічного та націоналістичного змісту [17, с. 164]. Останній пункт у багатьох більшовицьких діячів асоціювався з національним, тобто україномовним.

Жорстко регламентувалися книгопродаж та книгорозподіл. Право займатися книжковою торгівлею надавалося лише особам з довідкою про політичну благонадійність [16, арк. 34]. Раніше нова влада вдавалася до періодичного вилучення «ідеологічно шкідливої літератури» з книжкових складів, магазинів, ларків. Вживалися заходи щодо перекриття такого джерела постачання «ворожої літератури», як імпорт друкованих видань. «Наступ дрібнобуржуазної ідеології, особливо з боку дрібнобуржуазної інтелігенції, – зазначалося в звіті Агітпропу ЦК КП(б)У за 1923 р., – яскраво виявився в галузі друку і, зокрема, з-за кордону, де дрібнобуржуазні угруповання розгорнули дуже широку видавничу діяльність, працюючи переважно на внутрішній ринок» [18, арк. 9]. На всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти ЦУД (Центральне управління у справах друку), котрі за спеціалізованими списками вилучали всю «шкідливу» літературу.

Особливому ідеологічному контролю підлягала «цитадель буржуазного націоналізму» – приватні видавництва. (До речі, саме вони видавали переважну кількість україномовної літератури). Засобів такого контролю було багато: від заборони продажу вже надрукованих книжок до примусового закриття цих видавництв. Урешті в 1923 р. їх залишилося лише п'ять²². Все це, безумовно, позначалося на україномовній книжковій продукції, кількість якої у досліджуваній період з року в рік зменшувалася.

Про її стан свідчать такі порівняльні дані (Див.: Табл. [20, с. 2]).

Рік	Українських книжок	Російських книжок	% українських книжок до загальної продукції
1918	1084	386	64,4
1919	665	726	47,0
1920	457	369	53,1
1921	214	448	32,3
1922	385	927	29,3
1923/ 1924	855	1848	31,0

У цей час було піддано ідеологічному тиску і таке «джерело поширення націоналістичної ідеології», як «Просвіти». Нова влада не могла миритися з яскраво виявленим національним характером цих культурно-освітніх організацій та їх небажанням проводити «пролетарську класову лінію» на селі. Після невдалої спроби у 1920 р. їх ідеологічного перевиховання владні структури вдалися до більш «дієвого» методу – закриття «Просвіт» суто адміністративним шляхом.

На початку 20-х рр. велика увага приділялася витісненню «буржуазної ідеології» і з вищих навчальних закладів. Упровадження нової системи навчання та формування кадрів викладачів, здійснення добору та «перереєстрацій» (а по суті чисток) студентства за класовим принципом ставали на заваді доступу української людності до ВНЗ і формуванню національно свідомих кадрів.

І ще один факт цього ж порядку. Він стосується утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що завершилося у 1921 р. Саме по собі відновлення української

автокефалії було знаменною подією. Однак цей процес відбувався під жорстким контролем і передбачав зовсім іншу мету. УАПЦ з самого початку розглядалася більшовицьким керівництвом як контрреволюційна сила. Всеукраїнській Надзвичайній Комісії було доручено «найсуворіше спостереження за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями» [12, арк. 125]. Розглянувши в липні 1921 р. доповідь спеціально створеної антирелігійної комісії, політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне «впровадити розвал церкви по класовому, національному і територіальному поділу» [21, арк. 9]. Цим і керувалися партійно-державні органи у своїй практичній діяльності, опікуючись на словах «розвитком української національної культури й духовності», а насправді розколюючи потенційних противників і згуртовуючи центральні органи державної влади, дедалі міцніше прив'язуючи колишні національні окраїни до Росії.

За цих обставин у республіці набула поширення сумнозвісна теорія «боротьби двох культур», суть якої зводилася до того, що «пролетарська Росія» протиставлялася «селянській Україні», і на основі цього робився висновок, що «українізація» не потрібна, оскільки врешті-решт українську (сільську) культуру неодмінно переможе російська (міська) культура. Її теоретичним натхненником став один із керівників РКП(б) Г.Зинов'єв. Виступаючи на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), він запропонував обмежити вживання української мови тільки сільськими мешканцями: «Ми вважаємо, що мова може вільно розвиватися: кінець кінцем через ряд років переможе та мова, яка має більше шансів, життєздатніша, культурніша. Таким чином, наша політика повинна полягати у тому, щоб не на словах, а на ділі одверто і чесно показати українському селу, що радянська влада не буде перешкоджати йому розмовляти і вчити своїх дітей будь-якою мовою» [22]. І хоча позиція Зинов'єва в даному конкретному випадку була відкинута, в цілому централізаторські ідеї, нігілістичне ставлення до проблем розвитку національної культури були досить поширеними серед частини партійних і державних кадрів та певних прошарків населення.

Знову цю теорію було піднято на прапор у 1923 р., коли секретар ЦК КП(б)У Д.Лебедь, виступаючи на Київській партійній конференції, виголосив: «Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуха. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села – українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію цебто і робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста» [23].

Підтриманий російським ЦК, Д.Лебедь запропонував, щоб принцип культурної політики більшовиків в Україні ґрунтувався на засадах боротьби двох культур. КП(б)У у цій боротьбі мала бути нейтральною, українська культура була б і далі культурою «толерованою» з боку влади і приватною справою приватних людей. У цьому, на його думку, полягав принцип «справедливості» і «рівності». А по суті, в тих умовах позбавлення української культури державного піклування означало її занедбання порівняно з іншими культурами. Формально «лебедівщина» протрималася лише чотири місяці й тихо, без галасу нібито перестала діяти. Видані 27 липня 1923 р. декрет Раднаркому УСРР «Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ» [24, ст.430] та 1 серпня 1923 р. постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української мови» [24, ст.435] стали першими актами, в яких загальні гасла щодо розвитку національної культури почали наповнюватися реальним змістом. У них констатувалося, що визнання досі нормальної рівності між двома найбільш поширеними в Україні мовами – українською і російською – є недостатнім. Внаслідок порівняно слабкого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників, достатньо підготовлених кадрів на практиці фактично переважала російська мова. Для усунення цієї нерівності законодавчими актами передбачався ряд практичних заходів, які при рівноправності мов усіх національностей, що проживали в Україні, мали забезпечити українській мові місце, відповідне кількості українців на території УСРР. У цих актах були сформульовані більш конкретні завдання щодо «українізації» державного апарату тощо. Але через започатковану Д.Лебедем «боротьбу двох культур» (якої партія дотримувалась з особливою впертістю), фактична реалізація цих постанов почалася лише з 1925 р.

Підводячи підсумок, слід наголосити, що спираючись на постулати марксистсько-ленінської теорії, більшовики вважали національну культуру пережитком суспільного розвитку, реакційною по своїй суті. Це формувало відповідну культурну політику радянської влади в Україні. І лише зростання національного опору змусило її на початку 20-х рр. дещо

.....
 відійти від її відверто антиукраїнського спрямування. Офіційно було проголошено толерантне ставлення до національно-культурних потреб місцевого населення. Але під прикриттям цих гасел фактично допускалася лише національна форма комуністичної пропаганди.

Основна увага нової влади в досліджуваній період була спрямована на організацію всебічного контролю над культурним життям. Характерними ознаками тогочасної культурної політики були тотальна ідеологізація культури, цензура та вузькокласовий підхід до оцінки культурних надбань. Все це стало на заваді національно-культурному розвитку в Україні. Характерним прикладом ставлення до національної культури була «теорія боротьби двох культур», що обґрунтовувала витіснення української культури з суспільного життя. І хоча ця теорія проіснувала недовго, її відгуки ще тривалий час коригували напрямок національно-культурного життя в республіці.

Все це дозволило новій владі, з одного боку, збити гостроту національного протистояння, відпрацювати прийоми впливу на національну культуру, сформувати відповідні органи контролю над культурним життям, а з іншого – прискорити процес централізації, формальним завершенням якого стало утворення СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: 1991. – 344 с.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний аспект та історична доля. – К.: 1992. – 176 с.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
4. Даниленко В.Н. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К.: 1993. – С. 53-67.
5. Бондарчук П.В. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 20-х років. – К.: 1998. – 218 с.
6. Єфименко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України. – К.: ПУ НАНУ, 2002. – 326 с.
7. Ленін В.І. Тези по національному питанню // Повне зібрання творів (далі: ПЗТ). – Т. 23.
8. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // ПЗТ. – Т. 21.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр. – Б.м., 1922. – Т. 4.
10. Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.-Л., 1932. – Т. 4.
11. Ленін В.І. IX з'їзд РКП(б). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // ПЗТ. – Т. 40.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 14.
13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1979.
14. Известия ЦК КП(б)У. – 1921. – № 6. – С. 34-35.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 926.
17. Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу. – М., 1977.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 85.
19. Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні у 1921-1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
20. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) Стан і статус. – Мюнхен: 1947.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30.
22. Коммунист. – 1920. – 20 ноября.
23. Коммунист. – 1923. – 24 марта.
24. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1923. – № 29.

Кручек А.А. ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ В 1920-1923 гг.

В статье раскрываются идеологические основы национально-культурной политики, проводимой большевистской властью в первые года своего утверждения в Украине. Прикрываясь толерантными лозунгами, было начато нивелирование национальной культуры. Характерными чертами культурной политики в 1920-1923 гг. были прокоммунистическая направленность, жесткая централизация и подконтрольность культурной жизни.

.....
Ключевые слова: большевизм, государственное управление, культурная политика, идеология, национальная культура.

Kruchek O.A. IDEOLOGICAL BASE OF BOLSHEVIST CULTURAL POLICY IN UKRAINE IN 1920-1923

This article discloses the ideological base of national cultural policy corroborated by Bolshevik government in the first years of its strengthening in Ukraine. Using tolerant slogans as a cover the government started leveling of the national culture. The characteristic features of the national policy in 1920-1923 were orientation toward Communism, harsh centralization and cultural life under the control of the Bolshevik government.

Key words: Bolshevism, ideology of public administration, national cultural policy, Ukrainian culture.

УДК

Т.А. Стоян

ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА РАДІОМОВЛЕННЯМ (20-30-ті рр.)

Дослідники історії становлення та розвитку радянської системи радіомовлення починають її відлік з 1924 р. [1], а дехто з 1926 р. [2], тобто від випуску перших радіогазет. Історик радянського радіо В.М. Ружніков вважав помилковою точку зору тих авторів, які називали відправною датою радянського радіомовлення лише 1924 рік [3]. У передмові до брошури І. Малкіна, яка вийшла 1930 р., Я. Мукомль писав про те, що за «...п'ять років існування нашого радянського радіомовлення ми нагромадили величезний досвід цієї роботи» [4, с. 3]. Він також визнав середину 20-х рр. початком становлення радіомовлення в СРСР.

До створення спеціальної радіомовної організації – акціонерного товариства «Радіо для всіх» у жовтні 1924 р., виходу в ефір «Радіогазети РОСТА» у листопаді 1924 р., країна не мала системного мовлення, відтак і системи політичної радіоцензури, але формувалися загальні принципи політично-ідеологічного контролю. Політизація радіотехнічних можливостей «газети без паперу і без дроту» постає в листі В.І. Леніна до М.П. Горбунова від 26 січня 1921 р., а 19 травня 1922 р. більшовицький лідер пропонував Й. Сталіну виділити 100 тис. руб. золотом для «організації радіотелефонного зв'язку» та роботи Нижегородської радіолабораторії на чолі з М.О. Бонч-Бруєвичем, позаяк збагнув неосяжні перспективи і значення радіо для пропаганди та агітації, щоб не «буржуазним професорам з суспільних наук», а щоб «наші поодинокі комуністичні професори, здатні читати лекції з суспільних наук, читали б ці лекції для сотень місць в усіх кінцях федерації» [5, с. 971-972]. Радіо, яке лише зароджувалося, ставало підконтрольним партійним органам та залежним від їх ідеологічних функцій.

Організаційно система радіотелеграфного зв'язку належала до Народного комісаріату пошт і телеграфу, відтак на неї поширювалися принципи «поштової цензури». Вона існувала, про що свідчить лист заступника наркома А.М. Любовича секретарю ЦК РКП(б) Й. Сталіну від 16 вересня 1922 р. Він зазначив, що «цензура внутрішня так незграбно, так грубо працює, що всілякі дільці і контрреволюціонери знають її добре і користуються приватною нелегальною поштою (з.-д. кондукторами тощо), тому «...вбиваючи пошту, цензура вбиває незграбністю і саму себе, не бажаючи вжитися і впровадити ті технічні засоби, які зробили б цензуру більш справжньою, на розвиток пошти не впливали б так руйнівно, як тепер» [6, с. 61]. Органи воєнно-політичної цензури відкривали міжнародну кореспонденцію, що викликало обурення іноземних громадян, однак політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося 21 вересня та 12 жовтня 1922 р., не легалізувало цензуру міжнародної кореспонденції, хоча зменшило обсяги її перегляду.

Головлітівська система політичного контролю, яка виникла у 1922 р. [7, с. 32-33], стосувалася друкованої літератури (книг, періодики), а не радіомовлення, позаяк такого тоді не існувало. Діяли радіостанції спеціального призначення (промислово-комерційні, культурно-просвітницького і наукового спрямування, любительські), згідно декрету РНК СРСР від 4 липня 1923 р. [8, ст. 972], а також приватні радіостанції, які розподілялися на 7 груп, прилаштованих переважно для громадського користування [5, с. 972-973]. Контроль за їх

діяльністю, крім технічного нагляду, покладался на Наркомпоштель, який не дозволяв приватним радіостанціям здійснювати інформування періодичної преси, тобто політичні обмеження мали місце.

Формування організаційних основ державного системного радіомовлення було започатковано створенням Акціонерного товариства «Радіопередача», статут якого затвердила РПО СРСР 4 грудня 1924 р. [5, с. 974]. Воно мало право, крім встановлення радіостанції та їх технічного обслуговування, трансляції публічних лекцій, доповідей, концертів, реклам, інформації. Влітку 1925 р. з'явилася однокіловатна радіотелефонна станція в Катеринославі, заснована поштовим радіотовариством, фундаторами якого були державні, профспілкові та громадські органи. 15 квітня 1926 р. вона стала складовою частиною товариства «Радіопередача», передавала щоденно лекції, доповіді, концерти, випуски робітничої та селянської радіогазет [9, арк. 141].

Здійснення широкого радіомовлення зумовило посилення партійного впливу, позаяк ЦК РКП(б) видав 2 березня 1925 р. постанову «Про радіоагітацію», поклавши на Агітпроп ЦК «...загальне керівництво радіогазетою і вироблення програм доповідей, лекцій і концертів» [5, с. 975]. Партійні органи переймалися також «...списком відповідальних товаришів, зобов'язаних виступати з лекціями і доповідями» [5, с. 975]. 22 червня 1925 р. була створена радіокомісія при ЦК РКП(б), яка усунула діючі, але засновані в «радянському порядку» радіокомісії по радіоагітації» [5, с. 976]. Її активними членами були А.В. Шотман, І.А. Халенський, а від партійно-радянських органів – А.В. Луначарський, Н.К. Крупська, А.С. Бубнов, с. В. Косіор [3, с. 62]. «З метою здійснення керівництва і контролю радіоагітації у радянському порядку, – зазначалося в постанові ЦК, – визнано необхідним покласти на Наркомос республік (через Головліти і Головреперткоми) загальний нагляд за всіма органами, які займаються радіоагітацією політико-просвітницького характеру» [5, с. 976]. Отже, судячи з цитованого документа, 22 червня 1925 р. радіомовлення стало об'єктом особливої уваги системи головлітівської політичної цензури. Її керівник П.І. Лебедев-Полянський, звітуючись про роботу за 1925 р., підкреслив 28 грудня необхідність значного «...розширення діяльності Головліта у зв'язку з ліквідацією непідцензурних видавництв, переданням контролю над радіомовленням та організацією нічної роботи» [7, с. 97]. Могутній засіб агітації та пропаганди, яким було радіо, опинився під контролем політичної цензури Головліту та ідеологічним наглядом партійних структур – Радіокомітету ЦК, Агітпропу, політбюро.

Радянська історіографія історії становлення радіомовлення в національних республіках зосереджувалася переважно на його організаційно-технічних формах та управлінських структурах, на ролі партійних установ у радіофікації [10, с. 31], але уникала висвітлення принципів, методів і завдань радіоцензури. Її специфіка полягала в ідеологічному очищенні радіоефіру, тобто попередній політконтроль стосувався текстової частини «мікрофонного матеріалу». Поширення радіофікації, встановлення радіотелефонії, станцій гучномовців у містах і селах збільшували радіоаудиторію, тому збільшалося роботи структурам Головліту. Весною 1926 р. лише поштовим зв'язком було охоплено половину сіл України, усі райцентри та 72% сільських рад [9, арк. 3]. Радіофікація просуvalася мляво. Для її поживлення у жовтні 1926 р. треба було мати 645 тис. рублів бюджетних коштів [9, арк. 140], а Наркомпоштель, Вукопспілка й акціонерне товариство «Радіопередача», які займалися технічним оснащенням радіостанцій, вимагали належних коштів. Наприклад, у Пулинському районі на Волині радіофікація розпочалася 1926 р. з організації 3-х радіостанцій, а інструктор окрполітосвіти лише агітував за радіомережу. Наприкінці 1929 р. вдалося устаткувати гучномовці в усіх школах та сільрадах, а в селах району встановили 30 радіоприймачів з гучномовцями [11, с. 495], відтак аудиторія слухачів значно зросла. В окремих округах наприкінці 20-х рр. було від 10 до 33 радіовузлів з незначним охопленням гучномовцями сіл, а в АМСРР, Бердичівській, Глухівській, Шепетівській округах не діяло жодного радіотрансляційного вузла для сільського населення [12, с. 493]. В СРСР було тоді понад 700 тис., а в ПАСШ 10,6 млн радіоприймачів [13, с. 263]. Радіомережна аудиторія становила тоді в країні «будованого соціалізму» близько 3 млн кв. км [3, с. 62].

Російська дослідниця історії становлення радянської системи радіоцензури Т.Горяєва виокремлює 22 червня 1925 р., як дату становлення головлітівської цензури в республіках, хоча реальному цензурному контролю тоді підлягали лише тексти пропагандистських передач – радіогазет, доповідей, а розважальні мали вільний жанровий виклад [14, с. 80]. Наприкінці 1925 р. контроль за структурою і змістом радіопрограм і режимом радіомовлення набув

усталених форм: правління «Радіопередача» заборонило входити до радіостанцій особам, які не мали відношення до конкретної трансляції, передачі тощо. Систематизація цензури радіомовлення, як слушно зазначає Т.М. Горяєва, розпочалася 3 грудня 1925 р., коли Радіокомісія Агітпропу ЦК ВКП(б) запропонувала Головліту негайно розпочати політичний контроль за радіомовленням, здійснювати обов'язкову реєстрацію в місцевих органах Головліту всіх радіомовних установ та організацій, поширити інститут уповноважених Головліту на радіомовних студіях, упровадити попередній контроль матеріалу та видачу віз, спеціальний нагляд за трансляцією доповідей на партз'їздах і конференціях. Художньо-просвітні програми і радіогазети контролювали підрозділи Головліту, а лекції та доповіді – Головополітосвіта Наркомосу. 30 листопада 1926 р. Н.К. Крупська внесла до президії колегії Наркомосу РСФРР пропозицію про обов'язкову візу Головліту стосовно публічного виконання видовищних номерів [5, с. 33]. Головліт, очолюваний П.І. Лебедевим-Полянським, намагався повністю підпорядкувати радіомовлення, встановити систему попереднього та наступного політконтролю за текстовими матеріалами, тематичних радіопередач, а також контроль за мікрофоном. Головополітосвіта Наркомосу переймалася реалізацією ідеологічного контролю над радіопрограмами та перспективами радіомовлення, а Головліт здійснював конкретний ідеологічний і політичний нагляд за повсякденним масовим мовленням, візуючи програми, розробляючи принципи та інструкції радіоцензури.

Паралельно з головлітівською цензурою відбувався системний партійний контроль за радіомовленням. 10 січня 1927 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про керівництво радіомовленням», зобов'язавши парторгани виділити «відповідального партійного товариша як керівника радіомовлення», який відповідав би за «політичну витриманість матеріалів» [15, с. 739]. Центральний комітет партії зобов'язав відповідні партійні комітети встановити обов'язковий і попередній перегляд планів і програм радіопередач, ретельно підбирати лекторів, забезпечуючи «політично грамотний і витриманий склад», а також «...вжити заходи до забезпечення охорони мікрофонів для того, щоб будь-яка передача по радіо відбувалася лише з дозволу та відому відповідального керівника» [15, с. 739]. Постанова, яка була опублікована у відомчому партійному часопису, констатувала факт існування радянської радіоцензури: «Военно-політичний контроль над радіомовленням покладається на Головліт, який здійснює його як через свій апарат, так і через уповноважених ним осіб у радіомовних організаціях» [15, с. 739]. Головліт зобов'язав радіостудії діяти згідно програм та планів радіомовлення, затверджуючи їх у місцевих окрлітах [7, с. 131].

Співіснування організаційних форм радіомовлення та політичного контролю, яке спостерігалось протягом другої половини 20-х рр., супроводжувалося уніфікацією самої системи мовлення. Приватні приймальні станції та різні акціонерні форми радіомовлення суперечили існуванню єдиної системи партійної агітації та пропаганди. 13 липня 1928 р. союзний уряд ліквідував пайове товариство «Радіопередача», а справу організації та управління радіомовленням на території СРСР передав Наркомату пошт і телеграфів, котрий безпосередньо впливав на систему республіканського мовлення [5, с. 978]. Декількома місяцями раніше товариство «Радіопередача» запропонувало створення радіомовних організацій при РНК СРСР та союзних республік, відхиливши пропозиції про формування системи радіомовлення при Наркомосах союзних республік. Фактично пропонувалася уніфікація та централізація радіомовлення в СРСР, а організаційною формою відповідні агенції на зразок ТАРС та РОСТА. Аргументом проти створення республіканських центрів радіомовлення в системі Наркомосу було визнано триєдиність форм: радіогазети, агітпроп і політпрос, художнє мовлення. Вони належали до політичних газет, відтак не могли бути підпорядкованими освітньому наркомату.

Протистояння Наркомпошти та керівництва пайового товариства «Радіопередача» виходило за межу відомчих повноважень, позаяк в умовах сталінської модернізації соціально-економічних відносин уніфікація цензури та агітації була справою вирішеною. 20 червня 1928 р. проект реорганізації системи радіомовлення розглянула комісія ЦК ВКП(б) під головуванням С.В. Косіора. На її засіданні виступила Н.К. Крупська, яка звернула увагу на пропагандистську складову радіомовлення, на участь наркомосу у цій справі, а не так «...як товариш з України говорив, що ось взяти все і передати в Наркомос» [5, с. 60]. С.В. Косіор говорив про необхідність поліпшення лекційної справи (радіогазет), художнього мовлення, про виважену централізацію, особливо організацію мовлення на Україні, але дійшов висновку: «Я вважаю, що все-таки справу радіомовлення треба передати Наркомпоштель» [5, с. 63]. Принцип

.....
одержавлення системи радіомовлення, підкреслений Косіором двічі, взяв гору над рештою аргументів. Не забув він і про Наркомос, який, на переконання лідера українських комуністів, «...повинен мати право контролю» [5, с. 63].

Реконструктивний період, глобальними складовими якого виявилися колективізація та індустріалізація, став також періодом перманентної реорганізації системи радянського радіомовлення. 23 жовтня 1928 р., тобто після дискусії про суспільне та державне мовлення, була створена Центральна радіорада при Наркомпошти, щоб керувати справою радіомовлення на території СРСР [16, арт.583]. Існували і відповідні республіканські радіоради, хоча, судячи з офіційних наказів Наркомпошти за 1930 р., діяло Радіоуправління. Так, 28 червня 1930 р. наказом №139 по Радіоуправлінню НКПТ СРСР «Про реорганізацію політичного відділу Центрального радіомовлення» було створено політико-просвітницький сектор з трьома відділами: селянським, масової роботи та соціально-побутових передач [5, с. 75]. 21 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) виділило радіомовлення з підпорядкування НКПТ і передало агітпропу ЦК партії на чолі з Ф. Коном, а 26 серпня вирішило заснувати Радіокомітет в адміністративних межах НКПТ за ідеологічного керівництва Культпропу ЦК [14, с. 145].

13 липня 1932 р. ЦК КП(б)У запропонував іншу систему радіомовлення, ініціювавши створення при президії ВУЦВКу Всеукраїнського комітету в справах радіомовлення, а на місцях – облрадіокомітети при облвиконкомах [17, арк. 24]. Головою комітету призначили М.Л. Княжанського, котрий мав забезпечити оперативне керівництво всією справою радіомовлення в УСРР. 1 грудня 1932 р. політбюро ЦК передало Радіокомітет у підпорядкування Раднаркому, а 16 січня 1933 р. знову до ЦВК СРСР. Перетягування повноважень між радянськими та партійними органами стосовно керівництва справою радіомовлення завершилося створенням Всесоюзного комітету по радіофікації і радіомовленню при РНК СРСР 31 січня 1933 р. Він займався радіофікацією й організацією мовлення. Положення про Всесоюзний комітет затвердив РНК СРСР 27 листопада 1933 р., в якому зазначалося, що голову республіканського комітету рекомендував РНК УСРР, але узгодивши кандидатуру з союзним радіокомітетом [18, с. 3]. Всесоюзний комітет, крім організаційно-технічних завдань радіофікації, займався перекличками масово-політичного характеру, складав генеральні, зведені, річні і кварталні плани мовлення, координував науково-дослідну роботу в галузі радіо і телебачення, організовував радіовиставки, готував кадри радіомовлення, розробляв проекти законів, представляв СРСР з проблем радіомовлення в міжнародних зв'язках. Структурними підрозділами Всесоюзного комітету були: науково-технічна рада з питань радіофікації і радіомовлення, науково-технічна бібліотека, видавництво, госпрозрахункові установи з матеріального постачання.

Громадські об'єднання, які займалися розвитком радіомовлення, потрапили в поле зору політичних органів, а загалом українські організації були під наглядом союзних установ. У лютому 1933 р., вітаючи журнал «Радіо» з трирічним ювілеєм, голова Всесоюзного комітету радіомовлення Ф.Я. Кон зазначив: «Але, як і в усьому Союзі, українське мовлення ще не визволилось цілком з-під тягара відомчої нудоти, нудного безпредметного накачування, вульгарного спрощенства і недооцінювання актуальних політичних кампаній» [19, с. 5]. На початку 1933 р. відбулася виробнича нарада ВУКРу, яка також закликала до пошуку ефективних форм радіомовлення, долаючи «сухість та одноманітність». Традиційні радіогазети («Селянська», «Комсомольська», «Піонерська») були ліквідовані ще у 1932 р., а Раднарком УСРР 3 січня 1933 р. вимагав реєстрації лампових радіоустанов [20, арт.7-8]. 19 серпня 1933 р. РНК УСРР ліквідував Центральну та обласні ради товариства «Друзі радіо», а їх матеріальну базу передав Всеукраїнському комітету сприяння радіофікації й радіоаматорству при ЦК ЛКСМУ [21, с. 451]. «Керівні ланки товариства «Друзі радіо», – писав Б. Спектор у 1933 р., – замість того, щоб зайнятися своєю основною роботою – поширенням ідей і популяризацією значення радіо в загальній системі соціалістичного будівництва та організувати маси на виконання завдань партії по радіофікації країни, – цілком занехавши цю головну частину роботи, підмінили її гонитвою за комерційною діяльністю, зовсім упустивши з поля зору своєї роботи радіоаматора, крок за кроком розвалюючи організацію і дискредитуючи радіоаматорський рух» [22, с. 452-453]. Фактично відбулася ліквідація громадської організації, яка переймалася проблемами радіофікації та радіомовлення, а її функції передали до громадсько-політичного об'єднання – комсомолу.

Керівником Всеукраїнського радіокомітету у 1933-1934 рр. був О.О. Карпеко, котрий займався не лише проблемами радіофікації та радіомовлення, а також організацією переїзду

цієї служби з Харкова до нової столиці УСРР – Києва. Його статті висвітлювали стан радіофікації України, ідейно-політичні проблеми мовлення. Зокрема, у 1934 р. в СРСР діяло 5 250 трансляційних вузлів, з них більше двох третин у системі Наркомату зв'язку, а в УСРР – 975, у тому числі 600 належало до Наркомзв'язку [23, с. 264-265]. О. Карпеко був звільнений з посади голови Радіокомітету наприкінці 1934 р., тому що, «...бувши вірним учнем Скрипника, зібрав навколо себе кубло націоналістів, явних ворогів, а поруч них, підлабузників, фразерів, які займалися революційною тріскотнею, виспівували йому славу і з усіх сил намагалися приховати націоналістичне нутро керівництва» [24]. Репресії проти керівництва товариства «Друзі радіо», Радіокомітету, які відбувалися протягом 1933–1934 рр., були методом політичної чистки кадрів радіомовлення, тобто цензури номенклатури та творчої інтелігенції. На початку 1935 р. було звільненого голову Молдавського радіокомітету Крянчу, тому що він «...свідомо зірвав не тільки політичне, але й художньо-літературне пересилання в ленінські дні» [25]. Кадрові чистки прокотилися облрадіокомітетами, в яких «...частина наших трансвузлів була використана класово-ворожими елементами» [26]. 16 лютого 1938 р. було звільнено чергове керівництво Українського радіокомітету, а новому «...запропоновано переглянути стан керівних кадрів радіомовлення і негайно підібрати керівників відділів і секретарів, здатних забезпечити більшовицький порядок у роботі УРК» [27]. Політичний терор використовували як засіб ефективного управління системою радіомовлення, а також ідеологічного очищення його програмних і функціональних засад.

Радіоцензура змінювала форми і методи роботи у 30-х рр., але структурно залишалася політичним органом партійно-радянських структур. 18 липня 1930 р. відбувся перерозподіл контрольних повноважень між Головлітом та Головреперткомом, відтак останній займався ідеологічними питаннями художнього радіомовлення, а перший наглядом за рештою радіопередач – політичною, інформаційною, навчальною [5, с. 76]. 5 вересня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) реорганізувало структуру і функції Головліту, передавши функції контролю за радіомовлення інституту уповноважених Головліту, які здійснювали попередній контроль [28, с. 128-129]. 6 червня 1931 р. Раднарком РСФРР затвердив нове Положення про Головліт, яке скасувало «Положення» 1922 р. [29, с. 57-59]. Попередній контроль Головліту, яким займалися його уповноважені, стосувався радіомовних організацій і телеграфних агентств, пошти, тобто організаційно перебував у Наркомосі. Редагуванню та політико-ідеологічному спрямуванню підлягали урядові «Радіо-бюлетені», в яких висвітлювалися хлібозаготівлі 1931 р. [30, арк. 67]. Керівництво Головліту РСФРР порушило 9 квітня 1933 р. питання про створення самостійного органу цензури при виконкомах, виділившись з Наркомосу та уніфікувавши всі види цензури – воєнну, іноземну, ідейно-політичну в одному союзному центрі [29, с. 297-298]. Але політична цензура залишалася структурно в Наркомосі, однак функціонально та ідеологічно залежала від партійних органів.

Радіомовлення було підконтрольним Головреперткому, тобто Головному управлінню по контролю за видовищами і репертуаром, яке представляло структурний підрозділ Наркомосу. Його уповноважені в радіокомітетах давали дозвіл на трансляцію, відслідковуючи «ідеологічно невитримані» та «антихудожні» твори, які сіяли «націоналістичний або релігійний фанатизм», вели «агітацію та пропаганду проти радянської влади і диктатури пролетаріату» [29, с. 62]. Головлітівська радіоцензура не мала самостійного органу, а діяла в межах Наркомосу, котрий, у свою чергу, ідеологічно підпорядковувався Культпропвідділу ЦК КП(б)У. Наприклад, 9 березня 1933 р. на його засіданні слухали питання про «негативні моменти» та «низький ідейно-художній рівень» репертуару столичної музкомедії, що «...водночас свідчить і за те, що система державного контролю в особі Головреперткому настільки недосконала, що останньому доводиться постфактум у той чи той спосіб кваліфікувати вже готову виставу» [31, арк. 2]. Було вирішено заслухати на секретаріаті ЦК доповідь про роботу Головреперткому та «...заходи до посилення державного репертуарного контролю» [31, арк. 2]. Головрепертком підпорядковувався сектору мистецтв Наркомосу, а посада політредактора стосувалася театральних вистав та кіно. 21 серпня 1938 р. при Головреперткомі з'явилася посада інспектора по союзних республіках [32, с. 144], хоча основну функцію радіоцензорів виконували відповідні підрозділи республіканських Наркомосів – реперткоми, уповноважені Головліту. Начальник Головліту УРСР І.С. Ісаєв, тобто персонально та номенклатурно, був членом Ради при НКО УРСР, склад якої затвердило політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1937 р. [33, арк. 11]. Ні він, ні його наступник – слюсар О.М. Ільїн, призначений на посаду головлітівського цензора 4 грудня 1938 р. [34, арк. 17], ніколи не працювали в системі освіти та культури. Безпосередне

.....
 відношення до цієї духовної галузі суспільного розвитку мав А.А. Хвиля, якого призначили першим заступником наркома освіти УСРР 23 лютого 1933 р. [35, арк. 191], а протягом 1936-1937 рр. керував Управлінням мистецтв при РНК УРСР [36, арк. 98]. 17 листопада 1939 р. Головліт РСФРР пропонував управлінню агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) створити єдиний централізований орган радянської цензури, тому що вона «...запобігає розголошенню в пресі і на радіо державних таємниць, а разом з тим вона здійснює політико-ідеологічний контроль над усіма творами друку, які видаються в СРСР» [29, с. 316]. До цензурних органів, які контролювали радіоефір, були віднесені Головліт при Наркомосі та Головрепертком при Комітеті у справах мистецтв при Раднаркомі. Політичний контроль за радіомовленням здійснювали і партійні органи, координуючи діяльність усієї системи ідеологічної цензури.

Отже, якщо говорити про основні періоди формування та функціонування радянської системи політичної радіоцензури в УРСР, то маємо виділити два: 1) 1921-1927 рр., коли відбувалося лише становлення радіомовлення, особливо художнього та громадсько-політичного, тому політичний нагляд здійснювали радянські (Головліт) та партійні органи (Агітпроп), хоча він не мав тоді системного і тотального характеру на радіо; 2) 1928-1938 рр., характерний посиленням політично цензури, виокремленням радіомовлення як об'єкту ідеологічного нагляду, створенням інституту уповноважених Головліту у радіомовних організаціях та поглибленням спеціального контролю за ними з боку Головреперткому. Протягом 30-х рр. відбувалася реорганізація Головліту, але за «чистотою ефіру» спостерігали політредактори головлітівської цензури, яка залишилася в системі Наркомосу УРСР. Радіокомітет при РНК УСРР також мав певні функції цензури, але він був органом радіофікації, а з іншого боку, – об'єктом політично-партійного контролю. Управління у справах мистецтв при РНК УСРР виконувало вимоги органів політцензури, але не було їх структурним підрозділом. Загальний ідеологічний нагляд за радіомовленням здійснювали партійні органи, які одночасно були і головними політцензорами.

Союзного органу цензури офіційно не створили, позаяк він історично склався в наркоматах республіканського статусу – наркомосах, яких не торкнулася і конституція СРСР 1936 р. Фактично система політичної, відтак і радіоцензури, була дуже централізованою, а збереження її республіканських загонів лише сприяло підвищенню інтенсивності контролю за ефіром та відповідними матеріалами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія національного радіоефіру: Архівні матеріали (1942–1969) / Упоряд. Н.М. Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики, 2004. – 115 с.
2. Мироненко В. Інформаційне радіомовлення України (Сторінки історії). – К., 1996. – 56 с.
3. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1918. – М., 1987.
4. Малкин И. Газета в эфире. Содержание и техника радиогазеты. – М.: Изд-во НКПТ, 1930. – 94 с.
5. «Великая книга дня...» Радио в СССР. Документы и материалы / Сост. Т.М. Горяева. – М., 2007.
6. Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Сост. Л.В. Максименков. – М., 2005.
7. Цензура в Советском Союзе. 1917-1991: документы / Сост. А.В. Блюм. – М., 2004.
8. Собрание узаконений СССР. – 1923. – Отдел 1. – №82.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 123.
10. Крулицкий Ф. Радиовещание Советской Молдавии (Страницы истории 1928–1941 гг.). – Кишинев, 1979.
11. Пулинщина радіофікується // Радіо. – 1930. – №16.
12. Торб Д. Станемо обличчям до своїх завдань // Радіо. – 1930. – №16. – С. 493.
13. Статистика радіоприймачів // Радіо. – 1930. – №9. – С. 263.
14. Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль советского радиовещания в 1920–1930-х годах. Документальная история. – М., 2000.
15. Справочник партийного работника. – Вып. VI. – Ч. 1. – М., 1928.
16. 33 СРСР. – 1928. – №63.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 66.
18. О радиофикации и радиовещании. Сборник материалов. – М., 1935.
19. Привітання Всеукраїнському журналу «Радіо» на день його трирічного ювілею. Лист голови Всесоюзного комітету радіомовлення Ф.Я. Кона // Радіо. – 1933. – №2.
20. 3У України. – 1933. – №1.

21. Постанова Ради народних комісарів УСРР 19 серпня 1933 р. про Товариство друзів радіо // Радіо. – 1933. – №13.
22. Спектр Б. Ділянки радіо фронту бойове комсомольське піклування // Радіо. – 1933. – №13. – С. 452–453.
23. Карпеко О. На радіофронті // Радіо. – 1934. – №7.
24. Тугай П. Викорчувати рештки націоналістичних прихвостнів // Радіо. – 1934. – №13. – С. 446–447.
25. Черній. Вище більшовицьку пильність // Радіо. – 1935. – №2. – С. 4–5.
26. Зміцнення низового мовлення – найважливіше завдання // Радіо. – 1935. – №2. – С. 1–3.
27. Більшовицького порядку в радіомовленні ще не наведено // Радіо. – 1938. – №7. – С. 4–5.
28. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК–ДГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. – М., 2002.
29. История советской политической цензуры. Документы и материалы. – М., 1997.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4164.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6229.
32. Институты управления культурой в период становления 1917–1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: схемы. – М., 2004.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 439.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 236.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 281.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 440.

УДК 94 (477. 42) «1941»

І.В. Ковальчук

ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ ОУН НА ЖИТОМИРЩИНУ В 1941 р.

У статті висвітлено поширення впливу ОУН на Житомирщину в другій половині 1941 р. Проаналізовано політичний і пропагандистський етап діяльності націоналістичної складової Руху Опору.

Ключові слова: ОУН, націоналісти, Житомирщина, похідні групи, нацистська окупація, репресії, арешти.

У даній статті досліджуються політичний і пропагандистський етап діяльності ОУН (по можливості, більша увага приділена ОУН-Б) від початку Вітчизняного періоду Другої світової війни до кінця 1941 р. Використовуючи наявну джерельну базу, надзвичайно складно чітко розмежувати належність окремих членів до якоїсь конкретної гілки ОУН. Тому, по можливості, більша увага звертається на ОУН-Б, бо, на думку автора, вона мала виразніше сформульовані самостійницькі наміри. У хронологічній послідовності продемонстровано прихід оунівських похідних груп на територію Житомирщини, їх робота по утворенню місцевих управлінь та інших організацій, які здійснювали патріотичну роботу з місцевим населенням. На основі архівних та історіографічних даних встановлено, що в ході великого розгрому націоналістичних структур, здійсненого нацистами в грудні 1941 р., не було повністю припинено роботу мережі ОУН на Житомирщині.

Напередодні Вітчизняного періоду Другої світової війни ОУН обох гілок активно розробляла тактику ведення революційної боротьби на землях Наддніпрянської України. Обидві ОУН взялися за формування похідних груп. Початком їх формування більшість дослідників вважають ще середину травня 1941 р. [26, с. 36; 13, с. 192]. Загалом було утворено 6 похідних груп – 3 бандерівські і 3 мельниківських [18, с. 217]. Похідні групи було поділено на три великі напрямки: «Північ», «Центр», «Південь». Кожна з груп складалася з малих операційних груп (зазвичай, по 7-12 осіб), які слідом за передовими з'єднаннями вермахту мали проникати на окуповану територію і створювати осередки влади (місцеве самоврядування, міліцію) [9, с. 405]. Виконуючи функції перекладачів, водіїв тощо при німецькому війську, члени цих груп мали завдання утворювати органи адміністративної влади і таким чином перехоплювати ініціативу у гітлерівців [10, с. 217]. Групою «Північ» керував М. Климишин, «Центр» очолювався М. Лемиком, «Південь» працювала під керівництвом З. Матли. Мельниківські похідні групи очолював О. Ольжич [31, с. 82]. Бандерівські «учасники похідних груп йшли в цивільних одягах, але на лівому рукаві носили синьо-жовту опаску, а старшини мали ще й золотий тризуб на середині опаски» [26, с. 36]. Діяльність мельниківських похідних

груп в історіографії оцінюється не так успішно, як бандерівських: «Мельниківці лише спромоглися послати з німецькою армією на Східну Україну перекладачів та інших консультантів» [20, с. 537]. В.Косик, обраховуючи кількісний склад усіх похідних груп ОУН-Б, називає цифру від 3 до 5 тисяч осіб. Т. Гунчак називає, зі спогадів М. Лебеда, 750-1200 осіб – з ОУН-Б у похідних групах. Сучасний український автор А.Русначенко теж схиляється до думки, що цифра в 3-5 тисяч осіб, є завищеною. За його підрахунками, кількість членів у похідних групах ОУН-Б, навіть з людьми ОУН-М, які перейшли на їх бік, не повинна перевищувати за приблизними підрахунками 2,5 тисячі осіб [23, с. 20]. Автори іншого сучасного українського видання, які аж ніяк не є прихильниками українського національного руху 1940-1950-х рр. і в своїх оцінках тенденційні та упередженні, покликаючись на архівний документ КДБ УРСР, наводять такі цифри: у групі «Північ» нараховувалось 2 500 членів, у групу «Центр» входило 1 500 чоловік, «Південь» мала 880 членів [28, с. 46]. Всього майже 5 тисяч чоловік, але потрібно зауважити, що тут немає ніякого поділу похідних груп на мельниківські і бандерівські, мабуть, тому що для них це все «буржуазні націоналісти».

Спеціальна група, що складалася з п'ятнадцяти членів, мала завдання якомога скоріше дістатись до першого важливого українського міста – Львова, що був головним містом Західної України, і проголосити там незалежність Української держави [19, с. 230].

За Збручем Револуційний Провід ОУН-Б мав застосувати інші, ніж в Галичині підходи для опанування населенням і територією. На Житомирщині, Хмельниччині, Вінниччині люди сподівалися, що зміна більшовицької влади (якою б вона не була!) буде єдиним розв'язанням тієї ситуації, яка склалася за часів радянського режиму. Мали, насамперед, надію, що нарешті закінчатся арешти, мордування й вивезення до Сибіру так званих «ворогів народу».

Вступаючи на землі за Збручем, члени похідних груп проголошували на зборах українську державність – у містах, містечках, селах утворювали місцеву владу і міліцію, а почасти і самі очолювали їх або входили до них. Так відбувалося в Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Житомирській, Київській областях, почасти і східніше. Насамперед, увага приділялася селянству, яке протягом двадцяти років зазнавало утисків, відкритих репресій, пережило страшний голодомор. Український хлібороб повинен був усвідомити, що лише існування власної держави позбавить його всіх цих страждань і створить сприятливі умови для праці і добробуту [7, с. 24-25].

Потрібно нагадати, що ще 8 липня 1941 р. ОУН-Б провела нараду, де, зважаючи на репресії нацистського керівництва, прийняла рішення про перехід у підпілля. Тому всі дії бандерівської ОУН у похідних групах мали напівлегальний, частіше підпільний характер не лише стосовно радянської, але й нацистської влади. Як підтвердження цьому слугують «Особливі інструкції з українського питання», видані 11 липня 1941 р. начальником оперативного відділу тилу групи армій «Південь». У них говорилося, що необхідно вжити заходів для обмеження політичної діяльності українців. Заборонялося політичні зібрання, всі маніфестації повинні були проходити під пильним наглядом німецьких спецслужб [18, с. 135].

Архівний документ (звіт про підпільну діяльність радянських партійців на Житомирщині, що складався протягом липня 1941 – грудня 1946 рр. – Авт.), взятий з фондів Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), який має яскраво виражений тенденційний характер, так висвітлює прихід націоналістів на територію Житомирщини: «З перших днів приходу німців у м. Житомир – 9 липня 1941 р. приїхало зі Львова та інших західних областей багато українських націоналістів-бандерівців.

Відразу ж бандерівці розклеїли по місту масу антирадянських, націоналістичних, антисемітських та інших фашистських плакатів, закликали українців допомагати окупантам, вести боротьбу з росіянами, євреями, вихвалити свого керівника С.Бандеру. До бандерівців приєдналися залишки місцевих петлюрівців і націоналістів (ніби вони могли пережити 20 років радянської влади – Авт.). В райони області було відправлено по три-п'ять уповноважених для організації влади в районах і селах. Проходили збори, на яких вибирали і призначали органи управління, поліцію та інші владні структури, в більшості з людей, «ображених» радянською владою і які проявили симпатію до українських націоналістичних ідей» [11, арк. 14-16]. Чим можна пояснити те, що в даному документі радянські підпільники розкривають діяльність лише ОУН-Б, залишаючи при цьому роботу інших частин українського самостійницького руху практично не висвітленою? На нашу думку, радянські джерела в оцінці бандерівців, як провідної національної сили регіону, користувалися тією ж тактикою, що й нацисти. Річ у тому, що після 30 червня 1941 р., коли ОУН-Б цілком однозначно окреслила власні наміри, вона

.....
стала найбільш небезпечною силою із середовища українського руху як для радянської, так і, в першу чергу, нацистської влади. Тому автори документа при характеристиці ситуації в краї, вістря критики та осуду спрямовують саме в бік бандерівців, щоб цим самим засвідчити всю шкідливість і ворожість ідей та дій ОУН-Б для абсолютної більшості місцевого населення. Що ж стосується ОУН-М, гетьманців та інших сил, які були представлені на Житомирщині, то на цей час вони не становили такої небезпеки для пропагандистів воюючих сторін, бо ще чітко не оголосили про свої політичні та військові цілі руху.

Протягом липня 1941 р. похідні групи ОУН-Б дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона. У звіті другої групи ОУН-Б повідомляється: «16 липня 1941 р. дісталися Бердичева, проголосили в місті незалежність України, створили місцеву поліцію і рушили на Житомир. До Житомира прибули 17 липня 1941 р., тут організували міську і обласну управи, на керівні посади призначили місцевих активістів. Далі до Києва групу не пустили німці, а призначили її членів у міську поліцію» [29, арк. 11].

ОУН на території нашого краю розгортала свою діяльність згідно з чітко розробленою структурою. Відповідно до неї, найнижчою організаційною одиницею ОУН був станичний провід, що очолювався станичником. Другою – підрайонний, котрий об'єднував декілька станиць. Третьою ланкою був районний провід, куди входило кілька підрайонів. Районні проводи, у свою чергу, утворювали надрайонні, але вони були не обов'язковою структурною ланкою. Окружний провід включав надрайонні (якщо вони були – Авт.) і районні. Надрайони стають обов'язковими елементами структури ОУН-Б в жовтні 1943 р. Найбільшою організаційною ланкою у структурі ОУН вважався обласний провід, який складався з окружних проводів. У кожному проводі, починаючи з районного, були свої відділи пропаганди, господарства, зв'язку та безпеки [4, арк. 26]. Етап максимального розширення мережі ОУН-Б, а згодом – Запілля УПА тривав до грудня 1943 р. – січня 1944 р. У кожній організаційній ланці діяли коменданти (у станицях – станичні) й референти (Служби безпеки, політичні, організаційно-мобілізаційні, зв'язку, господарські, УЧХ, жіноцтва) [15, с. 275]. Що стосується самої мережі членів ОУН, то вона була побудована за принципом п'ятірок, тобто кожен оунівець знав не більше чотирьох інших її членів [1, арк. 111]. З власного досвіду роботи з архівними джерелами, доводиться визнати, що така чітка структура є дещо ідеалістичною. Як правило, одна особа могла одночасно перебувати на кількох керівних посадах, тому не завжди вдається точно визначити керівників цих організаційних ланок.

На 22 липня 1941 р. обласні управління в Тернополі, Станіславі, Луцьку, Житомирі, складені як із членів ОУН, так і позапартійних фахівців, були затверджені німецькими військовими. Незатвердженими виявились управління у Львові й Рівному, хоч роботу проводили і далі [23, с. 21]. Що стосується затвердження обласних управлінь керівництвом самої ОУН-Б, то це сталося дещо пізніше. Так, Ярослав Стецько, який був у цей час під домашнім арештом у Берліні, 5 серпня 1941 р. затвердив склад Луцького і Житомирського обласних управлінь [30, арк. 2-6]. Житомирське обласне управління очолив Олександр Михайлович Яценюк, який до того працював завідуючим земельним відділом. Секретарем управління було призначено Миколу Тимофійовича Ясінського, старостою – Л.Луцюка. Всі троє були членами ОУН. Саме ж управління являло собою адміністративний орган, що складався з певних відділів, які відповідали за конкретний сектор господарства. Так, нам вдалося встановити таку кількість відділів Житомирського обласного управління: 1) земельний або аграрний; 2) фінансовий; 3) дорожній; 4) лісового господарства; 5) народної освіти; 6) торгівельний; 7) страхування населення; 8) промисловий. У цьому ж приміщенні розміщувався Обласний відділ пропаганди ОУН-Б, який очолював Антон Антонович Барановський, а його заступником був Микола Миколайович Мусій [2].

У цей час членами ОУН утворено ще ряд організацій. Олександр Степанович Мережинський заснував шкільну секцію молоді, молодіжну організацію «Січ». Його дружина – Юлія Яківна Мережинська, як член ОУН, з липня по вересень 1941 р., – очолювала жіночу секцію міського управління, а з вересня 1941 р. до січня 1942 р. (коли його ліквідують – Авт.) – «Комітет Допомоги» [5, арк. 92-104]. Поширюються осередки товариства «Просвіта» (всього в генеральному окрузі «Житомир» – біля 20), «Союзу українського національного студентства» (СУНСу) та «Союзу українських вчителів» (СУВу) [8, с. 15]. Значні зусилля ОУН-Б зосереджувала на роботі з молоддю, сприяючи її вихованню в національно-патріотичному дусі (хоча, як ми побачимо далі на прикладі Житомира, це її не завжди вдавалося – Авт.). Це

.....
здійснювалося шляхом залучення юнаків і дівчат віком 12-16 років до Юнацької Спілки ОУН, осередок якої створено і в Житомирі [24, с. 40-41].

Члени похідних груп на колишній підрадянській території зіткнулися з рядом проблем, які не були враховані в їх стратегічних планах. Одна з основних проблем – у здеморалізованому стані населення. У Житомирі воно було здебільшого українським, але, «хоч старші показуються більше здоровими, однак мають страх перед німцями. Молодь нам в більшості чужа, в цілому населення є апатичним» [23, с. 25]. Схожий висновок зроблений і членами похідної групи ОУН-Б «Північ»: «Молодь у більшості своїй, на відміну від старшого покоління, не підтримує ідей ОУН» [29, арк. 16]. Провідникам самостійницького руху необхідно було врахувати ту обставину, що з часів завершення Української національної революції і до початку Вітчизняного періоду Другої світової війни на східноукраїнських землях виросло нове покоління людей, які були прихильні до своєї Батьківщини в цілому, не знаючи істинного характеру радянської системи. Та й, напевно, в умовах страхітливої війни населення підрадянських територій більше цікавило, як вижити в даній ситуації, а ніж схилення до ефемерних, зовсім їм не знайомих ідеалів національної боротьби.

Ці дещо песимістичні висновки членів похідної групи про реальний стан справ з національно-визвольною роботою деякою мірою спростовують дані, отримані з іншого джерела: «Так, у 40-тисячному Житомирі нараховується трохи не 500 чоловік національно свідомої інтелігенції» [10, с. 226]. Таку суперечність даних можна пояснити ось чим. Як зазначалось раніше, в Житомирі більшою підтримкою користувалася ОУН-М, тому більшу частину з наведеної кількості, ймовірно, становлять її прихильники. «Центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир» [20, с. 537]. А ОУН-Б у Житомирі на початковому етапі війни була в меншості, тому і користувалася менш чисельною підтримкою, але за рахунок більшої активності в громадському і політичному житті краю вони «до вересня 1941 р. почували себе в місті, як справжні хазяї» [6, арк. 24]. Наведені факти явно спростовують думку однієї дослідниці, яка зазначає: «діяльність мельниківських структур на Житомирщині не простежується» [14, с. 208]. Хоча, можливо, вона мала на увазі організовану політичну мережу, без уточнення складно визначити напевно.

Зміцнювало позиції мельниківців у Житомирському регіоні зокрема і те, що їм вдалося налагодити випуск підконтрольної україномовної преси в цьому краї. Це, насамперед, «Українське слово», що виходило в Житомирі з середини липня – по кінець вересня 1941 р., коли було переведено в Київ, а до якої саме ОУН належали газети «Голос Волині», «Нове українське слово», «Зв'язгельські вісті», «Коростишівські вісті», «Олевські вісті», нам встановити не вдалося [8, с. 11]. Особливо слід виділити бердичівський щотижневик «Нова доба», організований у серпні-вересні 1941 р., редактором якої був Володимир Семенюк [1, арк. 20]. Всього до редакції газети входило близько 50 чоловік [3, арк. 23-24], з яких двоє заступників – Євген Ярмолюк та Семен Барабанов, котрий в 1943 р. був переведений в селище Чуднів на посаду редактора районної газети [1, арк. 98-112]. Що стосується долі самого В. Семенюка, то зазначимо, що за звинувачувальним вироком суду його стратили органи НКВС [3, арк. 197]. Проте, домінування в інформаційному просторі мельниківців було відносним.

Станом на 1 серпня 1941 р. було сформовано склад ряду районних управлінь по Житомирській області, які складались з голови, заступника і секретаря. Це Коростишівське, Андрушівське, Чуднівське, Житомирське, Попільнянське, Троянівське, Мархлевське районні управління [27].

В. Литвин, проаналізувавши документи, на які покликаються В. Косик та А. Кентій, вказує, що короткочасний флірт між нацистами і українськими націоналістами («медовий місяць», як назвав цей період О.Субтельний – Авт.) був остаточно припинений 25 листопада 1941 р. таємною інструкцією німецьких спецслужб наступного змісту: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті «Україна», мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники [19, с. 232; 16, с. 545].

Ще в серпні 1941 р. Василем Крильцем було утворено Брусилівський районний провід ОУН. Керівником проводу став Павло Войцехівський, референтом з пропаганди – Пилькевич, військовим референтом – Сергій Стадник, фінансовими справами проводу завідував Михайло Присяжнюк, провідним активістом був Василь Огієнко [25, с. 790].

У 1941 р. емісаром-західняком ОУН Михайлом Сторожуком був створений Чоповицький районний провід, який підпорядковувався Коростенському проводу. До нього входили безпосередньо сам Михайло Сторожук, а також Микола Русинов, Павло Сафранчук, Іван Шпакович. М.Сторожуком в м. Чоповичі створена організація «Запорозька січ», очільницею якої була Марія Кононученко. Утворено ряд станичних осередків ОУН-Б, зокрема: в с. Каленське, якою керував Микола Каленський, в с. Татарівка під керівництвом Мельника.

Початок діяльності Потіївського районного проводу ОУН теж датований 1941 р., який організував західняк Добровольський. До нього увійшли: Хворостовський, Петренко, Калач, Микола Харченко, Петро Колос, Федір Ігнатенко, Антон Довгий, Антон Лавринович. У районі було створено 3 станичних ланки: в с. Нераж – керівник Володимир Світельський (у склад станиці входило 8 чоловік); в с. Свида, очолюваний Григорієм Федорчуком (входило 5 чоловік); в с. Клин під керівництвом Марка Ковбасюка (до станиці входило 6 чоловік) [25, с. 785-786].

На осінь 1941 р., з поміж окружних та районних проводів ОУН-Б, найпотужнішими та наймасовішими були Бердичівський, Попільнянський та Андрушівський. Однак, на особистісному рівні практично неможливо точно визначити, до якої саме ОУН належав той чи інший функціонер. Окружний провід ОУН-Б у Бердичеві включав у себе м. Бердичів, Бердичівський, Андрушівський та Янушпільський райони і мав усі передбачені його статусом відділи. Його голова в цей час – «Муха» – Микола Мусій. Керівником окружного проводу жіночого відділу була Ніна Раздішевська, шкільний відділ очолював Чулаєвський, військовий – Зеленський. На В.Семенюка покладалась обов'язки керівника відділу пропаганди [3, арк. 25-26]. Попільнянським районним проводом керував «Зенон» – справжнє ім'я якого Іван Савчук [25, с. 775]. його заступницею виступала Юлія Колісніченко; головною зв'язковою була Ніна Слюсаренко – «Наталка» [4, арк. 89]. Підрайонним провідником на Попільнянщині і одночасно очолював станицю ОУН с. Калівка І.Огнівчук. До підрайону також входили такі села: Соکیلка, Котляра, Великі Лисівці, Маркова Волиця та Лозовики. Оунівськими структурами Андрушівщини керував житель с. Малі Мошківці Євген Чеп'юк («Петро Сковорода»), який загинув у лавах УПА [14, с. 214-215].

У листопаді 1941 р. був заарештований керівник проводу ОУН-Б у Житомирській області, член похідної групи Василь Щербак, який мав псевдонім «Хома» і походив з Львівської області. У Житомирській в'язниці страчено Миколу Кравса – одного з провідних діячів Обласного проводу ОУН-Б [15, с. 172]. Після цього керівником обласного проводу ОУН-Б став Роман Марчак, що попередньо займався організаційною роботою у Коростенському районі [6, арк. 8]. 8 грудня 1941 р. карателі заарештували в Житомирі групу націоналістів з 4-х чоловік, які виношували плани, що «набрали недвозначного спрямування проти німецького рейху». Наскільки ці плани вже набули однозначно скерованих дій проти Німеччини, впливає з висловлювань одного з заарештованих, Симона Марчука (Симон Марчук, член ОУН-Б. Про нього німецькі документи не подають жодних відомостей. Мабуть, це – Роман Марчак, на той час обласний провідник ОУН-Б Житомирщини) [17, с. 70]. Під час допиту він повідомив, що поряд з активною політичною діяльністю, яка полягає в масовій агітації та пропаганді, організації української міліції, місцевих органах влади, усуненні місцевих керівників, неприйнятних для бандерівської ОУН, розширенні мережі організації, вони, за дорученням керівництва, займалися пошуками в лісах радянської зброї, боєприпасів, різноманітного військово-технічного оснащення. Все зібране члени переносили у таємні схованки. У відповідний момент, за наказом Проводу, коли будуть сформовані бойові озброєні загони, підготовка яких нині здійснюється, розпочнеться боротьба проти німецьких окупаційних військ [22, с. 415].

Також наприкінці грудня 1941 р. було ліквідовано Житомирське обласне управління. Його голову – О.М. Яценюка та двох його синів Олександра та Левка – заарештували. Секретар Облуправління – М.Т. Ясінський – перейшов на роботу в Українське бюро при генерал-комісаріаті, де й працював до листопада 1943 р. [2, арк. 62].

Численні репресії окупаційної влади на території всієї України, складність ситуації в самій ОУН-Б змусила керівництво до незапланованих кроків. У жовтні 1941 р. була скликана Перша Конференція ОУН, яка ухвалила: «Не вступати з німцями в конфлікт, зокрема не виступати відкрито проти німецької пропаганди. Мета – отримати передишку в частині німецьких репресій і використати цей час на організаційну перебудову ОУН» [12, с. 45].

Однак, арешти та репресії німецьких спецслужб, що знеслили обласний провід, на периферії проявилися в значно меншій мірі. Так, у цей час, наприкінці 1941 р. створюється підпільна мережа ОУН-Б у Корнині. З місцевих жителів до неї увійшли В.Грінченко, В.Превар, М.Кладченко, В.Медведчук. Керівництво організацією здійснював Василь Грінченко, а його заступником був Валентин Превар – «Олесь», «Богун». Було налагоджено молодіжну секцію організації, на базі якої діяв клуб. Тут також існував драматичний гурток, який здійснював постановку українських п'єс, оркестр народних інструментів, вокальна група, які виконували українські народні пісні. Підпільна молодіжна організація, яку очолював Т.Годлевський, існувала на той час в с. Ходоркові [21, с. 42-43], там також діяла станична ланка ОУН-Б, очолювана Леонідом Лисюком. Окрім згаданої, станиця ОУН-Б діяла також в с. Лучин (керівник «Степовий» – Олексій Ворохоб) [25, с. 784].

На цьому повідомлення про діяльність ОУН-Б в Житомирській області за 1941 р. закінчуються. Проте, і за допомогою цих фактів можна дійти висновку, що український національний рух в особі ОУН-Б зазнав значних втрат і, як стає зрозуміло, ці втрати не були останніми.

У рамках даної статті висвітлювалася діяльність ОУН у другій половині 1941 р. на Житомирщині. Безпосередня робота над даною темою схилила нас до висновку, що наведені дані не є вичерпними і, за можливості розширення джерельної бази, можуть бути розширені та відкоректовані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів управління Служби безпеки України по Житомирській області (долі АУ СБУ ЖО). – Фонд припинених справ (далі п.ф.). – Спр. 29579. – Т. 1.-2.
2. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 29654.
3. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 29800.
4. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30121.
5. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30338.
6. АУ СБУ ЖО. – п. ф. – Спр. 30391.
7. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
8. Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941-1944 рр. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.
9. Головки М.Л. Суспільно – політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія – К.: Олан, 2004. – 704 с.
10. Грицак Я.Й. Нарис історії України : формування модерної української нації в ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
11. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. Р-1151. – Оп.1. – Спр. 2. – 14 арк.
12. Дзюбак В. Організаційні аспекти утворення Української повстанської армії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 2. – С. 45-56.
13. Дмитрук К. Безбатченки. – Львів: «Каменярь», 1974. – 239 с.
14. Жилук В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. – 2005. № 3-4. – С. 208-223.
15. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941-1944 рр.). – Львів, 2006. – 512 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью – Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
17. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Львів, 1998. – Т. 2. – 384 с.
18. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
19. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) К.: Лі-Терра, 2004. – 543 с.: іл.
20. Магочій П.-Р. Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
21. Махорін Г.Л., Оленська І.С. Край над Унавою. – Житомир: ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2005. – 184 с.
22. Політична історія України. ХХ століття : У 6 т.Т.4 : Україна у Другій світовій війні (1939-1945).-К., 2003. – 584 с.
23. Русначенко А.М. Народ збурений: Нац. – визвол. Рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. – 519 с.: іл.
24. Савчин М. Тисячі доріг; спомини. // Літопис УПА. – Торонто, Львів, 1995. – Т. 28. – 600 с.
25. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.

26. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
27. «Українське слово» – Житомир – 7 серпня 1941 р. – ДАЖО.
28. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монография / Сост. А.А. Войцеховский, Г.С. Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр.14. – 47 арк.
30. ЦДАВОВУ: Ф. 3833. – Оп.1. – Спр.39.
31. Чередниченко В.П. Национализм против нации. – К., 1970. – 192 с.

Ковальчук И.В. РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ОУН НА ТЕРРИТОРИЮ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ В 1941 г.

В статье освещается установление влияния ОУН на территории Житомирской области во второй половине 1941 г. Проанализированы политический и пропагандистский этап деятельности националистической составляющей Движения Сопротивления.

Ключевые слова: ОУН, националисты, Житомирская область, походные группы, нацистская оккупация, репрессии, аресты.

Kovalchuk I.V. THE WIDENING INFLUENCE OUN IN THE ZHYTOMYR REGION IN 1941 year.

The article explains the extension of OUN influence in the Zhytomyr region in the second half of 1941. The political and propagandist stage in the activity of the nationalistic branches of the Resistance Movement is analysed.

Keywords: OUN, nationalists, the Zhytomyr region, the marching groups (troops), the Nazi occupation, repression, arrest.

УДК 329.17+94(477)«1943»

С.В. Стельникович

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ Т. БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ

У статті аналізуються процеси створення та діяльності Української національно-демократичної партії в період Другої світової війни. Піднімається питання значення партії як політичної надбудови для Української повстанської армії Т. Бульби-Боровця.

Ключові слова: УНДП, УПА(Б-Б), бульбівський рух, ОУН(Б), український національний рух опору, політична партія.

На сьогодні серед пріоритетних напрямків вітчизняної державної політики, спрямованої на створення умов для національного примирення, повинні стати об'єктивне висвітлення та популяризація малодосліджених питань українського національного руху опору. До таких питань належить й історія Української національно-демократичної партії (УНДП), яка була створена на початку 1943 р. і певний час активно діяла на території західних областей України. УНДП фактично стала політичним крилом важливої гілки національного руху опору – Української повстанської армії Т. Бульби-Боровця (УПА(Б-Б)).

У новітній українській історіографії з 90-х рр. ХХ ст. з'явилося чимало досліджень історії бульбівського руху, серед яких роботи В. Дзьобака [1; 2], А. Кентія [3], В. Сергійчука [4]. Незважаючи на це, проблема створення УНДП та її ролі у діяльності УПА(Б-Б) залишалася відкритою. Важливий внесок у висвітлення цього питання протягом 2007–2008 рр. було зроблено нами в контексті аналізу ідейно-політичних засад та практики українського національного руху опору Т. Бульби-Боровця [5; 6]. У загальному ми дійшли висновку, що УНДП відіграла важливу роль у діяльності УПА(Б-Б), зокрема в ідейному протистоянні між бульбівцями та бандерівцями.

Метою статті є аналіз процесів, пов'язаних зі створенням та діяльністю УНДП як політичної надбудови для УПА(Б-Б).

На початку 1943 р. ряд радянських джерел, серед яких доповідна записка керівника обласного штабу партизанського руху Рівненської області генерал-майора В. Бегми секретарю

ЦК КП(б)У М. Хрущову та Начальнику УШПР Т. Строкачу, повідомляли про утворення на території Західної України нової політичної організації – «Української національно-демократичної партії». За спостереженнями начальника Рівненського обласного штабу партизанського руху, партія остаточно організаційно сформувалася в червні 1943 р. і ставила перед собою мету об'єднання всіх націоналістичних течій під одне керівництво [7, арк. 5; 8, арк. 21; 9, арк. 241; 10, арк. 92; 11, арк. 60]. У згаданих повідомленнях зазначено, що Центральний комітет УНДП у цей час розміщується в одному з північних районів Волинської області, а в північно-західній частині України й південній частині Білорусі УНДП має своє військове формування – Українську повстанську армію під командуванням Т. Бульби-Боровця.

Ідея створення нової української національної політичної сили в часи Другої світової війни не нова. Так, у кінці 1942 р. німцями були перервані спроби організації Націонал-української партії на території Житомирської області [12, арк. 4]. Крім того, як згадує Т. Бульба-Боровець, ідею заснування політичної партії, яка б вела, насамперед, ідеологічно-світоглядну боротьбу проти компартії, німців та правих націоналістів, пропонував йому ще в період діяльності Поліської Січі у другій половині 1941 р. колишній приятель по перебуванню в польському концентраційному таборі Березі Картузькій, певний час член ОУН(Б) (який у ній очолював групу лівополітичного спрямування, що в 1942 р. була включена до організаційного та ідейно-політичного формування УПА(Б-Б) [13, с. 262]), І. Міtringа. Т. Бульба-Боровець тоді відмовився від цієї пропозиції, аргументуючи своє рішення тим, що не вважає за необхідне підпорядковувати військо будь-якій партії [14, с. 163-164].

По мірі посилення збройних відділів Т. Бульби-Боровця та з їх переходом на початку 1942 р. на позиції двофронтової боротьби між бульбівським рухом та ОУН(Б) загострилася ідейно-політична суперечність, яка пізніше переросла у відкрите збройне протистояння. Це вплинуло на переконання Т. Бульби-Боровця, який прийняв рішення створити УНДП. На нашу думку, партія мала стати політичною надбудовою УПА(Б-Б) для політичного та ідеологічного протистояння ОУН(Б). На рішення Т. Бульби-Боровця про створення УНДП не вплинуло й одне із програмних положень бульбівського руху, у якому проголошено: «УПА не підлягає жодній політичній партії. Свою діяльність УПА підпорядковує тільки законному Урядові Української Держави» [14, с. 137].

Німці уважно стежили за процесом творення нової політичної сили, яку вони пов'язували з іменем Т. Бульби-Боровця. У німецькій листівці «Тарас Бульба творить нове об'єднання», що мала на меті скомпрометувати бульбівський рух в очах місцевого населення, зазначено: «До багатьох об'єднань, груп або організацій, що тут на Волині буквально накидаються населенню, щоб зробити його «щасливим», долучається нове об'єднання, утворене ватажком бандитів Боровцем. Це нове об'єднання має сміливість називатися «національ-демократичною» партією?» [15, арк. 62-62зв.].

Т. Бульба-Боровець намагався залучити до складу УНДП представників різних військово-політичних сил: «Українські комуністи, демократи, націоналісти і монархісти, якщо ви хочете боротися за Україну самостійну на демократичних основах, вступайте в наші ряди!» [16, с. 1]. У Центральний комітет УНДП ввійшли Міtringа, Ривак, Щербатюк, Турчманович та керівник ФУРу Яворенко [17, с. 35, 39].

Ідеї лівополітичного спрямування, на які спиралася УПА(Б-Б), знайшли своє відображення в політичній програмі УНДП. У друкованому органі партії – газеті «Земля і влада» – від червня 1943 р. Центральний комітет УНДП проголошував Українську національно-демократичну партію партією українських трудящих міста і села, яка веде боротьбу за повне національне визволення українського народу і одночасно за владу українських трудящих у визволеній від чужого гніту Україні, за перебудову Європи та Азії за принципом самовизначення націй. В основних принципах української націонал-демократії, які повинні були стати основою майбутнього політичного та соціального устрою держави, було проголошено: «Перше: Вся українська земля разом зі своїми надрами і наземними багатствами є власністю цілого українського народу. Друге: Вся влада в Україні належить до українських трудящих міста та села» [16, с. 2].

УНДП займала, окрім антирадянської, антинімецьку позицію: «...Українська Націонал-Демократична Партія кличе сьогодні революційні сили всіх народів Європи та Азії до боротьби проти німецько-фашистського та російсько-більшовицького гніту» [16, с. 3]. Позиція двофронтової боротьби була також висловлена у зверненні Центрального комітету УНДП «Український народе!» в червні 1943 р. У ньому було зазначено: «Українці німецької та

.....
російської тюрм народів, пам'ятаймо, що самотньою силою, що зможе нас визволити від «визволителів» – це українська національна революція, оперта на озброєній силі українського народу!» [18, арк. 21; 19, арк. 1].

Друкований орган УНДП «Земля і влада» мав розділ, який містив матеріали УПА(Б-Б). Сам Т. Бульба-Боровець був автором ряду статей часопису та продовжив тут започатковану в пресовому органі Поліської Січі – газеті «Гайдамака» – рубрику «Лісова пошта» у формі «Листа Гаврила Обруча до Гітлера». Газета, окрім інформаційного, несла важливе пропагандистське значення і нелегально поширювалася, головним чином, серед місцевого населення Рівненської та окремих регіонів суміжних областей [20, с. 43].

Таким чином, у першій половині 1943 р. з метою політичного та ідеологічного протистояння ОУН(Б) Т. Бульба-Боровець спільно з іншими українськими національно-визвольними силами створює Українську національно-демократичну партію, яка, незважаючи на принцип позапартійності збройних підрозділів бульбівців через їх підпорядкування еміграційному Уряду УНР, стала політичною надбудовою для УПА(Б-Б). Лівополітичні ідеї бульбівської УПА та її позиція двофронтової збройної боротьби отримали широке відображення в демократичній політичній програмі УНДП як партії українських трудящих міста і села. Партія стала засобом ідеологічної та політичної сомоідентифікації збройних формувань УПА(Б-Б), їх організаційної незалежності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.
2. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільошин І. І., Касьянов Г. В., Кентій А. В., Кульчицький С. В. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
3. Кентій А. «Отаман Тарас Бульба» // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 72-79.
4. Сергійчук В. Організатор «Поліської Січі» // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 75-80.
5. Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. – Житомир: Житомирська обласна друкарня, 2007. – 217 с.
6. Стельникович С. В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2008. – 256 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 874. – 11 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп. 1. – Спр. 254. – 142 арк.
9. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп. 1. – Спр. 1348. – 256 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф.70. – Оп. 1. – Спр. 1. – 214 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф.70. – Оп. 1. – Спр. 2. – 193 арк.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 78. – 29 арк.
13. Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика. Публіцистика. У 2 т. Т. 1. (1946-1952). – К.: Смолоскип, 1999. – 868 с.
14. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 326 с.
15. ЦДАГО України. – Ф.105. – Оп. 1. – Спр. 37. – 149 арк.
16. Земля і влада. – 1943. – червень.
17. Гіряк К., Чуйко О. Фронт Української Революції (Причинок до історії збройної боротьби Волині). – Торонто – Онтаріо: Волинь, 1979. – 45 с.
18. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп. 4. – Спр. 358. – 76 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп. 1. – Спр. 107. – 10 арк.
20. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині: Спомини учасника. – Вінніпег: Волинський видавничий фонд. – 56 с.

УДК: 94(477.43/.44)»1941/1944»

А.І. Петрова

**ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В
РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ТА
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

У статті розглядаються характерні риси окупаційної політики фашистської Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» в роки Другої світової війни. На основі документальних, літературних, архівних джерел досліджено особливості її втілення на території східного Поділля, а саме у Хмельницькій та Вінницькій областях. Проаналізовано динаміку розвитку та методи втілення окупаційною владою національної, економічної, соціальної, культурної політики.

Ключові слова: Друга світова війна, Рейхскомісаріат «Україна», Поділля, окупаційний режим.

Дослідження Другої світової війни з часом все більш ускладнюється, розглядаються нові категорії, різні аспекти. Великий інтерес викликають питання, пов'язані із життям людей, що опинилися на захопленій ворогом території. Сьогодні вкрай важливо, характеризуючи період окупації, оперувати не загальними категоріями та абстрактними поняттями, а спробувати побачити конкретну людину, дослідити обставини, в які вона потрапила, та зрозуміти її стан.

Серед питань, що стосуються історії Великої вітчизняної війни, на сучасному етапі розвитку історичної науки все більшої актуальності набувають питання, пов'язані, зокрема, із особливостями, відмінностями та специфікою окупаційної політики в її регіонально-територіальному вимірі, соціально-економічній, етнонаціональній, культурній, релігійній, освітній сферах. Сприятливі тенденції започатковуються в дослідженні не тільки німецького, а й румунського та угорського окупаційних режимів, відповідно, у Трансністрії і на Закарпатті, що були встановлені в Україні.

Історіографію проблеми за походженням можна поділити на радянську, зарубіжну та сучасну вітчизняну літературу. Ще в роки війни та у перше повоєнне десятиріччя розпочалося вивчення історії Другої світової війни, даючи нащадкам, попри ідеологічне забарвлення, фактологічний матеріал. Ю.Сливка, В.Коваль, В.Король, М.Сергійчик наголошують, що суттєвим недоліком радянської доби було заперечення праць зарубіжних істориків М.Косика, Дж.Амстронга, А.Далліна, І.Каменецького. Новий період історіографії розпочався одночасно з процесами реформування радянського суспільства і характеризується спробами аналізувати перебіг подій з нових позицій. Відновлення ж державної самостійності України створили умови для відтворення правдивої картини трагічних подій Другої світової війни. Доступ до засекречених раніше архівних джерел та літератури дає можливість оцінити їх по-новому. В 90-х рр. з'явилися статті та узагальнюючі публікації, написані з використанням нових документів, що стали кроком до поглибленого вивчення правди (М.Коваль, М.Швагуляк, Т.Першина, Д.Лавришук, А.Боляновський, І.Ветров, П.Рекотов, Ю.Ніколаєць, Ю.Волошин, О.Лисенко, В.Ленська). Останнім часом дослідники розкривають і регіональну специфіку окупаційного режиму. Це праці І.Тарнавського про особливості окупаційного режиму на Донбасі, В.Абакумової – на Луганщині, В.Несторенка – безпосередньо у військовій зоні, І.Фостія – у Північній Буковині та Хотинщині, В.Офіцинського – в Галичині.

Після вторгнення на територію України гітлерівці розпочали реалізацію розроблених до початку агресії планів, згідно з якими передбачалося впровадження тут територіального поділу, адміністративного устрою і організації влади. Окуповані області були поділені на дві частини: зону цивільного і зону військового управління. Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були «поділені» між польським генерал-губернаторством, Румунією та рейхскомісаріатом «Україна».

Так, Поділля, як історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і лівих приток Дністра і охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, частково Тернопільської областей, було включено одночасно до трьох зон. Хмельницька область та частина Вінницької області – до рейхскомісаріату «Україна», Західне Поділля, а саме частина Тернопільської області – до дистрикту «Галичина», який було приєднано до Польського генерал-губернаторства, південні райони Вінницької області передано під управління румунської окупаційної адміністрації і включено у зону, яка отримала назву «Трансністрія» [1, с.31].

Після вторгнення на територію Поділля гітлерівці приступили до реалізації своїх планів, згідно з якими передбачалося впровадження тут нового територіального поділу, адміністративного устрою й організації влади, як і в інших регіонах України.

Особливість даної проблематики полягає у тому, що історія Поділля часів Великої вітчизняної війни вивчалася через призму історії всієї України. В більшості джерел Поділля розглядається, як єдина територія, де «нова влада» впорядковувала все на свій розсуд. Але єдиним воно в роки німецької окупації не було. В кожній зоні окупації були свої особливості. Вони стосувалися функціонування структур та органів цивільної адміністрації, воєнно-економічної політики Німеччини та Румунії на захоплених територіях, зокрема аграрної політики окупантів та соціальних аспектів «нового порядку» у 1941-1944 рр.

Автор поставив собі за мету проаналізувати на фактичному матеріалі Подільського регіону політику та практичні дії нацистського окупаційного режиму в рейхскомісаріаті «Україна», що включав більшість окупованих німцями українських земель, в тому числі Хмельницьку та більшу частину Вінницької області. Рейхскомісаріат «Україна» було створено 20 серпня 1941 р. А 10 жовтня 1944 р., у зв'язку з поразками Німеччини на східному фронті, його було офіційно ліквідовано [2, с. 29].

Окупаційний режим у рейхскомісаріаті передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення, а саме: визнання української мови нарівні з німецькою як офіційної мови, запровадження карбованця, утворення української допоміжної поліції тощо [3, с. 342]. Насправді концепція Рейхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічне, а не як політичне чи національне утворення. Влада була зосереджена у руках Еріха Коха, якого було призначено рейхскомісаром України. Адміністративна влада всіх рангів діяла у відповідності із інструкціями Гітлера, Розенберга та інших представників німецького керівництва [3, с. 200-201].

У адміністративному відношенні рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Дніпропетровськ», «Миколаїв» і «Таврія», які очолювали генеральні комісари. Керівників генеральних округів призначав особисто Гітлер. Генеральні округи ділилися на «крайзи», ними завідували «гебітскомісари», що охоплювали по 4 райони. У більших містах були штатткомісаріати. Місцева адміністрація складалася з районних управ, глав міських управ і сільських старост, яких затверджували і мали над ними нагляд «гебітскомісари» [3, с. 201]. Так, українська допоміжна поліція вербувалася шефами районів і головами управ міст, вона підпорядковувалася німецькій поліції і цивільній владі Рейхскомісаріату України.

При міських управах діяли адміністративний відділ, що виконував функції поліції, земельний відділ, через який нова влада впроваджувала свою політику в галузі сільського господарства, бюро чи відділ праці, що здійснював примусову мобілізацію населення не тільки до Німеччини, а і на рідній землі.

Німці співпрацювали з місцевим населенням, залучаючи його до роботи у військово-поліцейській та адміністративно-господарській системі органів управління. Так була створена Українська допоміжна охоронна поліція. На кожних 500 чоловік населення на селі припадав один охоронник (шутцман), чоловік у віці від 20 до 40 років, до переліку повноважень якого входило: перевірка дворів, виклик людей для виконання державних зобов'язань, вилучення втікачів, проведення обшуків [4, арк. 1-3]. На чолі органів «місцевого самоврядування» в округах, районах, містах стояли бургомістри, в селах – старости [5, арк. 12]. На цих посадах нова влада хотіла бачити осіб, в лояльності яких не потрібно було б сумніватися. Обирали, як правило, із тих, хто постраждав від радянської влади і мав би вороже до неї ставитися. Але навряд чи можна говорити про лояльне ставлення місцевого населення до « нової влади » та готовність співпрацювати з окупаційними органами управління. У більшості людей, заручників обставин, іншого виходу не було.

У Рейхскомісаріаті «Україна» скасовувалось кримінальне право радянської влади і впроваджувалось німецьке. У цивільних процесах мали бути застосовані німецькі легальні норми. Так, існувало як німецьке, так і так зване «власнокрайове» судівництво, що вводилось для ненімецького населення навесні 1942 р. Діяли також німецькі суди, які були судами першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, де фігурували німецькі громадяни або етнічні німці. Численні справи вирішував гебітскомісар адміністративним шляхом [6, арк. 39-52].

Але нова влада не давала достатньої юридичної опіки місцевому населенню, що проживало в Рейхскомісаріаті «Україна», особливо це стосувалося сільських мешканців. Так, юридичні норми були зафіксовані, а за їхнє виконання нова влада не поспішала відповідати.

Вступаючи до міста чи села, німці зразу проводили реєстрацію місцевого населення. Погрозою бути покараним завершувалося розпорядження окружного комісара Еггерса, де

.....
пропонувалося всім районним старостам провести не пізніше 6 жовтня 1941 р. реєстрацію всіх жителів у віці від 14 років. [7] Реєстрація проводилася по двох списках. До списку «А» були потрапляли громадяни, які проживали в населеному пункті до 22 червня 1941 р., до списку «В» заносили євреїв, іноземців, а також тих, хто з'явився вже після 22 червня 1941 р., члени Комуністичної партії та особи, звільнені з лав Радянської Армії. Як було зазначено в наказі єврейському населенню міста Кам'янець-Подільського від 8 серпня 1941 р., євреї мали носити на правій руці пов'язку із жовтою зіркою та колом. Жителям інших національностей заборонялося вітатися з євреями [8, с. 41].

Обов'язкові перепустки передбачались при переїзді через внутрішні кордони, що знайшло своє відображення у наказі в справах малого прикордонного руху [9].

Щодня, окрім преси, накази, розпорядження, постанови та оголошення військового коменданта, бургомістра, міського голови можна було побачити на стінах будинків, телеграфних стовпах та парканах.

Міська управа Вінниці, наприклад, видала розпорядження про перейменування вулиць, площ, що носили назви, пов'язані із радянською системою. Віднині проспект Леніна ставав Українським проспектом, вулиця Червоних партизан – вулицею Панаса Мирного, вулиця Дзержинського – вулицею Івана Мазепи тощо [10]. У газеті «Український голос» від 6 червня 1943 р. суворо заборонялося вживати стару назву «Кам'янець-Подільська область», натомість мала вживатися лише нова назва – «Проскурівська округа» [11]. Комуністичну літературу необхідно було здати у триденний строк міській управі для знищення.

Наказом німецької комендатури м. Проскурова цивільному населенню заборонялося виходити із своїх помешкань з 21 години до 5 години ранку [12]. За появу на вулицях у заборонені години – розстріл [13, арк. 205]. Без особливого дозволу місцевої влади жителі міст та сіл не мали права ходити із одного населеного пункту до іншого. Перепустки видавалися бургомістром, старостою або начальником поліції. З 1 вересня 1943 р. були передбачені нові особисті посвідки особам, починаючи 12 років життя [14, с. 215].

Розстрілом мали бути покарані ті, хто буде помічений на залізничних коліях. Розпорядженням гебітскомісара територія шириною в 300 м обабіч залізниці була оголошена забороненою зоною, а охороні та поліцейським постам давалося розпорядження «стріляти без попередження в усіх, хто буде знаходитися в забороненій зоні» [15, арк. 89].

Під час окупації нова німецька влада розпочала впровадження плану пограбування економіки Поділля задля покращення німецької економіки. Вже у ході війни 6 вересня 1941 р. була видана директива про вивезення сировини з окупованих східних областей, щоб використати у німецькій військовій промисловості [16]. «Вінницькі вісті» 17 вересня 1941 р. надрукували обов'язкову постанову, в якій йшлося про наступне: все майно фабрик, заводів, все, що вціліло на складах, у склепах, установах і приватних квартирах, оголошується державною власністю [17, арк. 120].

На початку листопада 1941 р. фашистське керівництво остаточно накреслило «Загальні основи економічної політики в окупованих східних областях». У перспективі гітлерівці прагнули використовувати ці території як колонії. На цих землях вони хотіли запровадити лише видобуток сировини та її переробку. В умовах воєнного часу задля досягнення перемоги це було необхідно фашистам. Легка ж промисловість та виробництво товарів широкого вжитку не заслуговували на увагу. Єдине, на що спромоглася нова влада, так це утворення ремісничих колективних виробництв (артілей). 7 березня 1942 р. побачило світ розпорядження про новий лад у дільниці ремесла [18].

З практичних міркувань кооперативна організація «Укоопспілка» була залишена в українських руках. До кола дозволених їй видів діяльності відносили: торгівлю, громадське харчування, заготівля сільськогосподарської продукції, утримання підсобних господарств, організацію кулінарної майстерні тощо. Ця інформація міститься у звіті Вінницького міського споживчого товариства за січень 1941 р. [19]. Але в кінці 1942 р. за організаційною структурою українським залишалось управління в «Укоопспілці» лише на рівні районів, а організацію загалом перетворено на німецьку торгову інституцію. Низька собівартість продукції при збереженні низького рівня життя місцевого населення. Цей принцип економічної політики німецької влади був актуальним у Рейхскомісаріаті «Україна».

Певний період водночас з рейхсмаркою в обігу перебували радянські гроші за курсом 1 марка за 10 крб. Грошові знаки друкувалися Центральним Емісійним Банком України в м. Рівне з березня 1942 р і були в обігу лише на окупованій німцями території України паралельно з

рейхс- та окупаційними марками. У місцевих газетах регулярно друкувались оголошення про обмін радянських грошових знаків [20].

Нові правителі обіцяли роздати селянам землю для самостійного господарювання. У листівці зі зверненням гебітскомісара до населення Антонінської округи говорилося: «...Будьте вдячні за те, що загинула колгоспна система» [21, арк. 281-282].

Так, на Поділлі, значна частина якого перебувала у складі Рейхскомісаріату «Україна», запроваджувався «новий порядок» землекористування. Господарські положення регулярно друкувались у газеті «Український голос». З 1942 р. земля мала перейти в одноосібне користування, а з 1943 р. – у приватну власність. У зв'язку з цим, в 1943 р. загальні двори мали бути ліквідовані [22, арк. 1,46]. Проте через зміну становища на фронтах цього не відбулося. Взагалі, чим гірше йшли справи на фронті, тим жорсткішим ставав окупаційний режим, тим більше грабувалось населення та ресурси краю.

Присадибна ділянка в 1 гектар припадала на кожний двір і не підлягала державним поставкам. Колгоспи були перетворені на громадські господарства, колгоспне майно було оголошено німецькою власністю. Разом з тим, «Вінницькі вісті» від 13 травня 1943 р. друкували наступне: «Якщо збір, наприклад, городини з громадського господарства був недостатнім, поставки здійснювались з одноосібних та присадибних господарств» [23, арк. 1]. Всім розкуркуленим мало повертатися житло, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земля, сади.

У відповідності із положенням про новий землеустрій, всі, хто мав інвентар та тяглову силу, мали можливість переселятися на хутір для ведення самостійного господарства. На кожного члена сім'ї припадало 0,35 га ниви. Але якщо родина була не в змозі її самотужки обробити та не виконувала податкових зобов'язань, землю забирали. Плани посівних площ і поставок для громадських господарств затверджували рай управи [24, арк. 13]. За невиконання поставок або несвочасне їх виконання чекало покарання як за саботаж [25]. Існували і плани вивозки лісоматеріалу загальними дворами, і плани молокопоставок, за невиконання якого можна було залишитись без корів [26, арк. 80].

Багато податків збиралося зерном, м'ясом, яйцями, сіном, соломою, вовною, капустою, молоком тощо. 30 вересня 1941 р. вийшла постанова «Про запровадження на території визволеної Вінницької області податків: національного і поземельного». 3 марки або 30 крб. – одноразовий національний податок і 5 марок або 50 крб. з 1 гектара – поземельний податок. Про це 5 жовтня 1941 р. написала газета «Вінницькі вісті». Був запроваджений грошовий податок з кожного працездатного, з двору [27]. З собаки він становив 150 крб. річно, а з кожної наступної собаки – по 300 крб. [28, арк. 5].

Прибутковий податок для загального двору складав 6% і підлягав сплаті у чотири терміни. Податок з гектара землі складав 2 ц гречки, 11 ц картоплі або 4 ц пшениці. Від кожної корови здавали 300 л молока, 200 яєць з двору, 32 кг м'яса з двору, гуся та двох курок. Податок з поліції та старост розкладався на всіх жителів. Управлінські апарати утримувалися за рахунок зібраних з населення податків. Збиралися податки під страхом розстрілу [29, арк. 29]. Розраховуючи розмір податків, нова влада спиралася на «Тимчасове розпорядження Рейхскомісара для України» від 27 листопада 1941 р., в якому говорилося, що «всі советські постанови, розпорядження про побирання податків мають тимчасову силу і надалі» [30]. Змінювати щось на краще для нових громадян великої Німеччини окупаційна влада наміру не мала.

Для міських жителів була введена обов'язкова трудова повинність. У додатку до «Урядового вісника» № 12 за 15 червня 1943 р. йшлося про введення обов'язкової праці в зайнятих східних теренах. Працювати мали всі працездатні від 16 до 60 років [31, арк. 102]. Біржа праці вирішувала питання призначення на роботу, переходу з однієї роботи на іншу. Заступництво в обов'язку праці не допускалося. За невихід на роботу робітник залишався без трудового пайка, на нього накладався штраф або примусові роботи. Про це йшлося у друкованому органі Кам'янець-Подільської міської управи «Подільнин» за 3 червня 1943 р. Робочий день тривав 8 годин, існував 54-годинний робочий тиждень з одним вихідним днем на тиждень [31]. Євреям та жінкам платили із розрахунку 80% основної зарплати робітників інших національностей чоловічої статі [32, арк. 1-2]. Облік праці в громадських господарствах на 1942 р. залишався в таких же нормах, що існували до 22 червня 1941 р. (оплата на 1 трудовень – не більше 2,5 кг, для трактористів – 3 кг хліба) [33].

Постачання міста відбувалося за картковою системою. За неправдиві відомості при оформленні продуктових талонів несли адміністративну відповідальність, а саме штраф у розмірі 1 000 крб. [34, арк. 67]

У відповідності із нормами видачі продовольства населенню, в 1942 р. непрацездатні жителі на місяць мали отримувати 4,5 кг хліба, працюючі – 6 кг. Діти до 7 років отримували додатково 1 кг манки, 300 г цукру, 1 кг повидла, 250 г мила. Жирів, м'яса та солі непрацездатні та діти не отримували. [35] Як бачимо, продуктів, навіть, для напівголодного існування було недостатньо. До того ж цих норм, як правило, не додержувались, і, як свідчать джерела, частими були перебої через першочергове постачання військовим частинам і робітникам підприємств, важливих в умовах війни.

На базарах дозволявся продаж продуктів у визначені дні за встановленими цінами. Продаж краму широкого вжитку, який завозився з західноєвропейських країн, реалізовувався також у приватних крамницях та у крамницях управ. Продукти на базарі були вкрай дорогими. І це при середній заробітній платі робітників в 200-300 крб., а службовців – 250-350 крб. на місяць [36, арк. 55].

За розпорядженням Рейхскомісара від 7 квітня 1943 р. сіль, сірники, спирт, посуд, одяг, канцелярські вироби можна було одержати без грошей, здаючи на плодоовочеві пункти як вирощену на присадибній ділянці продукцію, мед, інші продукти харчування, так і зібрані в лісі гриби, ягоди, яблука, груші. При цьому грошова вартість продуктів переводилась у пунктовартість. На кожних 10 крб. припадала певна кількість пунктів. Для прикладу, жіноче пальто – 1 200 пунктів, пара шкарпеток – 120, відро – 50, 200 г мила – 60 [37, арк. 178]. Але після здійснення обов'язкових поставок і сплати податків мало що залишалося. Зайвих продуктів у населення не було і надія на можливий обмін була невелика.

Санітарно-медичні послуги існували в дуже обмеженому вигляді. При окружних гебітскомісаріатах окупаційна влада створила медичні відділи. Для цивільного населення функціонували окружні та районні лікарні, для амбулаторного лікування – поліклініки та медпункти. Але їхня кількість і штат залежав від волі окружних комісарів, тобто загальних вимог і норм не дотримувалися. Медична допомога населенню надавалася за плату. Медична консультація коштувала 1 крб., виклик до хворого – 6 крб., огляд – 3 крб.. Надання безкоштовних медичних препаратів також не передбачалося. [38, арк. 67]

На медичні заклади краю цивільна влада поклала завдання профілактики захворювань населення. Особливо владу турбувала ситуація з інфекційними захворюваннями. При потребі запроваджувався карантин. Збережене українцю здоров'я не дасть зірвати поставки продовольства, не виникне проблеми із виконанням плану на заводі, не буде загрози зараження і для самих представників нової влади.

У роки окупації активізувалось релігійне життя. Німецька влада прагнула продемонструвати відмінність її політики від антирелігійних кампаній радянських часів. Провідну роль у подільській частині Рейхскомісаріату «Україна» відігравали православна та римо-католицька церкви. Німецька влада дещо толерантніше, ніж радянська чи польська, ставилася до вірувань українців, наче йшла назустріч їхнім звичаям і душевним потребам. Але свободи церква не мала. Православні та католицькі священники повинні були обов'язково отримувати дозвіл на відправу церковної служби та релігійних обрядів. Про це зазначено у наказі №1 гебітскомісара Дунаєвської округи від 13 жовтня 1941 р. [39].

Нацистська політика виявлялася в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скороченні вищих шаблів освіти до вузько спеціалізованих практичних фахів, забороні «Просвіт» (хоча спочатку, на противагу радянській владі, нова німецька влада давала їм можливість функціонувати), закритті наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбуванні, жорсткій цензурі місцевої преси (її видавали німці і сьогодні марно шукати в ній правдиве відображення життя), контроль репертуару театрів тощо.

Ще на першому етапі окупації німецька пропаганда оголошувала про «добровільний набір» бажаючих працювати в Німеччині. За працю –продовольство, квартири, гарна заробітня плата. Але вже в 1942 р. «Дунаєвські вісті», наприклад, друкують інформацію про реєстрацію населення Дунаєвського гебіту, що підлягало вивезенню до Німеччини. Мова йшла і про план: 1000 осіб, з них 300 жінок, різних професій, віком від 14 до 60 років [40]. Сім'ям, члени яких виїхали до Німеччини, обіцяли грошову допомогу у розмірі 130 крб. на місяць. У протоколі райуправи Погребищенського району Вінницької області міститься наступна інформація: з

квітня 1942 по червень 1943 р. за 299 осіб сім'ям виплачено 116 610 крб. Підрахунки щомісячної виплати кожній родині аж ніяк не дають задекларовані 130 крб. [41, арк. 15].

У розпорядженні Летичівського гебіткомісара до керівників місцевих органів влади про надання грошової допомоги від 27 лютого 1943 р. йшлося про те, що грошову допомогу слід надавати лише у тому випадку, «коли б члени сім'ї без неї впадали б у нужду». Тепер сама влада мала визначити тих, кому належало допомогти [42, арк. 36]. У цьому ж 1943 р. «Український голос» (Проскурівський часопис для міста і села) після оголошення про призов робочої сили друкує застереження: «хто не зголоситься, буде важко покараний» [43, арк. 62].

Отже, бачимо тільки погрози та насилля з боку нової влади, яка називала себе визволителькою України від більшовизму. Нова влада відстоювала концепцію приватної власності на землю і критикувала колгоспну систему, однак в Рейхскомісаріаті «Україна» вона була в основному залишена (ця система була зручною для експлуатації українських селян). Промисел і торгівля мали служити для потреб Німеччини і розподілу споживчих товарів для частини працюючого населення. І якщо на початковому етапі влада ставила перед собою завдання не налаштувати проти себе населення, то згодом навіть грати на ментальності українців вона наміру не мала, а її воєнні, політичні та економічні заходи набували протилежних ознак. Рейхскомісаріат «Україна» являв собою фактично колонію, яка входила до обсягу німецького «життєвого простору».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.) /Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П., Олійник Ю.В., Смоленюк П.С., Телячий Ю.В.. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 312 с.
2. Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. – 1997. – №5.
3. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО). – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.15.
4. Косик В. Україна і Німеччина у II світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. – т.1.
5. ДАХО. – Ф.Р-581. – Оп.1. – Спр.1; Мінковецькі вісті. – 1941. – 13 жовтня.
6. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф.Р-1311. – Оп.1. – Спр.9.
7. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.6.
8. Вінницькі вісті. – 1941. – 8 жовтня.
9. ДАХО. – Ф.Р-434. – Оп.1. – Спр.41.
10. Вінницькі вісті. – 1942. – 27 травня;
11. Вінницькі вісті. – 1941. – 3 вересня.
12. Український голос. – 1943. – 6 червня.
13. Український голос. – 1943. – 17 жовтня.
14. ДАХО. – Ф.Р-805. – Оп.1. – Спр.75.
15. Український голос. – 1943. – 1 вересня.
16. ДАХО. – Ф.Р-429. – Оп.1. – Спр.2.
17. Світлий промінь. – 1942. – 15 червня.
18. ДАВО. – Ф.Р-1312. – Оп.1. – Спр.264.
19. Вінницькі вісті. – 1942. – 14 лютого.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 18 січня.
21. Вінницькі вісті. – 1942. – 30 листопада.
22. ДАХО. – Ф.Р-429. – Оп.1. – Спр.2, Світлий промінь.. – 1942. – 15 червня;
23. ДАВО. – Ф.Р-1311. – Оп.1. – Спр.305; Український голос. – 1943. – 30 грудня.
24. ДАХО. – Ф.Р-461. – Оп.1. – Спр.1.
25. ДАВО. – Ф.Р-1311. – Оп.1. – Спр.9.
26. Вінницькі вісті. – 1941. – 24 вересня.
27. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.3.
28. Вінницькі вісті. – 1941. – 5 жовтня.
29. ДАХО. – Ф.Р-805. – Оп.1. – Спр.13.
30. Вінницькі вісті. – 1941. – 27 листопада.
31. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.5.
32. Урядовий голос. – 1943. – 30 грудня.
33. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Спр.62.
34. Вінницькі вісті. – 1943. – 8 квітня.
35. ДАХО. – Ф.Р-539. – Оп.1. – Спр.158.
36. Вінницькі вісті. – 1943. – 5 жовтня.
37. Вінницькі вісті. – 1941. – 7 вересня.

37. ДАХО. – Ф.Р-805. – Оп.1. – Спр.75.
38. ДАВО. – Ф.Р-1311– Оп.1. – Спр.5.
39. Міньковецькі вісті. – 1941. – 13 жовтня.
40. Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 21 лютого.
41. ДАВО. – Ф.Р-1434. – Оп.2. – Спр.9.
42. ДАХО. – Ф.Р-458. – Оп.1. – Спр.2.
43. ДАХО. – Ф.Р-434. – Оп.1. – Спр.7.

Петрова А.И. ХАРАКТЕРНЕ ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА» (НА МАТЕРИАЛАХ ХМЕЛЬНИЦКОЙ И ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТЕЙ).

В статье рассматриваются характерные черты оккупационной политики фашистской Германии в Рейхскомиссариате «Украина» в годы Второй мировой войны. На основе документальных, литературных, архивных материалов исследованы особенности ее воплощения на территории восточного Подолья, а именно в Хмельницкой и Винницкой областях. Проанализирована динамика развития и методы воплощения оккупационной властью национальной, экономической, социальной, культурной политики.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Рейхскомиссариат «Украина», Подолье, оккупационный режим.

Petrova A.I. CHARACTERISTICS AND REGIMES FEATURES OCCUPATION IN REICHSCOMMISSARIATB РЕЙХСКОМИСАРИАТЕ «УКРАИНА» «UKRAINE» (ON THE MATERIALS KHMELNYTSRY AND VINNITSIA).

The article deals with the characteristics of the occupation policies of Nazi Germany in Reichskommissariat «Ukraine» during the Second World War. On the basis of documentary, literary, archival materials to study specific features of its embodiment in those areas of the eastern Podolia, namely in the Khmelnytsky and Vinnitsa regions. The dynamics of development and methods embodiment of the occupying power of the national, the economic, social and cultural policies.

Keywords: World War II, the Reich Commissariat Ukraine, Podolya, occupation regime

УДК 94 (477) «1945/1955»: 37-058.237 (411.16)

О.А. Прохоренко

**ВПЛИВ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЙ НА СТАНОВИЩЕ
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ В
УРСР (1945-1955 рр.)**

У статті проаналізовано вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945-1955 рр.). З'ясовано, що вони позначилися значними деформаціями морально-психологічного стану професорсько-викладацького складу вищої школи УРСР.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, ідеологічні кампанії, політико-адміністративний тиск, морально-психологічний стан, суспільні настрої.

В умовах утвердження України як демократичної та правової держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час не виправдано і незаслужено замовчувалися. Друга світова війна, тоталітарний режим, ідеологічний тиск та репресії відчутно вплинули на українське суспільство 1945–1955 рр. Постраждали всі народи, які проживали на теренах республіки, але найбільшого терору як з боку німецьких завоюників, так і радянських спецслужб зазнали українські євреї.

У радянський період усі матеріали, які мали будь-яку інформацію щодо впливу політико-ідеологічних кампаній на науково-педагогічну інтелігенцію єврейської національності в УРСР післявоєнного періоду, були засекречені. Активно вивчати «єврейське питання» науковці розпочали з утвердженням незалежності України. Саме з 1990-х рр. з'явилися перші фундаментальні роботи, автори яких намагалися об'єктивно розкрити складні та трагічні сторінки вітчизняної історії післявоєнного періоду. Ці праці справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму та його впливу на населення єврейської національності.

Доля української інтелігенції та впливу на неї сталінського тоталітаризму опрацьована в працях В.Даниленка, Г.Касьянова, Ю.Шаповала та ін [1; 2; 3; 4].

Автор статті ставить за мету проаналізувати вплив політико-ідеологічних кампаній на науково-педагогічну інтелігенцію єврейської національності в УРСР у 1945-1955 рр.

Потрібно наголосити, що національне питання завжди входило у поле зору радянських спецслужб, а приналежність до тієї чи іншої національної ознаки надавала або привілеї, або відбирала будь-які права на існування. З початком Другої світової війни, складність «єврейське питання» полягала у тому, що воно потрапило у поле зору як німецької сторони, так і радянських спецслужб, а отже, єврейську інтелігенцію численні репресивні акції зачепили з двох сторін. Наприклад, уже 22 червня 1941 р. у районах, що мали стати ареною бойових дій або прифронтовою смугою, органи держбезпеки СРСР здійснили масові арешти «неблагонадійних». Військово-польові трибунали спішно виносили смертні вироки. Серед 15 тис. вбитих під час відступу Червоної армії в 1941 р., більшість осіб становили єврейські «інтелігенти», їх найчастіше розстрілювали без жодних формальностей, просто у тюремних підвалах та дворах, а також тисячі інших їхніх колег: освітян, інженерів, агрономів, лікарів, які були заарештовані й кинуті у табори беріївського відомства [5, с. 65-66].

Як показав аналіз документів, з особливою зневагою ставилися німці під час війни до науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності. Слід наголосити, що німці, коли прийшли на радянські землі, вже заздалегідь мали списки населення, яке потрібно було знищити в першу чергу. А.Гітлер обстоював думку, що вся інтелігенція, а особливо єврейської національності, має бути винищена. Так, професор Ф.Гроєр, якому випадково вдалося уникнути смерті, повідомив: «Коли 3 липня 1941 р. о 12 годині ночі мене заарештували і посадили на вантажну автомашину, там вже були професори Грек, Бой-Желенський та ін. Нас повезли у дім «Бурса Абрагамовичів». Ведучи нас по коридору, гестапівці знущались, штовхали прикладами гвинтівок, смикали за волосся. Коли мене завели до кімнати допитів, один німецький офіцер підскочив до мене з кулаками і почав кричати: «Ти, собака проклята, служив більшовикам, я тебе вб'ю тут же, на місці» [6, с. 154].

Науково-педагогічній інтелігенції єврейської національності, кількість якої за роки Другої світової війни зменшилась більш ніж удвічі, хотілось вірити, що після війни відбудеться налагодження життя, а їх стражданням буде покладено край. Але після війни, поневіряння науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності не закінчились, а навпаки посилились. Радянські пропагандистські кампанії мали загальносоюзний характер. Вони розроблялися згідно з вказівками ЦК ВКП(б), спускалися до республіканського керівництва, яке, в свою чергу, розробляло постанови і рішення, що їх мали чітко виконувати обласні партійні організації.

Й.Сталін досить часто у своїх численних доповідях наголошував, що головна сила в СРСР є велична великоросійська нація. На жаль, особи єврейської національності не потрапили до цієї категорії населення. У повоєнні роки становище євреїв у Радянському союзі значно погіршилось. Влітку 1946 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому було визначено генеральну лінію партії на післявоєнний період і ухвалено низку постанов, було визначено курс на нову ідеологічну чистку, яка розгорнулась у другій половині 1946 р., після серпневого пленуму ЦК КП(б)У.

Радянська пропаганда вже через кілька років після війни створила новий образ ворога (замінивши переможену Німеччину) – США, як уособлення імперіалізму, що тепер був головним супротивником комунізму. Певна частина населення УРСР, насамперед науково-педагогічна інтелігенція, зуміла правильно оцінити події міжнародного життя. Наприклад, старший викладач педінституту м. Сталіно Гординська заявляла: «Міжнародне становище зараз чітко визначилось. Світ розділився на дві ворожі частини: англо-саксів і комуністів...» [7, арк. 8].

З кінця 1948 р. було відкрито ще один шкідливий ухил – «космополітизм», який був одним з проявів «низькопоклонства перед Заходом». Саме в цьому році відбувся дипломатичний розрив Ізраїлю з Москвою і переорієнтація його на США. Космополітизм (грец. *Kosmopolites* – космополіт, громадянин світу) – ідеологія так званого світового громадянства. Ця кампанія за часом її проведення і задумами зіткнулася з іншою ідейно-політичною штормовою хвилею – з широкомасштабною антисемітською кампанією проти «безрідних космополітів». Заборона на контакти і шлюб радянських громадян з іноземцями стала першим антикосмополітичним заходом. У засобах масової інформації та на шпальтах газет ця кампанія

.....
зображувалась як піклування партії й особисто Й.Сталіна про розвиток культури, недопущення поширення в країні псевдонаукових досліджень, формалістичних та інших антинародних течій у науці, низькопоклонницьких настроїв серед значної частини інтелігенції тощо.

Критика космополітизму швидко набула антисемітського характеру. Дослідник Н.Верт вважає, що кампанія була спрямована, в першу чергу, проти інтелігентів-євреїв, яких звинувачували в «антиросійському космополітизмі», «сіоністській діяльності в інтересах імперіалізму» [8, с. 345]. В цей час спостерігається велика кількість звільнень з ВНЗ УРСР саме викладачів єврейської національності. Наприклад, у 1949 р. був звільнений доцент М.Штейнберг, який працював в Київському інженерно-будівельному інституті. Зазвичай, у таких випадках звільнення відбувались з «розмитими» поясненнями. Офіційними причинами звільнення з роботи доцента М.Штейнберга стало пасивне ставлення до роботи, відсутність ідейно-виховного направлення, побутова і творча неохайність. Зокрема вказувалось: «...як художник-вихователю радянської молоді доцент М.Штейнберг себе не виправдав» [9, арк. 56]. Також було відсторонено від викладацької роботи М.Грайслера за те, що висловив думку, щодо діяльності викладачів іноземної мови, яку не слід пов'язувати з ідеологією [10, арк. 23].

Щодо «єврейського питання» М.Хрущов у своїх спогадах згадував: «Великим недоліком Сталіна було неприязне ставлення до єврейської нації. Він, як вождь і теоретик, у своїх працях і виступах не давав навіть натяку на це. Боронь Боже, коли б хтось послався на такі його висловлювання, від яких віддавало антисемітизмом. Зовсім все виглядало пристойно. Але коли у своєму колі йому доводилось говорити про якогось єврея, він завжди говорив з підкреслено утрируваною вимовою» [11, с. 76].

Сучасні дослідники вважають, що найгірша участь в ході антиєврейської кампанії випала на долю середнього і найбільшого в кількісному відношенні прошарку єврейської еліти – управлінців, журналістів, професури, інших представників творчої інтелігенції [12, с. 738]. Як показав аналіз архівних матеріалів, гоніння на євреїв було зведене мало не до рангу державної політики, хоча і ніхто не говорив про антисемітизм і в цілому кампанія проводилась, як «антикосмополітична» і виглядала складовою частиною боротьби з націоналізмом, основним напрямком ідеологічної обробки населення країни.

Партійні органи мали чітку вказівку: «У боротьбі з антипатріотичною групою космополітів, буржуазних націоналістів та інших диверсантів на ідеологічному фронті необхідно вести жорстоку, принципову лінію, іншого і бути не може» [13, арк. 30]. На думку деяких зарубіжних дослідників, атмосфера післявоєнного часу і кампанія у боротьбі з «космополітизмом» дали ідеальну можливість повністю розправитись з опонентами [14, с. 320].

Найбільш поширеними репресивними заходами щодо «космополітів» були моральні утиски, критика, звільнення з роботи, виключення з партії, заборона друкуватися. Таким чином позбувалися тих, хто не піддавався «перевихованню», а також підтримували страх в інших, спонукали їх прийняти правила гри, які були нав'язані владою. Представники партійних організацій безперервно вишукували реальних, потенційних чи вигаданих «ворогів» серед професорсько-викладацьких кадрів єврейської національності, що ставало приводом для масових звільнень з роботи. Аби усунути з науково-педагогічної роботи певного представника професорсько-викладацького складу, який не узгоджувався з основною лінією компартії, владні структури мали ряд розроблених кліше. Зазвичай, серед «розмитих» пояснень найчастіше використовувались такі: ідеологічна нестійкість або партійна недисциплінованість, недостатня ідейно-політична підготовка або політична безграмотність. Людина, охоплена відчаєм, проходила велику кількість різних кабінетів та інстанцій, щоб отримати роз'яснення, але здебільшого це не давало позитивних результатів. Після чого, як правило, цей життєвий «казус» залишався тавром при подальшому працевлаштуванні. На той час науково-педагогічна інтелігенція розуміла, що усунення від викладання з боку партійних структур перекреслює можливість у подальшому займатися цією роботою.

Якщо проаналізувати динаміку кількісного складу науково-педагогічної інтелігенції у післявоєнне десятиліття, то можна зробити висновок про цілеспрямовану кампанію проти педагогів єврейської національності. Боротьба з космополітизмом стала атакою на науково-педагогічну інтелігенцію єврейської національності, наступом на «єврейських буржуазних націоналістів». Науковці єврейської національності кваліфікувалися владою, як єврейські буржуазні націоналісти, які, нібито були агентами іноземних розвідок, які спільно з усесвітнім єврейством вели підірвну діяльність проти СРСР. Отже, інтелігенція єврейської національності

.....
вже тільки за свою національну приналежність зараховувалась до розряду антипатріотів, а отже, – до державних злочинців, зрадників, ворогів народу, які підлягали суворому покаранню.

На думку автора, вивчення «єврейського питання» на сучасному етапі є дещо заідеологізованим і заполітизованим як з боку вітчизняних, так і з боку єврейських істориків. Саме тому автор зосередив головну увагу на формах, методах антиєврейського наступу влади серед інтелігенції, його особливостях і відмінностях у контексті політики вищої школи окресленого періоду. Загалом, наслідки репресій проти педагогів єврейської національності були вражаючими, було втрачено велику кількість видатних представників серед професорсько-викладацьких кадрів. Водночас, автор вважає, що проблема кількості засуджених та ув'язнених представників інтелігенції єврейської національності вимагає додаткового ретельного й виваженого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція в 20-30-ті роки XX ст. – К., 1991. – 96 с.
2. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Інститут національних відносин і політології, 1994. – 272 с.
3. Шаповал Ю. Євреї на Україні // Дніпро. – 1998. – № 7.
4. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
5. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К.: Ін-т Іст. України НАН України. – Кн. 3. – 1994. – 158 с.
6. Історія української культури: Зб. мат. і док. / Упоряд.: Б.І. Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; за ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафічука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2842. – 58 Арк.
8. Верт Н. История советского государства. 1900-1991 / Пер. с фр. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 480.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9547. – 98 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9547. – 56 арк.
11. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 2/3 – С. 75–102.
12. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с.
13. ЦДАГО України. – Ф 1. – Оп. 70. – Спр. 1786. – 74 арк.
14. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. – Смоленск: Русич, 2001. – 496 с.

Прохоренко О.А. ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ КАМПАНИЙ НА ПОЛОЖЕНИЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ В УССР (1945-1955 гг.).

В статье проанализировано влияние политико-идеологических кампаний на положение научно-педагогической интеллигенции еврейской национальности в УССР (1945-1955 гг.). Выявлено, что они спровоцировали значительные деформации морально-психологического состояния профессорско-преподавательского состава высшей школы УССР.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, идеологические кампании, политико-административное давление, морально-психологическое состояние, общественные настроения.

Prokhorenko O.A. TO INFLUENCE OF THE IDEOLOGICAL CAMPAIGNS ON THE STATE OF THE SCIENTIFICALLY-PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA OF JEWISH NATIONALITY OF UKRAINE (1945-1955).

Special attention is given to the problem of influence the ideological campaigns of Ukraine to public moods of the scientific-pedagogical intelligentsia of Jewish nationality. The ideological campaigns of Ukraine during the second half of 40th – first half 50th years of XX century have made significant deformations on the moral – psychological condition of the the teachers of a higher school is established.

Key words: the scientific-pedagogical intelligentsia, ideological campaigns, political-administrative pressure, moral-psychological condition, public moods.

УДК 329.78: 344.38+371.322

Н.М. Хоменко

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ПОВОЄННОГО СТУДЕНТСТВА
УКРАЇНИ**

У статті проаналізовано особливості політичних настроїв повоєнного студентства. Автор розглядає реакцію студентів Західної України на «радянізацію» цього регіону, а також ставлення молоді інших місцевостей України до повоєнної державної політики. Проаналізовано причини появи критичних поглядів у частини студентської молоді на радянську дійсність та реакції державних структур на їх появу.

Ключові слова: студенти, політичні настрої, критичні погляди, репатріанти, «радянізація», колективізація, русифікація, репресії, підпільні групи.

Велика Вітчизняна війна спричинила суттєві збитки матеріальному багатству України, завдала фізичних, психологічних ран та болю її жителям, в той же час вона розширила їх кругозір. У післявоєнні роки завдяки розповідям колишніх оstarбайтерів, військовополонених та демобілізованих червоноармійців, які впритул познайомилися з життям на Заході, українці почали критичніше ставитися до радянської дійсності та комуністичної пропаганди, вільніше висловлювати свої політичні погляди та надії на лібералізацію суспільного життя, однак замість очікуваних змін на краще продовжувалося активне зміцнення тоталітаризму.

Вивчення суспільних та політичних настроїв населення України у післявоєнні роки неодноразово привертало увагу дослідників [1-4], однак аналіз соціально-політичних поглядів студентства, статус якого визначається тимчасовістю, перехідністю і змінністю, не виокремлювався у спеціальне дослідження. Певним внеском у вивчення цього питання є розробки деяких західноукраїнських істориків. Проблемам репресій радянської влади щодо студентства Західної України, участі студентів цього регіону в українському національному русі, в контексті вивчення яких розглядаються опозиційні настрої, присвячені статті В.Трофимовича, Р.Генегі, Р.Ковалюка, Т.Марусик, Р.Попп [5-10].

Окремі аспекти цієї тематики щодо молоді ССРСР в цілому були розглянуті в монографіях російських вчених О.Зубкової та О.Сіліної; на жаль, оцінка лояльних до влади студентських настроїв проаналізована останньою недостатньо [11-12].

Мета пропонованої статті – аналіз політичних настроїв студентства повоєнної України: які судження та оцінки щодо державної політики побутували серед студентів; які причини сприяли виникненню критичних настроїв; специфіка нелояльних настроїв студентів Західної та Східної України; яким чином державні заходи з ліквідації будь-яких форм інакودумства відобразилися на моральному стані молоді.

За визначенням психологів, суспільні настрої – це переважний стан почуттів та розуму тих чи інших соціальних груп у певний період часу, одна з найбільш значних сил, що спонукають людей до діяльності та відбиваються на поведінці різних груп і верств суспільства. Вони характеризуються певною предметною спрямованістю, у даному випадку нас цікавить саме політична [13, с. 276].

Студентів, як джерело поповнення радянської інтелігенції, виховували в дусі комуністичної моралі та ідеології; вони мали стати продовжувачами справи Леніна-Сталіна у майбутньому. У повоєнний період влада ретельно підбирала «благонадійний» студентський контингент, для чого в особових анкетах молоді тривалий час зберігалися запитання «Чи перебували на окупованій території?» [1, с. 89-90] або «Де і чим ви займалися під час війни» [14, арк. 90].

Перевірка студентського контингенту на ідейність, лояльність до існуючого режиму була не безпідставною. Умови війни значно вплинули на світогляд повоєнної молоді, особливо на учасників Великої Вітчизняної війни, тих, що під час війни перебували на окупованій території, та репатріантів. Вони, так чи інакше познайомившись із життям капіталістичної Європи, стали критичніше оцінювати реалії радянської дійсності: існування колгоспної системи господарювання, практику заготівельних кампаній, які посприяли виникненню голоду 1946 – 1947 рр., продовження ідеологічного тиску.

На думку О.Зубкової, нове післявоєнне покоління було повністю виховане в умовах сталінської тоталітарної системи, однак воно не знало страху репресій 1930-х рр., у його очах існуючий державний устрій не мав ореолу «святості» і, що найбільш суттєво, воно ще не

.....
відчувало розчарування від краху надій, як це було з їх попередниками. Цьому поколінню, що з дитинства пройшло важкі випробування воєнного часу, був властивий запас внутрішньої самостійності та потреба в його реалізації [10, с. 137].

Студентство середини 1940-х рр. значною мірою поповнювалось за рахунок демобілізованих фронтовиків [15, с. 74-99]. 1946 р. лише у 8 ВНЗ, підпорядкованих Комітету у справах мистецтва при РНК УРСР, навчалося близько 25–30% інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни [16, арк. 41]; зокрема, майже 80% фронтовиків навчалося в Харківському художньому інституті [17, арк. 6], третина (60 осіб) – на історичному факультеті університету [18, с. 344]. Кількість студентів під час навчального року постійно змінювалася, адже демобілізовані з лав Червоної армії зараховувалися на навчання протягом усього року. Понад 42% вступників ВНЗ Львова через війну мали значну перерву у навчанні [10, с. 78]. Однак згодом набори демобілізованих у вищі навчальні заклади скорочувалися: у 1953 р. у ВНЗ України їх було зараховано 5,2% [19, арк. 186]. Невелику частку студентського контингенту становили репатрійовані та особи, що під час війни перебували на окупованій території. Зокрема, у 1946 р. із 3 600 студентів Київського університету кількість таких молодих людей становила третину. Зважаючи на те, що під час війни названі вище категорії молоді втратили «довіру» держави, можемо припустити, що влада зараховувала їх на навчання, аби уникнути недобору, адже кількість випускників середніх шкіл була надто мала. Згодом спеціальні комісії перевіряли студентську молодь, і найбільш «небезпечні» відраховувалися; 30% складали студенти-іноземці [20, арк. 30]. Їх враження про життя на Заході, якими вони ділилися з однокурсниками, сприяли тому, що у другій половині 1940-х рр. серед студентської молоді спостерігалось зростання антидержавних настроїв та оцінок. Так, у серпні 1946 р. за це було заарештовано студента Одеського інституту іноземних мов [21, арк. 10].

Численні таємні інформаційні повідомлення спецслужб у цей період фіксують неприйняття молоддю внутрішньої політики СРСР. Наприклад, студент-філолог Одеського університету критикував колгоспну систему, радянську пресу, радіоінформацію, політику соціального забезпечення; інший пропагував «селянський соціалізм» (пізніше його звинуватять у «троцькізмі»). М.Маренков, студент юрфаку цього ж університету, висловлював невдоволення діяльністю Голови РМ СРСР, політикою партії і влади, заявляючи, що в країні відсутні демократія і свобода слова. Інший юнак цього ж факультету схвально відгукувався про американську допомогу Радянському Союзу під час війни, критикуючи комуністичний лад держави. Студент-історик Одеського педінституту І.Мотенко заявляв, що жоден із керівників партії не викликає у нього довіри (пізніше його звинуватили у націоналізмі). Студентка Одеського інституту іноземних мов Т.Семенюк про партійне керівництво відгукувалася так: «...всі біди і горе нашого народу відбуваються з вини жидів, які знаходяться при владі, якій скоро прийде кінець». Студент Одеського інституту громадського та комунального будівництва А.Гольдштейн критично підходив до всіх державних заходів, відверто заявляючи: «Я не люблю росіян!»

Комсорг групи Одеського педагогічного інституту іноземних мов, студентка Л.Міхаєва схвалювала західний спосіб життя і засуджувала радянську зовнішню політику. Інша студентка цього ж ВНЗ, захоплюючись американським способом життя, але не розуміючи сутності комуністичної системи, обурювалася: «Як наш уряд може не показувати народу іноземних кінокартин, це ж пропаганда реального життя за кордоном, яке неможливо порівняти з життям нашого народу» [21, арк. 1]. Під час показу у кінотеатрах Одеси трофейного фільму «Дівчина моєї мрії» студенти-першокурсники медінституту по кілька разів ходили на його перегляд, зриваючи при цьому лекції [22, арк. 89].

У 1946–1947 рр. секретар комітету комсомолу Одеського держуніверситету Забокрицький був учасником всесвітнього конгресу студентської молоді; на зборах студентів метеорологічного, фармацевтичного інститутів та університету з приводу цієї поїздки молодь ставила такі питання: чи не червоніли радянські делегати за свій зовнішній вигляд, чи модно були одягнені іноземні студенти? Зокрема, молодь університету відкрито виявляла свою недовіру до всього сказаного доповідачем, а в одному анонімному листі було написано: «Даремні ваші старання, мені все зрозуміло» [22, арк. 152-153].

Поява критичних поглядів та утворення опозиційних груп, зокрема, у студентському середовищі Одеси пояснюється також більшою поінформованістю про життя Західної Європи через іноземців, значна кількість яких завжди перебувала у цьому портовому місті.

Критичні оцінки окремих напрямків державної політики, марксистської ідеології фіксувалися серед студентства Київського університету, який був постійним об'єктом нагляду органів держбезпеки [23, с. 156]. За антирадянські погляди в 1946–1948 рр. було виключено студентів-істориків Савчука, Загенмістра, Власенка, студента-філософа Етингера та геолога Слинька [24, арк. 162-163]. Студента-філософа Штейна, переконаного в тому, що марксизм не є єдиною науковою теорією світогляду, та його однодумців Абрамського, Савельєву і Горенштейна за подібне вільнодумство у 1948 р. спочатку виключили з комсомолу, а згодом ректор університету підписав наказ про їх відрахування з ВНЗ [25, арк. 58]. Критика основних положень марксистсько-ленінської доктрини пояснюється перш за все тим, що основні її постулати. повсякчас проголошували в пресі та радіо, різьоме відрізнялися від реалій життя населення України, яке насправді було позначене ідеологічним тиском та складними матеріально-побутовими умовами.

Невдоволення державною політикою підсилювалося матеріальною скрутою, напівголодним існуванням, жакливими побутовими умовами – такі настрої здебільшого відстежуються у анонімних листівках, що поширювалися на території окремих навчальних закладів. Саме в цей час у багатьох ВНЗ УРСР утворювалися таємні осередки. Наприклад, впродовж 1944-1947 рр. у Ніжинському педінституті невідомі поширювали листівки та залишали написи антирежимного змісту на стінах закладу, однак владі так і не вдалося виявити причетних до цього осіб [26, арк. 6-7]. У 1947 р. була викрито групу молоді Київського університету, що таємно видавала журнал «Вечірні роздуми» [24, арк. 162-163]. Від 1946 р. і до початку 1950-х рр. в Одесі органами МДБ неодноразово розкривалися антидержавні студентські таємні групи. Так, у 1950 р. в Одеському державному університеті було затримано опозиційну групу студентів-юристів, незадоволених конкретними напрямками державної політики СРСР. Але і після їх арешту в інституті продовжувалися прояви антирадянських настроїв [21, арк. 10]. Однак відсутність в архівних матеріалах програмних документів цих груп не дає можливості з'ясувати характер та рівень їх організованості, яку мету та завдання ставили вони перед собою, тому можемо лише припустити, що такі групи об'єднували однодумців, які були незгодні з державною політикою.

У радянський період утисків зазнавали ті студенти, які виявляли ознаки національної самобутності; як правило, їм інкримінували штучний ярлик «український буржуазний націоналіст», що його влада застосовувала у 1930-х рр. у боротьбі з українською інтелігенцією [27, с. 147-213]. Зазвичай, таку молодь відраховували з комсомолу, ВНЗ або арештовували, таким чином вона залякувала інших національно свідомих студентів та очищала навчальні заклади від «шкідливих» елементів.

Боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» розгорталася практично в усіх ВНЗ країни. Часто вона проводилася у профілактичних цілях, тому влада одразу реагувала на всі сигнали, надіслані їй місцевими функціонерами. Так, парубоцька витівка семи студентів-другокурсників фізмату Лебединського учительського інституту співпала з активним вишукуванням комсомолом «націоналістів». Прочитавши твір М.Гоголя «Тарас Бульба», студенти почали грати в козаків: поміж себе обрали кошового та курінного отаманів, присягнули, що будуть пити багато горілки, цуратися жіноцтва, носити довгі вуса, «оселедець» та не братимуть участі у суспільному житті. На одному із комсомольських засідань хлопців було звинувачено в «українському буржуазному націоналізмі», згодом одного з організаторів цієї групи було відраховано з інституту [20, арк. 67-70]. Справа була лише юнацькою забавою, однак на рівні інституту її зробили показовою, нею вдало перед ЦК ЛКСМУ прозвітував комітет комсомолу вказаного інституту.

Окремі партійні активісти інститутів та університетів іноді занадто буквально сприймали формулювання КП(б)У «...сміливо викривати недоліки в постановці викладання та виховання студентів, боротися за їх виправлення, викривати і політично гостро критикувати прояви буржуазно-націоналістичної ідеології як серед викладачів, так серед студентів» [22, арк. 138]. Так, 1949 р. було знято черговий випуск стінгазети «Слово» романо-германського факультету Київського університету через те, що член факультетського партбюро в одному з підзаголовків помітив поєднання жовтого і блакитного кольорів. Автори відбулися суворим попередженням [28, с. 123].

Іншими були причини нелояльних щодо влади проявів західноукраїнського студентства. Перш за все вони пояснювалися інтенсивним впровадженням радянської (нової для них) політики, що супроводжувалися примусом та агресією. Як наслідок, студенти нерідко

.....
демонстрували негативне ставлення до внутрішнього та зовнішнього курсу. «Уряд хоче, щоб наша країна стала країною-повелительською, і не йде нікому ні на які поступки, а для майбутньої війни з такими титанами, як Америка, Англія, Франція, ми ще слабкі. Крім того, якщо розпочнеться війна, то тут почнеться внутрішня війна», – застерігав Лазар Горшаковський, студент 5-го курсу Львівського медінституту. Особливої критики зазнавало впровадження колгоспної системи на цій території та її наслідки. Першокурсник Львівського ветеринарного інституту Тарас Чепиль обурювався: «Держава відібрала у селянства все зерно, тепер у місті неможливо дістати куска хліба, більшість населення голодує, а влада не звертає на це увагу. Вона здатна лише грабувати беззахисне населення, а не турбуватися про нього». Розповідаючи про свою поїздку у село до родичів, він додав: «У нас тепер більшовики організовують колгоспи, але чи знаєте, якого перцю їм дають бандерівці? Коли я був вдома, до нашого райцентру приїхало кілька більшовиків, але жоден з них не повернувся назад, всіх їх гадів постріляли, як собак» [29, арк. 20]. Другокурсниця ветеринарного факультету Одеського університету, родом із Західної України, про колективізацію зауважувала: «Спочатку селян в колгоспи запрошували, а тепер заганяють у примусовому порядку. І взагалі, від колгоспного порядку користі, як від «козла молока» [21, арк. 6]. Студент-біолог Львівського педінституту Маковський стосовно колгоспного устрою заявляв, що він має змогу навчатися лише до тих пір, поки його батьки не вступили до колгоспу. Коли студентка Шипович подала заяву на вступ до комсомолу, Маковський висловився з цього приводу так: «Ти, мабуть, хочеш, щоб твоїх батьків спалили, коли вступаєш до комсомолу!». Ряд фактів антидержавних настроїв було зафіксовано у Чернівецькому учительському інституті [22, арк. 155], у Львівському університеті, в консерваторії і в зоотехнічному інституті [21, арк. 1].

Значна частина населення Західної України, в тому числі студентство, активно протидіяла державним заходам, тому всі викладачі та студенти ВНЗ проходили тоді перевірку щодо національної приналежності, партійності та ідейності. Пошуки «націоналістів» обов'язково призводили до викриття «ворогів народу». Отож не дивно, що до кінця листопада 1949 р. органами МДБ було взято на облік 284 студенти Львова, на 266 зібрано компрометуючий матеріал, а 260 запідозрено у зв'язках із ОУН. Протягом року органи МДБ заарештували 71 студента і одного викладача. За 1949 р. із Львівського ветеринарного інституту було відраховано 47 осіб; там пройшли студентські збори в академічних групах, факультетах, закриті партійні, профспілкові та комсомольські збори. Подібні заходи відбулися і в інших ВНЗ Львова, в результаті чого з навчальних закладів було виключено ще 110 студентів, яких оголосили помічниками та однодумцями «українських буржуазних націоналістів» [8, с. 318-320]. Саме з таким формулюванням було виключено в кінці 1949 р. філолога-другокурсника ЛДУ р.Іваничука, майбутнього письменника [31, с. 26], лауреата Шевченківської премії (1985 р.).

Український вчений І.Денисюк, осмислюючи життя у Львівському університеті, назвав період з 1948 по 1991 р. часом страхітливих радянського ідеологічного терору і ламання душ [31, с. 55].

Подібні факти мали місце й в інших ВНЗ Західної України: час від часу учасників національного підпілля викривали серед молоді Ужгородського і Чернівецького університетів тощо [32, арк. 32]. У Кам'янець-Подільському педінституті в листопаді 1949 р. було засуджено двох студентів молодших курсів філфаку: одного на 25 років за «пособництво підпіллю ОУН», другого – на 10 років позбавлення волі за те, що він, збираючи фольклорний матеріал в селах Подільського району для занять літературного гуртка, записав тоді поширену пісню антирадянського змісту [32, с. 23].

Таким чином, утворення опозиційних студентських груп на території Західної України, на відміну від Східної, безпосередньо було пов'язано із державним курсом СРСР на інтенсивну колективізацію та русифікацію цих територій, що супроводжувалися масовими репресіями, зокрема проти націоналістичних настроїв студентської молоді багатьох ВНЗ Львова, Чернівців, Ужгорода. Такі події не проходили повз студентську свідомість, вони відкладалися у пам'яті кожного, тому у душах більшості народжувався страх за своє життя, який, в свою чергу, виховував покору чи ненависть до несправедливості та жорстокості радянської влади, або ж викликав і закономірний опір.

Однак слід відзначити, що на початку 1950-х рр. радянська влада досягла деяких успіхів у політичному вихованні окремих західноукраїнських студентів, про що свідчить реакція окремих молодих людей на смерть Й.Сталіна 5 березня 1953 р. Наприклад, В.Андрушко, який у

.....
1953 р. навчався на третьому курсі у Чернівецькому університеті, ці події згадує так: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якесь дівчина істерично вигукнула: «Краще б я померла, чим до цього дожила!». Разом із студентами плакала щирими сльозами і викладач зарубіжної літератури» [34, с. 21]. У 1956 р. колишній воїн ОУН-УПА М.Сливка, повернувшись із заслання, розчаровано констатував: «За цей проміжок часу, коли я перебуваю тут, на Україні, я достатньо вивчив народ – молодь, особливо тих, хто навчається. І що ви думаєте? Цю молодь так зуміли виховати більшовики, що вона інакше мислити не може, як по-більшовицькому» [35, арк. 121, 122].

Загалом реакція на суспільно-політичні події сучасності залежала від рівня поінформованості студентів про них. Студенти, які мали змогу і бажання знайомитися з іноземними джерелами інформації, в основному критично ставилися до внутрішньої і зовнішньої політики радянського уряду. І навпаки, студенти, що були знайомі лише з вітчизняною пропагандою, переважно сприймали всі державні заходи на віру.

Невідповідність між навчальним матеріалом суспільно-політичних дисциплін і власними спостереженнями та особистим досвідом викликала у молодого покоління другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. сумніви, однак політика ідеологічного тиску сприяла тому, що серед окремих студентів з'являлися приховані від громадськості нестандартні погляди, формувалися інші цінності. Існуюча система створила сприятливі умови для розвитку у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкту самозбереження. Задля того, щоб вижити, вони приховували свої істинні погляди, думки, переконання. «Двовимірність» у поведінці була характерною рисою багатьох студентів означеного періоду.

У повоєнний час частішають критичні висловлювання студентства, що свідчить про гнучкість мислення молодих людей та існування студентської громадської думки, а також небайдужості до майбутнього держави, прагнення до якісних змін в соціально-економічній, культурній і політичній системі та розуміння неефективності і деградації командно-адміністративних методів управління державою. Критичне прийняття дійсності сприяло тому, що вже у наступні роки хрущовської «відлиги» в середовищі молоді активно почали відроджуватися національні ідеї, в Україні виникають опозиційні національні, й антидержавні студентські групи та легальні і нелегальні культурні молодіжні осередки.

Найбільша політична активність спостерігалася у середовищі західноукраїнського студентства, яке виступало проти русифікації та колективізації, і саме цей проміжок часу характеризується масовими виключеннями із ВНЗ та арештами студентства.

Все ж слід зауважити, що серед основної маси студентства переважали лояльні суспільно-політичні настрої. Саме така категорія була опорою радянської тоталітарної системи, хоча вона була також схильна до ідей ревізування радянської системи. Владні органи слідували за студентськими настроями і ретельно контролювали всі можливі прояви незадоволення існуючими порядками, адже публічне обговорення реалій життя викликало у керівництва страх перед імовірною появою відкритої опозиції.

Перспективним у висвітленні даної тематики є вивчення впливу ідеологічної пропаганди через партійні та комсомольські організації на формування світогляду студентів України, аналіз умов життя та морально-психологічного стану студентів-ветеранів Великої Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Вінниця, 2004. – 231 с.
2. Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945-1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – Вип.8. – К., 2005. – С.191-197.
3. Крупина В. Вибірчі кампанії в УРСР 1946-1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – Вип.9. – К., 2005. – С. 360-367.
4. Рабечук О.П. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – Вип.12. – К., 2007. – С. 324-339.
5. Трофимович В. До питання руху опору у львівських вузах 40 - 50-ті рр. // Республіканець. – 1994. – № 2 (10) – С. 87-97.
6. Марусик Т. Репресоване студентство // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – Чернівці, 1995. – Ч. 1-2. – С. 117-124.

7. Марусик Т.В. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945-1950-ті роки) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 1999. – 1/2 (10/11) – С. 457-468.
8. Ковалюк р. Український студентський рух на західних землях, ХІХ - ХХ століття / Інститут українознавства імені І.Крип'якевича, НАН України. – Львів, 2001. – 420 с.
9. Генега р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х - на початку 1950-х рр. // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 97-112
10. Попп р. Студентство Львова в 1944-1953 рр. (історико-соціологічний аспект) // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ. – Вип.20. Історія. – Дрогобич, 2007. – С. 76-86.
11. Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1954 гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
12. Силина Л.В. Настроения советского студенчества. 1945-1964 гг. – М.: Русский мир, 2004. – 236 с.
13. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 1799.
15. Деген И. Диплом врача // Радуга. – 2008. – № 3. – С. 74-99.
16. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476.
17. ЦДАГО України.. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530.
18. Юркова О. Юрій Юрійович Кондуфор // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 104.
20. ЦДАГО України. – Оп. 3. – Спр. 1480.
21. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.М.-1. – Оп.46. – Спр.123.
22. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2198.
23. Довгань К.Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 3.
24. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2201.
25. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 2199.
26. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4567.
27. Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941 рр.) – К.: Науковий світ, 2002.
28. Шанин Ю. Не уставай слушать стариков: Воспоминания пожилого киевлянина. – К., 2000.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5073.
30. Іваничук р. Моє слово про Теофіля Комаринця // Комаринець Теофіль: людина, вчений, політик. Спогади. – Львів: Каменярь, 1999.
31. Денисюк І. Проти рожна перти // Комаринець Теофіль: людина, вчений, політик. Спогади. – Львів: Каменярь, 1999.
32. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.6. – Спр.2202.
33. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет: історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001.
34. Андрушко В. Я звинувачую більшовизм... // З аудиторії за колючі драти. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. – Чернівці: Рута, 1995.
35. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4507. – Арк. 121, 122.

Хоменко Н.М. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ НАСТРОЕНИЙ ПОСЛЕВОЕННОГО СТУДЕНЧЕСТВА УКРАИНЫ

В статье проанализированы особенности политических настроений послевоенного студенчества. Автор рассматривает восприятие студентами Западной Украины послевоенной политики советского государства. Проанализированы причины появления критических взглядов у части студенческой молодежи на современную им советскую действительность и реакцию государственных структур на их появление.

Ключевые слова: студенты, политические настроения, критические взгляды, репатрианты, «советизация», коллективизация, русификация, репрессии, подпольные группы.

Homenko N.M. SOME ASPECTS OF POLITICAL MOODS OF POST-WAR STUDENTS IN UKRAINE.

The article analyses the peculiarities of the political moods of post-war students. The author examines the reaction of the West-Ukrainian students on the «sovetization» of the region, as well as views and the attitudes of young people in other parts of Ukraine on the post-war policy of the

.....
government. Special emphasis is made on the causes of the emergence of critical views among the students on soviet reality and government's events, as well as how to prevent their emergence.

key words: a student, the political moods, the critical views, repatriates, «sovietization», collectivization, russification, repressions and underground groups (clandestine).

УДК 9.94 (043.2)

Ю.Б. Смольніков

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ

У статті розглядається використання історії в боротьбі за маси з боку «національного» та «комуністичного» таборів у період перебудови в Україні. Показано практичне застосування історії як засобу політизації мас у боротьбі за владу.

Ключові слова: перебудова, міфологізація історії, політизація мас, політична боротьба, легітимність влади, ідеологія.

Із занепадом офіційної ідеології в СРСР у другій половині 1980-х рр. почав створюватись ідеологічний вакуум. Новою ідеологією, яка почала заповнювати його, став націоналізм. Нова ідеологія, звичайно, потребувала історичного обґрунтування. Цим пояснюється такий великий інтерес національно-патріотичних сил в усіх республіках зазначеного періоду до історії. Історія широко використовувалась у період перебудови як засіб політичної боротьби між комуністами і націоналістами. Вона виявилась одним із головних засобів політизації мас.

Період 1985-1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Дослідженням цього періоду займаються, головним чином, політологи. Серед найбільш ґрунтовних праць, присвячених перебудові в Україні, можна виділити монографії А. Камінського, О.Гараня, В.Литвина, та Е.Вільсона [1]. Проблеми відродження історичної спадщини в них висвітлюються побіжно. Винятком тут може служити монографія А.Камінського, але й тут поза увагою автора залишається широкий масштаб «боїв за історію», використання її як політичного засобу легітимізації прагнень різних політичних сил. Автор зосереджується переважно на змінах в офіційній інтерпретації історії і діяльності товариства «Меморіал».

Завданням статті є показати на прикладі України доби перебудови використання історії різними політичними силами як засобу політичної боротьби.

Важливою працею для розуміння процесів національно-культурних відроджень, складовою частиною яких є перегляд усталених поглядів на історію, є монографія британського дослідника Е.Сміта «Національна ідентичність» [2]. Хоча в монографії не розглядаються безпосередньо проблеми націотворення в Україні зазначеного періоду, автор розкриває загальні напрямки цих процесів у Європі, в якій Україна також чітко вписується. Особливий інтерес для нашого дослідження мають спостереження автора щодо використання історичної пам'яті національними рухами в політичних цілях. Націоналізм, на думку Е.Сміта, створює міф ідентичності через відкриття історичної свідомості за допомогою апеляції до «золотої доби», до історичних символів і традицій, які зв'язують суспільство.

Іншою важливою працею для розуміння перегляду історичного минулого у період перебудови можна вважати монографію американського дослідника Г.Кона [3], в якій він дає історичну типологію націоналізмів. Г. Кон поділяє націоналізми на дві головні групи: «західні» та «східні». «Східний» націоналізм відрізняється від «західного» тим, що він робить великий акцент в націотворенні не на політико-економічній сфері, а на міфологізованому минулому. Рушійною силою в його ідеології виступає «культурницька» інтелігенція, для якої характерним є наголос на питаннях «славного» історичного минулого і відродження рідної мови. Також типовою рисою східного типу націоналізму, за думкою Кона, є комплекс меншовартості, який намагається компенсувати себе через самозахоплення. Як правило, це відбувається за допомогою історії. Складається таке враження, що Г.Кон писав свою працю не півстоліття тому, а в період перебудови, аналізуючи українські реалії.

З другої половини 1980-х рр. радянський лідер-реформатор М.Горбачов вирішив застосувати історію у політичній боротьбі проти консервативних опонентів у лавах

номенклатури. З цією метою було проголошено курс на заповнення «білих плям» історії, спрямований, перш за все, на викриття злочинної суті сталінізму і прив'язання до нього консервативних партійних функціонерів, які чинили опір перебудовним процесам. Таким чином, критика сталінської тоталітарної системи спричинила критику всіх тих, хто виявляв лояльність до тоталітаризму і не хотів перебудовуватись.

Десталінізація почалась у Москві і поступово поширювалась по всьому радянському простору. Радянське керівництво планувало розкритикувати лише «ексцеси» радянської системи, а не саму систему як таку. Горбачов проголосив гасло «назад до Леніна», яке означало, що радянська система в принципі є правильною, необхідно лише виправити помилки Сталіна, його відхилення від ленінського курсу. Переоцінка ролі Леніна в радянській історії була під табу фактично до кінця перебудови, оскільки ленінізм був в основі легітимності радянської влади. В перші роки перебудови розпочалась грандіозна компанія реабілітації «безпідставно репресованих» жертв сталінізму. Слід зазначити, що в першу чергу реабілітовували партійні кадри, які, якимось чином, попали у немилість і були репресовані. В Україні це були чекісти на кшталт І.Шварца або В.Манцева, які зарекомендували себе у боротьбі проти «української контрреволюції» у 1920-ті рр., але потім також попали під сталінську репресивну машину [4, с. 40]. Подібна реабілітація мала дати підґрунтя офіційним поглядам про «правильність» ленінізму і «помилковість» сталінізму.

Українське партійне керівництво проводило перегляд оцінки історичних постатей дуже обережно. Під реабілітацію підпадали, в основному, діячі радянського періоду, але ті, хто виступав проти російського правління ще за царату, як правило, ні. Тобто позитивне відношення до Росії, навіть царської, стало цінитись вище ніж вірність радянській владі. Подібні тенденції можна було побачити і в інших радянських республіках. [5]. Реабілітація борців проти царату автоматично потягнула б за собою реабілітацію їхніх політичних поглядів, сутністю яких було, в основному, відокремлення від Росії.

Із подальшим розвитком перебудови і послабленням ідеологічного тиску центру відбувалось пробудження громадської ініціативи в усіх радянських республіках. Національна інтелігенція створювала різноманітні культурологічні організації, однією з головних цілей яких був перегляд усталених поглядів на історичне минуле. Поступово ці культурологічні організації політизувались і перетворювались у політичні партії. Історія широко використовувалась для обґрунтування ідеології новостворених політичних партій, тобто спрямовувалась для досягнення конкретної політичної мети. Так, наприклад, у програмі Демократичної партії України, прийнятій у 1990 р., підкреслювалось, що в основі політичних прагнень українців лежать «вічеві традиції княжих часів, традиції Запорозької козацької республіки, досвід будівництва української державності в першій половині XX століття» [6, с. 29]. У програмі Української національної партії, прийнятій у жовтні 1989 р., дається історичний екскурс у минуле України з метою висвітлення незаконності перебування республіки під російською владою. У зверненні Уманського відділення Руху, яке було присвячене 500-й річниці заснування Запорозької Січі, наголошувалось, що, відзначаючи цю подію, «ми відмічаємо неухильний рух нашого народу до волі, самостійності, незалежності» [7, с.7].

Одним із ключових питань ідеології національного табору, спрямованих на формування історичної свідомості і політизацію мас, була проблема походження українського народу. Тут для досягнення політичних цілей були взяті на озброєння теоретичні розробки М.Грушевського та його школи, а саме: ідеї про самобутність українського народу, відокремленість української історії від російської, і, значить, повне і навіть монопольне право українців на спадщину Київської Русі. Тобто наголошувалось, що прагнення до незалежності має міцне історичне підґрунтя. Комуністи, навпаки, пропагували погляди на Київську Русь як спільну спадщину трьох братніх слов'янських народів. Тут також простежується конкретна політична мета – якщо колись були разом, то і зараз не варто розривати природну єдність [8].

В Західній Україні широкої популярності з другої половини 1980-х рр. набули теми історії Січових стрільців, УГА, ЗУНР, УПА, які використовувались лідерами національного табору для політичної активізації мас. Але на Сході України вони успіху не мали, оскільки здавались чужими для ментальності східного українця. Тому західні українці після невдалих спроб пропаганди вищеназваних тем у східних регіонах звернулись до зрозумілих східному українцю об'єднуючих міфів про козацтво, хоча ця тема мало пов'язана з історією Західної України. Цими прагненнями пояснюється активна участь західних українців у відзначенні 500-річчя Запорозької Січі. Святкування цього козацького ювілею було широко використано

.....
національними табором для пропаганди ідеалу братерства серед українців, їхньої політичної спорідненості. Підкреслювався незалежний характер козацької спільноти, її слава і гідність, демократичність та індивідуальність на відміну від російського колективізму, деспотизму і рабської покірливості. Все це спрямовувалося на пропаганду окремішності українського історичного процесу і відіграло певну роль у пробудженні національної свідомості. Наголос робився на естетичних та етичних аспектах, на пробудженні у сучасного покоління гордості за своїх предків, бажанні ідентифікуватись з колишніми героями. Тут ми бачимо спробу інтелігенції відродити колективну гідність українців, прищепити їм розуміння, що вони заслуговують кращої долі. Партноменклатура, у свою чергу, спробувала за допомогою історії козацтва розколоти український національний рух. З цією метою партійні газети почали публікувати матеріали, в яких наголошувалося на антиуніатських рисах козацького руху [9, р. 160].

Не менш міцним чинником у розвитку національної свідомості українців стало проведення опозицією широких громадських акцій на вшанування загиблих під час голоду 1933 р., оскільки спільне лихо сприяє консолідації етнічної спільноти не менше, ніж спільна слава. Наголос робився на штучному характері голоду. Голод розглядався, на відміну від комуністичного трактування, як акт геноциду українського народу [10]. Доведення штучності голоду давало національним силам необхідне ідеологічне підґрунтя для вимог незалежності з метою уникнення подібних акцій з боку Москви у майбутньому.

Популярною темою серед українських радикалів часів перебудови було також колоніальне минуле. Наголошувалося, перш за все, про колоніальну політику Росії щодо України. Переяславська рада стала зображуватись як одне із найбільших лих, які спіткали Україну на шляху її довгої історії. Підкреслювалось, що Переяславська рада позбавила Україну волі та державності, започаткувала добу колоніальної експлуатації [11]. Звідси напрошувався політичний висновок – щоб покінчити з колоніальною експлуатацією, треба покінчити із союзом з Росією, тобто отримати незалежність. На думку відомого американського дослідника націоналізму Роберта Кайзера, риторика колоніальної експлуатації є дуже типовою для всіх національних рухів за незалежність Іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет зазначав, що, на думку каталонців та басків, їх гноблять інші народи Іспанії. Ці твердження не відповідали реаліям, а мали, перш за все, чітко виражений політичний контекст – надати легітимності боротьбі за незалежність. Як бачимо, Україна не була виключенням з правила. Подібний до українського радикального руху наголос на колоніальній експлуатації робився національними силами і в усіх інших радянських республіках другої половини 1980-х-початку 1990-х рр. [5]

Питання колоніальної експлуатації підняло питання легітимності російської та радянської влади. Актуальним стало питання: чи добровільно Україна увійшла до складу Росії, чи була насильно приєднана. Доведення другого варіанту надавало національному табору необхідне ідеологічне підґрунтя для домагання незалежності. Звідси зрозумілими виглядають спроби опозиції довести, що Переяславська рада була, по суті лише тимчасовим військовим союзом, а не угодою про «возз'єднання». Таким чином, приєднання Східної України до Росії втрачало легітимність. Що ж до Західної України, то тут національний табір використав приклад республік Прибалтики, які визнали славнозвісний пакт Ріббентропа-Молотова позбавленим юридичної сили, оскільки він був нав'язаний волі народів цих республік. Оскільки Західна Україна також була жертвою цього пакту, то з цього виходило, як і у випадку з прибалтами, що радянські війська не захистили відповідні території від німців, а навпаки, окупували їх за домовленістю із фашистською Німеччиною [12]. Доведення факту окупації позбавляло радянську владу легітимності в західних регіонах України.

Комуністична партія України також досить широко використовувала історію Другої світової війни як засіб політичної боротьби зі своїми ідеологічними опонентами з національного табору. Особливо популярними в комуністичній пресі часів перебудови стали теми, пов'язані з історією ОУН-УПА, оскільки на більшості території республіки у населення, завдяки довгим рокам комуністичної пропаганди, сформувалося негативне ставлення до визвольного руху в Західній Україні як до «буржуазно-націоналістичного». КПУ вирішила використати це упереджене ставлення більшості українців до бандерівців. З цією метою редакції підконтрольних партії газет отримали накази підготувати матеріали, в яких мало бути зображено співробітництво бандерівців з гітлерівцями, а також проведено відповідні паралелі з сучасними прихильниками реабілітації ОУН, перш за все із лідерами Народного руху України за перебудову [13, арк. 19-21]. Тобто головним завданням цих матеріалів було не стільки

.....
викриття «злочинної сутності бандерівського руху» (про це вже досить багато писалось в роки «застою»), скільки дискредитація тих політичних сил, які хотіли зобразити бандерівців як патріотів України.

Активно використовували історію в Україні періоду перебудови і сепаратистські рухи на Сході та Півдні республіки. Тут, перш за все, ми бачимо спроби обґрунтувати за допомогою посилення на історію легітимність прагнень відокремитись від України. Так, наприклад, в Одесі було створено «Демократичний союз Новоросії», який намагався за допомогою історичних аргументів довести самобутнє походження місцевого етносу і, відповідно, право на незалежне існування. Подібні спроби, «підкріплені» історичними фактами, використовувались також і для обґрунтування вимог для створення Донецько-Криворізької та Кримської республік [14].

Сепаратистські тенденції спровокували відповідь з боку національного табору, який також використовував історичні аргументи для спростування поглядів своїх опонентів. Так, офіційний орган Руху газета «Слово» спробувала довести, що Севастополь, перш, ніж стати «містом російської слави», був «містом давньоукраїнської слави», а Одеса була «споконвічним українським містом» [15].

Характерною рисою українських неофіційних істориків доби перебудови було широке занурення у романтизацію історії. Історія України зображувалась завжди як «славна», її герої – «великі», але стосовно до них чиняться несправедливості і обман з боку сусідніх народів, перш за все, Росії. Тобто невдачі українського націотворення цілком пояснювалися зовнішніми причинами. Тут ми бачимо відсутність критичного підходу для аналізу політичних вад українців. Однак, така міфотворчість є універсальним явищем для періодів націотворення і в інших країнах. Періодам національного відродження взагалі властиве некритичне ставлення до минулого і романтизація історії. З психологічного погляду це цілком зрозуміло. Народ, який утверджує себе, шукає зразків для наслідування, а комплекс неповноцінності, який, природно, сформувався за довгий період перебування у складі імперії, вимагає психологічної компенсації. Історичний пошук ведеться не стільки у напрямку істини, скільки у напрямку, вигідному певним політичним силам. Історія починає широко використовуватись для обґрунтування політичних цілей і політизації мас.

В останні роки перебудови, із послабленням легітимності московської влади, українська партноменклатура стала шукати нових форм обґрунтування свого панівного становища. З метою збереження політичної влади вона вирішила за доцільне прийняти ідеологію своїх опонентів із відповідним трактуванням історичних подій. Як наслідок, вийшла досить парадоксальна ситуація, коли колишній головний ідеолог КПУ, який раніше боровся проти «націоналістично-буржуазної» інтерпретації української історії, тепер став її відкрито пропагувати [16]. Подібне перефарбування партеліт із комуністичних у націоналістичні, з прагматичною метою залишитись при владі, відбулось і в інших радянських республіках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камінський А. На перехідному етапі. – Мюнхен, 1990; Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993; Литвин В. Політична арена України. – К., 1994; Kuzio T., Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton, 1994.
2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223с.
3. Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background. – N.Y., 1945. – 321p.
4. Радянська Україна. – 1989. – 13 березня.
5. Olcott M. Perestroika in Kazakhstan // Problems of Communism. – 1990. – July.
6. Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 192с.
7. Червона калина. Видання уманської організації РУХу. – Умань., 1991.
8. Правда Украины. – 1991. – 7 августа.
9. Plokhy S. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute. In: The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia (Ed by S. Frederick Starr). – N.Y. – 1994. – 456p.
10. Kuzio T. Independent (Samizdat) Press in Ukraine under Gorbachev // Soviet Analyst. – 1990. – September.
11. Корнієвський О. Актуальні проблеми історії України на шпальтах неофіційної преси // Філософська і соціологічна думка. – 1990. - № 12. – С. 3-12.
12. Українське слово. – 1990. – 13 травня.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 55. – Спр. 6667. – Арк. 19-21.
14. Літературна Україна. – 1990. – 1 листопада.
15. Слово. – 1991. – Ч. 3.
16. Голос України. – 1991. – 14 липня.

.....

Смольников Ю.Б. Использование истории в политических целях в период перестройки в Украине.

В статье рассматривается использование истории в борьбе за массы со стороны «национального» и «коммунистического» лагерей в период перестройки на Украине. Показано практическое использование истории как средства политизации масс в борьбе за власть.

Ключевые слова: перестройка, мифологизация истории, политизация масс, политическая борьба, легитимность власти, идеология.

Smolnikov Iurii. The Use of History for Political Aims in the Perestroika Years in Ukraine

The article reveals how the communist and the nationalist camps used history in their struggle for the masses in the perestroika years in Ukraine. The author shows the practical use of history as a means of politicization of the masses.

Key words: perestroika, mythologization of history, politicization of the masses, political struggle, legitimacy, ideology.

Історіографія та джерелознавство

УДК 930.1=111: 94(477)

Н.О. Лаас

ПРИРОДА ДЕВІАЦІЙ І НОНКОНФОРМІЗМУ В РАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ: ТЕНДЕНЦІЇ АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті охарактеризовано загальні тенденції американської та канадської історіографії щодо вивчення проблеми девіаційних проявів і нонконформізму в радянському соціумі часів пізнього сталінізму. Основну увагу звернено на різні типологічні підходи до девіацій, їх визначення та механізм дії у суспільстві.

Ключові слова: девіація, радянський соціум, західна історіографія.

У сучасній історіографії лише починається розробка соціальної історії українського соціуму, зокрема й періоду перших повоєнних років. Тим актуальнішим стоїть завдання аналізу праць зарубіжної історіографії, що стосуються радянської історії. Попри інтерес до надбань світової історичної науки період другої половини ХХ ст. в англо-американській гуманітаристиці ще не став предметом спеціальної розвідки, як невивченими залишаються й окремі соціальні проблеми. Зважаючи на відсутність попередніх досліджень з теми, автор ставить за мету визначити лише загальні тенденції американської та канадської історіографії стосовно дослідження природи девіацій та нонконформістської поведінки в радянському соціумі.

У соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дію людини чи групи людей, які не відповідають усталеним у даному суспільстві нормам. Саме цим визначенням ми будемо керуватися у нашому дослідженні.

Радянський соціум не був винятком і, як і в усіх інших суспільствах, у ньому постійно спостерігалися прояви девіантної поведінки. Водночас, як на нашу думку, для радянського суспільства були характерними ціла низка особливостей природи девіацій і контролю за ними.

Особливості функціонування соціальних норм радянської системи від самого початку привернули увагу західних дослідників. Остання характеристика – тотальний контроль за життям громадян – узагалі стала одним з наріжних каменів розуміння природи радянської системи загалом, лігши в основу теорії тоталітаризму. Для західних дослідників, що звикли до порівняно слабкого репресивного контролю демократичних суспільств, було надзвичайно важко зрозуміти, яким же чином люди в умовах радянського суспільства могли нормально існувати, не говорячи вже про те, щоб лояльно ставитися чи навіть з ентузіазмом підтримувати диктатуру комуністичної партії.

Наприклад, у праці р. Бауера, А. Інkelеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми» (1956) така тенденція досить помітна. Автори, щоб дати хоча б якесь пояснення відмінностям між радянською та американською практиками регулювання соціальної поведінки, висловили гіпотезу щодо переважання неформальних регулюючих механізмів у функціонуванні радянського суспільства: «...у Радянському Союзі різниця між офіційними правилами й нормами і тим, що фактично має місце, надзвичайно кидається у вічі. Існування таких девіантних способів поведінки абсолютно необхідно для виживання системи» [1, р. 85].

На практиці, згідно з точкою зору дослідників, у радянському суспільстві був присутній широкий варіативний ряд девіацій, спонтанних, неформальних способів дії, які були незалежні від офіційної політики і, до певної міри, опозиційні їй. Їх поява зумовлювалася тим, що повний контроль над усім соціальним устроєм, попри намагання держави його встановити, неможливий. Водночас, установлені офіційні норми поведінки були неефективними. Наприклад, система розподілу благ не відповідала потребам суспільства, що призвело, на думку авторів, до поширення т. зв. «блату» в радянському соціумі.

Логіка вчених цілком проста і зрозуміла. Ми спробуємо відслідкувати хід їхніх міркувань, особливо з огляду на те, що така система мислення про аномальну поведінку в радянському соціумі стане домінуючою серед західних дослідників аж до середини 1990-х рр.

Отже, радянська система є повною протилежністю до західних демократичних систем. У демократичних країнах соціально нормальною вважається поведінка, яка направлена на

повагу та захист основних невідчужуваних прав громадян, як-то: право на життя, свобода слова, совісті, пересування, таємниці приватного життя тощо. Радянський тоталітарний режим, навпаки, встановив таку систему відносин, за якої порушення цих основних прав стають нормою. Відповідно, і це найголовніший висновок з цих міркувань, позанормова, девіантна поведінка громадян – це природне прагнення будь-якої людини повернути собі втрачені права, чинити опір проти насильства з боку держави над своєю особою.

Відтак, у свідомості західних науковців виник певний парадокс: девіантна поведінка радянських громадян лише злочинним радянським керівництвом могла вважатися порушенням соціального порядку, в очах же кожної нормальної (читай – не зараженої комуністичним вірусом) людини саме така поведінка відповідала нормі. Отже, девіантна поведінка радянських громадян – це нормальна поведінка поважаючої себе людини, яка має тільки вітатися та заохочуватися. Показово, що у працях, присвячених цій проблемі, термін «девіація», який несе в собі негативні конотації, вживався дуже рідко, навіть в іронічному значенні (мовляв, яким же недемократичним є цей радянський режим, що таку нормальну поведінку може таврувати як девіантну). Натомість порушення окремими громадянами встановлених державою норм найчастіше означувалося як «опір», що, відповідно, мало вже протилежне, позитивне емоційне навантаження. Опір як складних історіографічного дискурсу англо-американських досліджень, нещодавно був блискуче проаналізований Анною Криловою [2].

Звичайно, не всі абсолютно форми поведінки, що не відповідали нормам радянського суспільства, означувалися, як супротив режимові. Існування таких явищ, як вбивства, крадіжки, побутова злочинність, не ігнорувалося західними дослідниками, однак ці злочини сприймали як неминуче зло кожного суспільства, а існування їх і в СРСР лише зайвий раз доводило розбіжності між декларативними обіцянками партії і реаліями життя. Ці реалії суцільно ненормального життя і неефективної його організації змушували до побудови «неформальних регулюючих механізмів», як означили їх р. Бауер, А. Інкелес та К. Клухон. Радянське життя – це суцільна вимушена девіація.

Умовно виділимо три групи девіацій у радянському суспільстві, залежно від оцінки їх західними науковцями.

До першої групи належать дії, які й у демократичних західних суспільства оцінюються негативно (вбивство, крадіжка, зґвалтування тощо). До середини 1990-х рр. праць, які б порушували цю проблематику, маємо небагато. У переважній більшості це дослідження юридично-правового характеру, лише іноді з елементами історичного огляду [3–5].

Другу групу девіантної поведінки у радянському соціумі становили явища, які мали специфічно радянський контекст, тобто породжені неприйняттям, невизнанням офіційних норм, але які за своєю природою важко однозначно вкласти у сконструйовану західною історіографією схему природності опору режимові (наприклад, алкоголізм, релігійність, «блат», кумівство у розподілі посад і благ тощо). Зазвичай, такі дії сприймалися західними дослідниками як доказ неефективності соціальних норм радянського суспільства, що формувало у заслабких для відкритого протесту людей ритуалістський (за р. Мертоном) тип поведінки, коли особистість погоджується дотримуватися формальної частини соціальних норм, проте не визнає їх цінності та значимості.

Врешті, до третьої групи девіацій належали дії, які, на погляд західних дослідників, цілком можна означити як супротив офіційному режимові. Звичайно, перше місце серед подібного типу дій займало дисидентство. Західна історіографія була настільки залюблена в дисидентство, адже воно нарешті цілком підтвердило укорінений стереотип сприйняття радянських реалій повсякденного життя, що цьому предметові присвячено сотні позицій наукової, науково-популярної і публіцистичної літератури, а проблематика дисидентського руху стала однією з найпопулярніших у західній радянології. Співпадиння очікувань західної інтелектуальної спільноти та закликів радянських дисидентів було настільки повним, що, як пише одна з сучасних дослідниць, у публіцистиці та академічних дослідженнях дисидентську та неофіційну літературу з СРСР сприймали як історичний документ, а дисиденти отримали право бути експертами з історичної правди [2, р. 133].

Звичайно ж, в українському радянському суспільстві зустрічалися всі три описані нами вище групи девіацій. Однак, зважаючи на ту незначну увагу, яка надавалася першим двом типам у західній історіографії загалом, нам невідомо жодного дослідження, яке б зачіпало український контекст цієї проблематики. Зовсім інша справа з девіаціями у формі опору. В українському суспільстві другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. західні дослідники

знайшли чудові приклади активних виступів проти радянської влади – збройний опір ОУН-УПА на Західній Україні та український дисидентський рух, – дві чи не найпопулярніші українські теми, які сформували обличчя західної англомовної україніки.

На сучасному етапі розвитку англомовної історіографії, що бере початок з середини 1990-х рр., проблема девіантних форми поведінки та реакції радянської держави на порушення соціальних норм й ідеологічних приписів стала надзвичайно популярною, особливо з огляду на ті методологічні зміни, що відбулися в сучасній західній славистиці. На перший план вийшла проблема взаємовідносин держави та особистості в радянському суспільстві, передусім з точки зору останньої. Тобто дослідники меншою мірою зосереджуються на офіційних концепціях соціального устрою і більше – у площині реалізації цих концепцій у повсякденному житті. Несподівана для дослідників різноманітність соціальних і культурних практик на рівні пересічних громадян породила цілий напрям у сучасній історіографії, який вивчає т. зв. «сталінську особистість», тобто різноманітність способів і результатів формування особистості радянського типу та її стратегії поведінки на різних соціальних рівнях.

Звичайно ж, така постановка проблеми неминуче стимулювала дослідження девіантних проявів поведінки у радянському суспільстві, адже саме вони з усією очевидністю оприявнювали труднощі процесу соціалізації у радянському суспільстві та багатовекторність соціальної поведінки радянських громадян. Найбільшого розвитку, зважаючи на хронологічний період, що нас цікавить, набули дослідження про аномальні форми поведінки у часи пізнього сталінізму. Зокрема, дослідники рухалися у двох напрямках: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Крістін Рот-Ай, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін. [6–13]), інші – методи соціального контролю над девіаціями у радянському суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горлізкі, Стівен Солнік, Пітер Соломон, Луїс Шелі [14–18]). Залишався у полі зору дослідників і феномен дисидентства у радянському суспільстві (Роберт Горват, Ен Комаромі [19–21]).

На жаль, методологічні зміни, що відбулися останніми роками в англомовній історіографії, мало зачепили українську тематику в її складі. З уваги дослідників практично зникла тема українського дисидентства, а порівняно нечисленні праці про ОУН-УПА та повоєнний український націоналістичний рух продовжують писатися в дусі національної парадигми без будь-яких спроб переосмислити цей рух у соціальних категоріях [22–25].

Серед досліджень початку 1990-х рр. щодо девіацій в українському радянському контексті слід згадати праці Девіда Марплза. Дослідник порушив одну з цікавих, але маловивчених проблем – існування куркульського класу в повоєнній Західній Україні. Зокрема, вивчені дослідником статистичні та інші дані підтверджують, що в реальності такого класу не існувало. Він був вигаданою штучною категорією, до якої радянська влада зараховувала всіх, хто чинив опір у ході колективізації на Західній Україні. Основні причини витворення цієї категорії лежали у площині політичної та ідеологічної кон'юнктури. Зокрема, спроби радянської влади «створити» куркульські господарства були направлені на те, щоб викликати незадоволення бідніших селян, які, можливо, більш охоче приєднувалися б до колгоспів, а також виправдати жорстке придушення будь-яких проявів громадського спротиву. До цього накладалося також існування українського націоналістичного опору на західноукраїнських землях, що зумовлювало синонімічне використання термінів «куркуль» та «націоналіст» у радянському офіційному політичному дискурсі.

Таким чином, підсумовує автор, якими б термінами не означувалися ці соціальні групи, але для влади основною їх характеристикою була їх протидія, реальна чи вигадана, радянському режимові [26; 27, р. 97–160].

Фактично, Д. Марплз у своїх публікаціях досліджує одну з найхарактерніших рис радянського суспільства – процес «конструювання девіацій згори» на догоду конкретним політико-ідеологічним цілям. Ця характеристика, як на нашу думку, залишається однією з найменш досліджених в англомовній історіографії.

Підсумовуючи вивчення в англомовній історіографії девіацій українського суспільства другої половини 1940-х – середини 1960-х рр., слід зазначити, що, зважаючи на накладання у радянському суспільстві девіацій соціального та ідеологічного характеру, найбільш значними проявами нетипової, аномальної поведінки у цей час слід вважати український націоналістичний рух у формі діяльності УПА та дисидентський рух, якому передував культурний нонконформізм. Представники англомовної історіографії при визначенні нормальної і ненормальної поведінки керувалися більше нормами власного суспільства та

цінностями ліберального режиму, що зумовило дещо викривлене вивчення проблеми радянських девіацій. Порушення норм радянського суспільства, зокрема націоналістами та дисидентами, сприймалося, до певної міри, як спроба повернутися до ліберальних загальнодемократичних цінностей, відтак позитивні та негативні оцінки певних дій у межах радянського суспільства набували протилежного характеру відносно тих, які б у аналогічному випадку застосовувалися щодо суспільства демократичного. А саме: дії окремих громадян, спрямовані на порушення існуючого порядку, сприймалися однозначно позитивно, у якій би формі ті не відбувалися, тоді як зусилля влади зберегти існуючий нормативний простір непорушним сприймалися лише негативно. Відтак радянська особистість, здатна зазіхнути на існуючі норми, ставилася на п'єдестал, а її діяльність означувалася лише терміном «опір», що мав відверто позитивну конотацію. Спроби переосмислити феномен девіацій у радянському суспільстві і помістити їх у конкретний історичний контекст спостерігаються в англомовній історіографії лише з середини 1990-х рр., однак, на жаль, українській проблематиці у них поки що не знайшлося місця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / eds. by R. Bauer, A. Inkeles, c. Kluckhohn. – New York: Vintage books, 1961. – 312 p.
2. Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 119–146.
3. Osborn R. Crime and the environment: The new Soviet debate // *Slavic Review*. – 1968. – Vol. 27. – № 3. – P. 395–410.
4. Juviler P. Crime and its study // *Soviet politics and society in the 1970s* / eds. by H. Morton, R. Tökés. – New York, London: Free Press, Macmillan, 1974. – P. 200–238.
5. Shelley L. Crime and delinquency in the Soviet Union // *Contemporary Soviet society: Sociological perspectives* / eds. by J. Pankhurst, M. Sacks. – New York: Frederick A. Praeger, 1980. – P. 208–226.
6. Alexopoulos G. Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64, no. 2. – P. 274–306.
7. Barnes S. «In a manner befitting Soviet citizens»: an uprising in the post-Stalin Gulag // *Slavic review*. – 2005. – Vol. 64, no. 4. – P. 823–850.
8. Fitzpatrick Sh., Gellately R. Introduction to the practices of denunciation in modern European history // *Journal of Modern History*. – 1996. – Vol. 68, no. 4. – P. 747–767.
9. Fitzpatrick Sh. Social parasites: How trams, idle youth and busy entrepreneurs impeded the Soviet march to Communism // *Cahiers du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 377–408.
10. Heinzen J. The art and the bribe: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412.
11. Lapierre B. Making hooliganism on a mass-scale: The campaign against petty hooliganism in the Soviet Union, 1956–1964 // *Cahier du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 349–375.
12. Roth-Ey K. «Loose girls» on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival // *Women in the Khrushchev era* / eds. by M. Ilic, S. E. Reid, L. Attwood. – New York: Palgrave, Macmillan, 2004. – P. 75–95.
13. Fürst J. Between salvation and liquidation: Homeless and vagrant children and the reconstruction of Soviet society // *Slavonic and East European Review*. – 2008. – Vol. 86. – № 2. – P. 232–258.
14. Gorlizki Y. Policing post-Stalin society. The militia and public order under Khrushchev // *Cahiers du monde russe*. – 2003. – An. 44, no. 2/3. – P. 465–480.
15. Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789–815.
16. Shelley L. Policing Soviet society: The evolution of state control. – London, New York: Routledge, 1996. – 269 p.
17. Solnick S. Stealing the state: Control and collapse in Soviet institutions. – 2nd ed. – Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1999. – 337 p.
18. Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М.: РОССПЭН, 1998. – 464 с.
19. Horvath R. The legacy of Soviet dissent: dissidents, democratization and radical nationalism in Russia. – New York: RoutledgeCurzon, 2005. – 293 p.
20. Komaromi A. The material experience of Soviet samizdat // *Slavic Review*. – 2004. – Vol. 63, no. 3. – P. 597–618.
21. Komaromi A. The unofficial field of late Soviet culture // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 4. – P. 605–629.
22. Burds J. The early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948. – Pittsburgh: Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1505, 2001. – 67 p.

23. Chumachenko V. [Review of] Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn (editors), *Ukraine: The challenges of World War II*, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: University Press of America, Inc., 2003, 430 p. // *The Ukrainian Quarterly*. – 2004. – Vol. 50, no. 3–4. – P. 331–332.
24. Romerstein H. Divide and conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews // *The Ukrainian Quarterly*. – 2002. – Vol. 48, no. 4. – P. 349–360.
25. Marples D. Stepan Bandera: The resurrection of a Ukrainian national hero // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 4. – P. 555–566.
26. Marples D. The kulak in Post-War USSR: The West Ukrainian example // *Soviet Studies*. – 1984. – Vol. 36, no. 4. – P. 560–570.
27. Marples D. *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. – New York: St. Martin's Press, 1992. – 228 p.

Лаас Н.А. ПРИРОДА ДЕВИАЦИЙ И НОНКОНФОРМИЗМА В СОВЕТСКОМ СОЦИУМЕ: ТЕНДЕНЦИИ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX в.

В статье дана характеристика общих тенденций американской и канадской историографии относительно изучения проблемы девиантных проявлений и нонконформизма в советском социуме периода позднего сталинизма. Основное внимание уделяется разным типологическим подходам к девиациям, их определению и механизмам функционирования в обществе.

Ключевые слова: девиация, советский социум, западная историография.

Laas N.O. NATURE OF DEVIATIONS AND NONCONFORMITY IN SOVIET SOCIETY: TRENDS OF ENGLISH-SPEAKING HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY.

In the article the general tendencies of American and Canadian historiography on studying the deviant activity and nonconformity in the late Stalinist society are characterized. The main attention is given to the different typological approaches to deviations, definitions of these acts and the device of functioning in the society.

Keywords: deviation, Soviet society, Western historiography.

УДК, 930.2

О.І. Бонь

ОСОБЛИВОСТІ АРХІВНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЧІВ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-1930 рр.

У статті характеризуються документальні матеріали архівосховищ Києва, що дають можливість дослідити життя і діяльність українських вчених-гуманітаріїв 1920 – 1930-х рр. Показано поділ цих джерел на групи.

Ключові слова: гуманітарні науки, джерельна база, архівні фонди, інтелігенція, наукові установи.

Українська культура, зокрема гуманітарні науки, у 1920-1930-ті рр. розвивалась у складних і суперечливих умовах. Процеси українізації, ініційовані владою, мали ціллю вкорінення більшовицької ідеології та направлення розвитку української гуманітарних наук у потрібне русло. Цьому мало сприяти формування нових організаційних наукових структур. Окремо йшов також інший процес. Українська національна революція та змагання за збереження української державності збурили в українському суспільстві потужні процеси культурного відродження, яке почалося ще у XIX ст. Ось чому науковці ставили перед собою цілі розбудови наукових, мистецьких та інших структур. Водночас згаданий процес вступив у суперечність з політикою держави на ідеологічну уніфікацію та встановлення абсолютного контролю гуманітарних наук. Все це у кінцевому підсумку привело не тільки до загибелі багатьох вчених, цілих наукових шкіл, а і перетворення гуманітарної науки на інструмент ідеологізації суспільства на довгі десятиліття.

Так постала значна наукова проблема – відносини влади і науки в усіх їх проявах, яка є на вістрі уваги і переосмислення українських, і не тільки, істориків вже понад двадцять останніх років. Дослідження «радянизації» української гуманітарної науки в 20-30-х рр. XX ст.

.....
є важливим науковим завданням, що має і практичну мету, – очищення сучасної української науки від застарілих ідеологічних нашарувань.

Завданням цього дослідження є визначення особливостей використання джерельної бази архівосховищ Києва для висвітлення біографій діячів української гуманітарної науки, зокрема істориків, музейників, пам'яткоохоронців та мистецтвознавців двох найбільших наукових центрів України 1920-1930-х рр. – Києва та Харкова.

Ці питання знайшли відображення у численній науковій літературі. Зокрема у дисертаційних дослідженнях з історії української інтелігенції та про формування й функціонування репресивної політики більшовицького режиму [1-5]. Здійснювалось українськими істориками і дослідження процесів виникнення та становлення наукових установ радянської України [6-7]. Деякі з цих робіт самі стали документальним джерелом для вивчення розвитку науки, зокрема ВУАН [8].

Виразно можна окреслити дві групи архівних джерел, які висвітлюють діяльність представників української гуманітарної науки в 1920-1930-х рр.:

Архівні фонди, що показують діяльність тогочасних установ та організацій. У середині цієї групи можна виділити такі підгрупи: а) архівні фонди партійних органів, які здійснювали зовнішній ідеологічний і політичний вплив на науку (саме з партійних органів, на нашу думку, необхідно починати, оскільки діяльність держави була детермінована завданнями, які ставила партія); б) документальні масиви радянських державних органів, на яких лежало організаційне керівництво науковими установами; в) документи архівів каральних органів радянської України; г) архіви наукових установ 1920-1930-х рр.;

Архівні фонди особового походження.

Зупинимось на першій групі архівних джерел. Перша підгрупа представлена значною мірою документальними масивами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Найпотужнішим є фонд Центрального комітету Комуністичної партії України та Центральної контрольної комісії (ЦК – ЦКК) (ф. 1). Він показує, як зростає протягом 1920 – 1930-х рр. намагання керівництва правлячої партії визначати спрямування розвитку гуманітарних наук у радянській Україні. У цьому фонді відклались матеріали, що відображають настрої наукової інтелігенції, прагнення партійних органів у центрі і на місцях (зокрема політкомісарів та партосередків наукових установ і вищих навчальних закладів) взяти під контроль діяльність науковців. Це відображають протоколи, доповідні записки, звіти та інші документи.

Друга підгрупа документальних джерел – матеріали радянських державних органів, є дуже потужною і достатньо різноманітною. Найзначніша їх частина зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Це і постанови та декрети уряду, що стосуються основних напрямів розвитку науки, науково-дослідних інституцій, окремих науковців. Найбільш важливим із фондів цього архіву є фонд 166 – Народного комісаріату освіти. У ньому містяться цікаві документи головного державного органу управління наукою того часу – Укрголовнауки. Це не тільки протоколи засідань колегії, а й відомості, що надходили до неї від наукових установ і містять звіти (зокрема, науково-дослідних кафедр, інститутів), листування, доповідні записки, статистичні данні, матеріали науковців особового походження (автобіографії, особові картки тощо). Зокрема є матеріали про діяльність науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у Києві та її секції у Харкові у 1920-1930-х рр. [9-10]. Матеріальне становище науковців відбито у матеріалах фонду 331 ЦДАВОУ – Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР.

Особливу цінність для біографічних досліджень науковців-гуманітаріїв становить наступна підгрупа – матеріали радянських спецслужб. Зокрема кримінальні справи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Це не тільки матеріали про діяльність вчених 1920-1930-х рр.: М. Грушевського, В. Дубровського, П. Смолічева, М. Рудинського, Є. Рихліла, с. Таранушенка та багатьох інших, а і документи, що проливають світло на заходи ДПУ та НКВС по «нейтралізації» українських учених, фабрикації міфічних «справ» українських націоналістів і контрреволюціонерів.

До цієї групи архівних матеріалів можна віднести і колекцію позасудових справ реабілітованих, що міститься у ЦДАГО України (ф. 263). Ці справи-формуляри, передані з архівосховищ колишніх спецслужб, містять виключно важливу інформацію про форми і механізми репресій проти науковців.

Назвемо кілька найбільш характерних, на нашу думку, справ, що стосуються репресій проти представників гуманітарних наук. Зокрема справа відомого мистецтвознавця, музейника та пам'яткоохоронця Федора Ернста [11]. Як і у більшості справ ф. 263, зізнання у «контрреволюційній діяльності» містяться не на самому початку справи – на вибивання «зізнань» ішов певний час. У справі Ф.Л. Ернста – це сторінки 13-20, на яких він «визнав», що у Києві керівниками контрреволюційної діяльності серед вчених-гуманітаріїв були представники старшого покоління науковців: академіки А.Ю.Кримський, О.П.Новицький та інші. Саме вони «втягнули» в цю діяльність М.Новицьку, Є.Спаську, Н.Коцюбинську та інших молодих науковців. Свідчення вченого розтягнуті в часі (листопад 1933 – лютий 1934 рр.), це показує, що спецслужбам було не достатньо цих «зізнань». Важливо відзначити, що Федір Ернст називав імена науковців, переважна більшість яких вже була за ґратами ДПУ.

Не менш цікавою є і справа відомого археолога, мистецтвознавця і пам'яткоохоронця Миколи Омеляновича Макаренка [12]. Також прикметною є архівно-слідча справа однієї з важливих фігур у науковому середовищі Києва середини 1920-х – середини 1930-х рр., директора Всеукраїнського музейного містечка Петра Петровича Курінного [13]. Розглянемо структуру справи, оскільки вважаємо її достатньо характерною. Починається справа постановою про початок слідства від 26 лютого 1933 р. (сам арешт відбувся у ніч з 24 на 25 лютого). Далі – ордер на арешт і обшук та анкета обвинувачуваного. Також є заява до слідчого обласного відділу ДПУ та колеги ДПУ УСРР із «каяттям». Вже наступного після арешту дня П.П.Курінний визнав свою «контрреволюційність» та назвав членів «найреакційнішого гуртка київської української громади»: Д.Щербаківського, М.Макаренка, Ф.Ернста, Є.Козловську, О.Новицького та інших. Далі у «зізнаннях» П. Курінного названі фактично всі помітні постаті української історичної науки, музейництва і мистецтвознавства Києва і Харкова – окрім названих вище – М.Василенко, Д.Гордєєв, М.Грушевський, В.Дубровський, с. Єфремов, В.Зуммер, М.Рудинський, Д.Щербаківський (на той момент – покійний) та інші. Але найбільш розлогі «викриття» контрреволюційної організації у середовищі київських і харківських учених містяться у протоколах допитів за 8-11 березня 1933 р. (на 30 сторінках). Тим більш несподіваним є кінець справи – постанова від 11 травня 1933 р. про те, що міра запобіжного заходу змінена на підписку про не виїзд, і постанова від 16 липня 1934 р. про те, що каральним органам не вдалося зібрати достатніх даних (!) для передачі справи до суду, у зв'язку з чим переслідування П.Курінного було припинено і він був відпущений. Таке несподіване закінчення справи пояснювалось лише одним – учений був змушений піти на співпрацю з ДПУ. Як були використані «свідчення» Петра Курінного, можна прослідкувати, зокрема, за справою антрополога, учня Федора Вовка Анатолія Носова [14], заарештованого 3 лютого 1933 р. У його справі є витяги з протоколу допиту П. Курінного від 13 березня.

Значний інтерес у визначенні форм і методів фабрикації справ «українських контрреволюціонерів» становлять також справи Ф.А. Козубовського [15], Є.Ю. Спаської [16], Є.Я. Рудинської [17] та інших науковців.

Наступна підгрупа – архівні матеріали наукових установ 1920-1930-х рр., які знаходяться у багатьох архівосховищах. У згаданому вище ЦДАВО України міститься велика кількість офіційних матеріалів наукових установ, перш за все УАН – ВУАН та її структурних одиниць. Також багатий матеріал про діяльність наукових установ містить Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського НАН України (ІР НБУВ), зокрема фонд Х – фонд ВУАН. Цей великий масив документів має, на відміну від матеріалів ЦДАВО України (офіційних звітів, доповідних записок і паперів офіційного листування), велику кількість допоміжних матеріалів, рукописів учених тощо.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України відклався архів Всеукраїнського археологічного комітету. Він дозволяє детально проаналізувати діяльність українських науковців по збереженню і дослідженню пам'яток.

У Наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України містяться матеріали, що розкривають діяльність науковців Етнографічної комісії ВУАН (ф. 1) та Кабінету антропології та етнографії ім. Х. Вовка (ф. 43). фонд Ф.Л.Ернста (Ф. 13-5) дає можливість дослідити діяльність музейників та мистецтвознавців Києва.

Другу велику групу архівних джерел становлять матеріали архівів особового походження. Вони зосереджені у великій кількості архівів. Особливою рисою цієї групи є наявність біографічних документів, особистого та службового листування, рукописів наукових

.....
 праць учених. Зокрема у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДАК України) міститься фонд 1 235 – родини Грушевських. Матеріали фонду дозволяють дослідити наукову діяльність визначних представників родини Грушевських, прослідкувати події в науковому середовищі радянської України в 1920-1930-х рр. У Науковому архіві Інституту археології НАН України також є особові фонди. Так, фонд 3 – Сергія Свиридовича Гамченка – містить карти археологічних пам'яток, роботи з краєзнавства, звіти про розкопки, цікаве листування тощо. Так само багатими є фонди М.Я.Рудинського, Д.М.Щербаківського, П.І.Смолічева та інших науковців.

Багатим на особові фонди є Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). Це фонд 1 (літературознавця М.М. Новицького), фонд 13 (матеріали українського некрополю – некрологи Д.М. Щербаківського), фонд 28 (літературознавця і поета М.К. Зерова), фонд 50 – мистецтвознавця С.А. Таранушенка, фонд 208 – (мистецтвознавця Д.П. Гордєєва), фонд 1146 – мистецтвознавця М.О. Новицької та багато інших.

Та найпотужнішими є особові фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Особливістю цього архівосховища є те, що до нього потрапляли матеріали, які становили творчу лабораторію вчених – чернетки праць, науково-допоміжні матеріали, листи тощо. Виключну цінність становлять біографічні матеріали: автобіографії, посвідчення, довідки про відрядження, запрошення тощо. Зокрема, в колекції фонду 1 міститься архів листування академіка Д.І.Багалія [18-20]. У фонді 278 (С.Таранушенка) відклались звіти, листи, автобіографії тощо. Надзвичайно багатим на наукові матеріали та епістолярії є фонд академіка ВУАН О. Новицького (ф. 279).

Таким чином, можна зробити висновок, що архівосховища Києва містять багату та різноманітну джерельну базу, яка дозволяє належним чином дослідити не тільки процеси у розвитку гуманітарних наук у радянській Україні 1920-1930-х рр., а і значною мірою реконструювати біографії науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Д.В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. у-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.
2. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): Історіографія. Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – 20 с.
3. Вашенко І.В. Політика українізації 1920-х – поч. 1930-х років в Україні: проблеми історіографії. Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
4. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в Радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). – Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., –19 с.
5. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – п. 1930 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
6. Парахіна М.Б. Діяльність етнографічних центрів Всеукраїнської академії наук у 1920-х – на поч. 1930-х років.: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
7. Савенок Л.А. Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области общественных наук в Украинской ССР (1917 – 1927 гг.) .: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одесский государственный университет им. М.М. Мечникова. – Одесса, 1991. – 22 с.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – Київ: Наукова думка, 1993. – Ч. 1. –151 с., ч. 2. – 215 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5954;
10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1184.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62089-ФП.
12. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 61278-ФП.
13. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 48628-ФП.
14. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66870-ФП.
15. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47912-ФП.
16. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 30335-ФП.

17. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 26867-ФП.

18. Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі: ІР НБУВ. – Ф. 1. – №46022.

19. ІР НБУВ. – Ф. 1. – №46023

20. ІР НБУВ. – Ф. 1. – №46024

Бонь А.И. ОСОБЕННОСТИ АРХИВНОЙ БАЗЫ ИСТОЧНИКОВ БИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДЕЯТЕЛЕЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В 1920-1930-е гг.

В статье характеризуются документальные материалы архивов Киева, которые дают возможность исследовать жизнь и деятельность украинских учёных-гуманитариев 1920 – 1930-е гг. Показано разделение этих источников на группы.

Ключевые слова: гуманитарные науки, база источников, архивные фонды, интеллигенция, научные учреждения.

Bon O.I. PECULIARITIES OF ARCHIVE RESOURCES OF BIOGRAPHIC RESEARCH MADE BY REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN SOVIET HUMANITIES DURING 1920-1930.

In this article documentary data of Kyiv archives are characterized which gives an opportunity to investigate life and activities of Ukrainian humanitarian scientists of 1920-1930. The divisions of the resources on groups are also shown here.

Key words: Humanities, archive resources, archive funds, intellectuals, academic establishments.

УДК

Г.М. Васильчук

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920-х–1930-х рр.

Автор досліджує історіографічний доробок зарубіжних вчених, щодо політичного та соціально-економічного розвитку радянського суспільства 1920-х–1930-х рр. Звертає увагу на його проблемно-тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки досліджень.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, колективізація, коренізація, тоталітаризм, модернізація.

Об'єктом дослідження, дотримуючись сучасних вимог ВАК України щодо структури та змісту наукової статті, є зарубіжна історіографія проблем соціально-політичних та економічних відносин в СРСР 20–30-х рр. XX ст., а предметом, її фактологічні пріоритети та концептуальні особливості. Слово «сучасна» стосується тієї наукової літератури, яка з'явилася англійською, німецькою та іншими мовами протягом 90-х рр. XX – початку XXI ст., а також українською та російською у періодичних виданнях або перекладах, тобто критерієм є конкретні хронологічні рамки. Якщо розглядати термін «сучасність» у контексті теоретично-концептуальної зрілості самих праць, то сучасними можна вважати книги зарубіжних дослідників, які виходили з друку впродовж 1960-х та 1980-х рр., бо, за незначним винятком, не втратили наукової цінності.

Сучасна західна історіографія налічує сотні монографій та статей, присвячених з'ясуванню радянської політичної системи, соціальної історії, сталінської модернізації економіки, причин, обставин та наслідків репресій. Лише формальний перелік назв праць зарубіжних політологів, соціологів та істориків може претендувати на об'ємний фоліант, а їх ретельний науковий аналіз – на багатотомне видання. Завдання полягає в тому, щоб виявити тематичні пріоритети, теоретичні підвалини, нові імена, тенденції і напрямки зарубіжної історіографії, тобто здійснити об'єктивний історіографічний огляд літератури.

Проблемно-тематичні орієнтири сучасної зарубіжної історіографії віддзеркалює черговий Міжнародний конгрес історичних наук (МКІН), що відбувся 3–9 липня 2005 р. в Сіднеї [1]. Його учасниками стали історики 59 країн світу, уособлюючи сучасні «національні історіографії», різні світоглядні та ідейно-політичні уподобання, хоча, на думку президента МКІН Ю. Кокка з Німеччини, для світової історичної науки характерні інтеграційні процеси, зумовлені інформаційною глобалізацією, економічним рівнем розвитку країн. Теми секційних

засідань засвідчили наявність інших тенденцій. Зокрема, історики К. Лоренц (Нідерланди) та Й. Рюзен (ФРН) торкнулися проблем міфологізації історії, конструювання національної ідентичності, історичної утопії та професійної відповідальності історика. Голландський дослідник, доповідаючи про підсумки п'ятирічного проекту Європейської наукової асоціації стосовно національних історій, визнав їх черговим міфотворенням. З'ясовуючи проблеми методології в контексті модернізаційних процесів ХХ ст., історики Л. Кайані (Італія), Х. Ігартуа (Канада) говорили про тенденцію поступового переходу від етноцентризму та євроцентризму до виокремлення саме національних історій. На конгресі відбувся «круглий стіл» на тему «Національні питання в інтеграції і дезінтеграції Радянського Союзу. Роль історіографії», роботою якого керував німецький вчений М. Гільдермайер – відомий дослідник історії становлення СРСР, здійснення національної політики. Він вважав політику «коренізації» державного апарату, започатковану в СРСР весною 1923 р., за засіб «русифікації» національних районів.

Тематика «круглих столів» і секційних засідань виявилася широкою: взаємини людини і навколишнього середовища, стан і перспективи розвитку національних культур, історія світових релігій, проблеми сталінізму, нацизму і сучасного тероризму, формування громадянських суспільств, етнічних еліт. Новою видається історія слов'янських діаспор після розпаду СРСР. Російські науковці, які брали участь в роботі конгресу, підкреслювали «тенденційність» їхніх зарубіжних колег у висвітленні таких питань, які мали відношення до єдиного російського історичного процесу. Так, учасникам конгресу – М.В. Бібікову, В.О. Тишкову, В.К. Волкову видалася «спрощеною» концепція австралійського дослідника С. Уїткрофта, котрий працює в Англії, друкується в США та Європі, про стадії терору. Він виділив чотири: перша стадія терору стосувалася періоду столипінської реформи, спрямованого проти селян, друга – «червоний» та «білий» терор у роки громадянської війни, третій – проти куркулів у 1930–1931 рр., четверта – доба «єжовщини» у 1937–1938 рр., яка вирізнялася високим рівнем смертних вироків, а наступна припадає на війну у Чечні, яка має форму «державного тероризму».

Традиційно актуальною і пріоритетною темою для зарубіжних політологів та істориків є проблеми національних відносин і державного будівництва в СРСР. Ними переймалися західноєвропейські та північноамериканські дослідники. Декілька видань поспіль витримує російськомовний варіант книги Ніколя Верта, французького дослідника історії становлення і розвитку радянської держави. Вона має форму навчального посібника, що активно використовується в Росії. У межах першого розділу вчений показав створення СРСР, національні інтереси, культурну революцію, соціально-економічні та політичні відносини. До «націоналізму» він повертається у наступному розділі, а решта сюжетів стосується політичної боротьби, колективізації, індустріалізації. Аналізуючи особливості формування унітарної держави, Н. Верт підкреслює роль європейських країн у здобутті державної незалежності поляками, фінами та прибалтійськими народами. Україна, яка була найбагатшою частиною Російської імперії, втратила незалежність, шукаючи підтримки з боку Німеччини, Франції, Польщі. Чергове видання французького історика з'явилося у 2006 р. [2]

Національний аспект радянської історії завжди перебував у полі зору німецької історичної науки. На початку 1990-х рр., коли політична криза в СРСР виявилася руйнівною для унітарної держави, дослідники з Німеччини намагалися з'ясувати політично-економічні причини розпаду організаційного центру соціалістичного табору. У 1990–1991 рр. вийшли перші розвідки Антоніо Петера і Роберта Майера [3], які висвітлювали особливості національно-державного розвитку СРСР 1920-х–30-х рр. крізь призму теорії та практики сталінізму. У 1994 р. побачила світ книга німецького історика А. Каппелера про Україну [4].

У 1998 р. німецький історик М. Гільдермайер, опублікував ґрунтовну монографію «Історія Радянського Союзу 1917–1991. Становлення і розпад першої соціалістичної держави» [5]. Фактично робота Гільдермайера стосується переважно політичного та соціально-економічного розвитку радянського суспільства, судячи зі змісту та викладу матеріалу. Підрозділ «Критика бюрократизму і «національне» питання» – єдиний, в якому виокремлено ключове слово, хоча із певним сумнівом. Дослідник перебував під явним впливом сучасної російської історіографії проблем політичної історії ХХ ст. Він показує формування унітарної держави диктаторського типу, позаяк сталося поглинання державних структур партійними. У 1998 р., тобто протягом одного року, вчений видав ще одну книгу, намагаючись з'ясувати поняття і явище сталінізму напередодні другої світової війни [6].

.....

Для Дітріха Гейера, котрий намагався з'ясувати еволюцію національних держав Центральної та Східної Європи [7], методологічною основою, судячи з його оцінок та висновків, стали сучасні принципи та підходи теорії цивілізацій і тоталітаризму. Взагалі, на початку XXI ст., незважаючи на неоднозначні інтеграційні процеси в країнах Західної Європи, інтерес науковців до національної тематики 1920–30-х рр. в СРСР не згас, а навпаки активізувався. В США і Канаді, де проблематика національно-державного будівництва в СРСР завжди була пріоритетною, з'явилося молоде покоління дослідників, якщо порівнювати його з епохою р. Пайпса, Д. Армстронга, Б. Левицького та інших. Для того, щоб з'ясувати концептуальні підвалини сучасної північноамериканської історіографії проблем національних відносин в СРСР 1920-х–1930-х рр., варто проаналізувати праці, які побачили світ у 2001–2005 рр. Так, у 2001 р. американський історик Террі Мартін видрукував монографію «Імперія позитивної дії: нації та націоналізм в Радянському Союзі. 1923–1939» [8]. Вона вирізняється ґрунтовною джерельною базою, чого не було у його попередників – учених 50–70-х рр. XX ст. СРСР, на переконання американського дослідника, не мав ознак класичної імперії, тому що сприяв культурному розвитку колишніх національних окраїн, не досяг справжньої федерації, позаяк представляв широку форму унітарної держави. Разом з тим, висвітлюючи особливості національних процесів наприкінці 30-х рр. XX ст., Мартін не абсолютизує руйнівних наслідків русифікації, тому що російська культура ототожнювалася з «соціалістичною ідентичністю», тобто державницькою. Треба зазначити, що монографія Т. Мартіна є своєрідною візитною картою сучасної північноамериканської історіографії.

Модернізація національних відносин по-більшовицькому є предметом висвітлення монографії Ф. Хьорш «Імперія націй: етнографічні знання і створення Радянського Союзу» [9]. Автор показав форсування радянськими етнологами комуністичної моделі національних відносин, розкриваючи своєрідний стрибок етносу від феодального-племінного рівня до радянських націй. Вона фактично дослідила роль і місце етнографічної науки у конструюванні організаційних форм націотворення в СРСР, їх внесок у радянізацію колишніх окраїн Російської імперії. Дослідниця торкнулася цікавої проблеми – участі відомих учених у формуванні основ етнонаціональних перетворень. Інший американський дослідник національної політики в СРСР Девід Бранденбергер, монографія якого з'явилася у 2002 р. [10], вивчає ставлення органів радянської влади до російськомовного населення. «Російський націоналізм», на думку цього дослідника, Сталін використовував для розбудови держави, розвиваючи російську культуру, вишукуючи інтегруючий образ з історичного минулого Росії. Вчений простежив також вплив міфологізованого історичного минулого Російської імперії та СРСР на програми підручників з історії, на формування нової національної ідеї.

Проблеми соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства, які для зарубіжної історіографії «доперебудовної доби» були завжди важливими, не втратили науково-пізнавальної актуальності. Соціальна і політична історія стали для дослідників пріоритетними, а її вивчення відбувається в контексті теорії повсякденності, модернізації, тоталітаризму. Центральне місце посідає тема непу. Його використовують всі, хто пише про 20-ті рр. XX ст., виокремлюючи спеціальні розділи, які не завжди збігаються з проблематикою. Наприклад, у Н. Верта створення СРСР відбувалося в роки непу, тобто така глобальна політична подія висвітлюється в контексті одного з напрямків економічної політики. Західна історіографія, на переконання російського історика О. Некрасова [11], починаючи з 1960-х рр. активно розробляла непівську проблематику, а протягом 1970–80-х рр. її дослідження набули систематичного характеру. Дослідник називає праці Стівена Коткіна, Пітера Холквіста, Стіва Сміта, Шейли Фіцпатрик, але вони є загальними, тобто мають опосередковане відношення до непу. Відсутня також розгорнута характеристика творів Роберта Девіса, Е.Х. Карра, крім його політологічних розвідок. Фактично О. Некрасов залучив до роботи декілька праць сучасних західних дослідників, які переймалися не економічними, а політичними аспектами розвитку непівського суспільства. Він згадує ґрунтовну монографію американського дослідника історії радянського соціалізму Мартіна Малія, яка з'явилася спочатку англійською мовою, а згодом була перекладена російською [12]. Згаданий вчений висловив власне бачення непу, називає його хронологічні рамки – 1921–1928 рр., полемічно загострює питання про те, чи був новий курс більшовиків «зрадою соціалістичної мрії». Непманами 20-х рр. XX ст. цікавився китайський історик У Еньюань, котрий підготував та опублікував досить розгорнуту фактологічну статтю на сторінках журналу «Отечественная история» [13]. Вона написана за

зразком радянської історіографії, базується на статистичних відомостях, але висвітлення неппманів є модерним, далеким від марксистсько-ленінської методології.

Західноєвропейська історіографія проблем політичного та соціально-економічного розвитку СРСР 1920–30-х рр. традиційно зосереджується на теренах Великобританії, Німеччини, Франції, хоча упродовж 1990-х рр. географія дослідників розширилася. Так, при Бірмінгемському університеті вже давно діє Центр російських та східноєвропейських досліджень, науковим співробітником якого є Роберт Девіс. Його англійська монографія з історії радянської економіки кінця 1920-х – початку 1930-х рр., яка з'явилася у 1989 р. [14], залишається актуальною для зарубіжних дослідників. У всякому випадку на неї покликається не лише О. Некрасов, а також угорський історик Т. Краус [15]. До початку 90-х рр. Девіс належав до категорії «буржуазних фальсифікаторів» непу, представляючи табір «радянологів». У 1991 р. його вже друкували фахові періодичні видання в Росії, на сторінках яких він виклав своє бачення кризових явищ радянської економіки кінця 1920-х рр. Він скептично поставився до дискусії про альтернативу сталінської модернізації економіки, тобто про перспективи непу, яка точилася в історичній науці наприкінці 1980-х–1990-х рр. Критика британського дослідника радянської історіографії непу, особливо його функціонування до 1936 р., є обґрунтованою і слушною [16]. Його співвітчизник та колега професор історії Королівського коледжу Кембриджського університету Д.Ш. Барбер також спростовує низку радянських міфів про досягнення і переваги індустріалізації, але не заперечує і певних досягнень, щодо висвітлення соціальної історії та повсякденного життя промислових робітників [17]. У 2004 р. р. Девіс та історик з Австралії, який працює в Англії, с. Уїткрофт опублікували ґрунтовну книгу про кризу в аграрному секторі СРСР та про голод [18]. Вони висвітлюють суперечливу соціально-економічну ситуацію, яка виникла наприкінці 20-х рр. минулого століття, зумовлена поверненням принципу продрозкладки та згоранням непу.

До категорії дослідників соціально-економічних відносин в СРСР 1920–30-х рр. слід віднести відомого німецького історика Ш. Мерля. Його монографія про аграрний ринок періоду непу, хоча і була опублікована у 1981 р. [19], але залишається неперевершеною на Заході. Вагомі висновки, колосальна джерельна база, полемічний стиль та історіографічний аналіз літератури є характерними ознаками зазначеної монографії. Молоді німецькі дослідники М. Вернер, А. Хайнріх та О. Долуд виявили наукову зацікавленість проблемами радянського села та соціально-економічних і політичних змін в УРСР 1920–30-х рр. [20]

Переважає більшість західних дослідників, аналізуючи політичну ситуацію в суспільстві 1920–30-х рр., покликаються на праці р. Конквеста, погоджуючись чи дискутуючи з визнанням авторитетом. Якщо розглядати праці з цього питання за хронологічним принципом, то варто пригадати книгу Габора Ріттершпорна про соціально-політичні конфлікти в СРСР, опубліковану у 1991 р. [21]. Політичних репресій стосувалися розвідки І. Гетті, р. Турстона, Д. Гоффмана, р. Маннінг, Ш. Фітцпатрік, Х. Куромія, с. Уїткрофта, Л. Віоли. Багато фактичного матеріалу, особливо в статтях Куромія, Уїткрофта, Маннінг, стосуються України, її соціально-економічного розвитку. Ключовими для переважної більшості документальних розвідок є визначення «великий терор» або «великі чистки».

Темі політичних репресій присвячено вже згадувану роботу М. Малія, книгу Л. Кочен і Д. Кип про переслідування інтелігенції [22], Б. Наардена про суперечливе ставлення населення до масового терору у 1930-х рр. [23] Особливості громадської думки в роки сталінського терору та політичної цензури висвітлено в книзі С. Девіс, яка вийшла в Кембріджі у 1997 р. [24] Комуністична еліта, яку уособлювали діячі Комінтерну, постає у книзі М. Бубер-Неймана [25].

Сучасна німецька історіографія теоретичних та історичних проблем сталінізму представлена, крім вже згаданих, працями С. Плаггенборга [26], російськомовним виданням збірника статей на тему «Чорної книги комунізму» [27], німецькомовне видання «Червоний холокост». Критика чорної книги комунізму, підготовлена Єнсом Мекленбургом та Вольфгангом Віпперманом [28], а також подібного твору німецькою мовою Хьорста Мьоллера [29]. Кожен твір заслуговує детального наукового аналізу, критичного з'ясування, коментарів, але це тема окремого дослідження. Німецькі історики з'ясовували походження сталінізму, тобто ідеологію державного тероризму проти власного народу, відслідковували наслідки, методи і мотиви політичних чисток. Можна знайти подібні сюжети в статтях С. Плаггенборга, р. Рольфа, Й. Бауера, М. Вернера, Й. Хестлера, Д. Поля [30]. Вони часто цитують українських та російських істориків, використовують архівні документи.

Італійський дослідник соціально-політичної історії розвитку українського суспільства 1920–30-х рр. Андреа Граціозі відомий своїми монографічними дослідженнями, які опубліковані російською мовою [31]. Він автор низки теоретичних та документальних розвідок про причини і наслідки голодомору 1932–1933 рр. в Україні [32]. Ця проблема набуває все більшого і глибшого висвітлення західними дослідниками. Так, відомий німецький часопис «Osteuropa» приурочив їй у 2004 р. спеціальне число, помістивши статті німецьких, українських, російських істориків [33]. Того ж самого року молодий польський учений р. Кушнеж опублікував ґрунтовне монографічне дослідження про українську трагедію 1933 р., висвітлюючи колективізацію [34]. Існують дуже суперечливі тлумачення причин, обставин та наслідків голодомору, а сучасна література з цих питань налічує сотні статей, монографій та збірників документів, тобто вони заслуговують розгорненого і систематичного історіографічного аналізу.

Політика і культура, становлять предмет науково-історичних досліджень відомого німецького історика-мистецтвознавця Карла Аймермахера. У 1998 р. він опублікував дві книги російською мовою [35]. Автор суттєво переробив і доповнив власні монографії, що побачили світ у 1972 р. та згодом у 1994 р. [36]. Для німецького вченого культура – це, насамперед, сукупність традицій культурних цінностей, яка має універсальні ознаки та національну унікальність. У 2002 р. К. Аймермахер разом з відомим російським істориком Г. Бордюговим упорядкували збірник наукових праць про відносини культури і влади [37]. До збірника потрапили статті І. Грабовські про політичний контроль за літературою [38], Е. Лоренц про феномен колективної поведінки радянської інтелігенції та «ритуал самокритики» [39]. Висвітлення культури західною історіографією відбувається в контексті викриття руйнівних наслідків сталінізму [40], тому переважна більшість праць має виразні ознаки політизації.

Підсумовуючи історіографічний огляд сучасної наукової літератури західних істориків з питань соціально-економічних та політичних відносин в СРСР 1920–30-х рр., слід визначити її проблемно-тематичне розмаїття, а також чотири пріоритетних напрямки: національно-державне будівництво, функціонування політичної системи, соціально-економічний розвиток, культурно-мистецьке життя суспільства. Концептуально зарубіжна історіографія віддзеркалює сучасні пізнавальні методи і підходи, які давно використовуються на Заході, – теорію модернізації, цивілізаційності, повсякденності, тоталітаризму. Вони позначилися на тлумаченнях, висновках і змістові великої низки монографій північноамериканських та західноєвропейських дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков М.В., Тишков В.А., Волков В.К. XX международный конгресс исторических наук // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 3–11.
2. Верт Н. История Советского государства / Пер. с фр. Изд. 3-е, испр. – М.: «Весь мир», 2006. – 560 с.
3. Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Hrsg. von Antonio Peter und Robert Maier. – Köln, 1991. – 174 s; Maier Robert Stalinismus. Die zwanziger Jahre. – Wiesbaden, 1990. – 75 s.
4. Kappeler Andreas Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994. – 286 s.
5. Hildermeier Manfred Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München: Verlag C. H. Bech, 1998. – 873 s.
6. Hildermeier Manfred Stalinismus Vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Weg der Forschung. – München: Oldenbourg, 1998. – 345 s.
7. Geyer Dietrich Der Nationalstaat im post-kommunistischen Mittel – und Osteuropa // Osteuropa. – 1998. – № 7. – S. 652–660.
8. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. – Ithasa: Cornell University Press, 2001. – 496 p.
9. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. - Ithasa: Cornell University Press, 2005. – 367 p.
10. Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity. 1931–1956. – Cambridge / Mass: Harvard University Press, 2002. – 378 p.
11. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР: Учебное пособие. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – 100 с.
12. Martin Malia. The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia. 1917–1991. – New-York: The Free Press, 1994. – 576 p.; Мартин Малиа Советская трагедия. История социализма в России. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 580 с.
13. У Эньюань Непманы, их характеристика и роль // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 78–87.

14. Davies R.W. The Soviet Economy in Turmoil. 1929–1930. Cambridge / Mass: University Press, 1989. – 359 p.
15. Тамаш Краус Советский термидор. Духовные предпосылки сталинского поворота (1917–1928). – Будапешт: «Меценат», 1997. – 250 с.
16. Дэвис Р.У. Советская экономическая реформа в исторической перспективе // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 7–27.
17. Барбер Д.Ш. Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии // История и историки / Отв. ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1995. – С. 378–386.
18. Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture. 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – P. 136–267.
19. Merl Stephan Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. – München – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1981. – 530 s.
20. Вернер М. Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924–1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 86–107; Heinrich Andreas Die Sozialistische Transformation der Ukraine. 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen. – Marburg: Teitum, 1997. – 150 s.; Dolud O. Barterhandel in der ukrainischen Landwirtschaft: Ursachen und betriebswirtschaftliche Konsequenzen // Osteuropa – Wirtschaft. – 2000. – № 3. – S. 316–328.
21. Rittersporn Gabor Tama's Stalinist simplifications and Soviet complications Social tensions a. polit. Conflicts in the USSR, 1933–1953. – Chur ets: Harwood acad. pull. Cup. 1991. – 334 p.
22. Kochan L., Keep J. The Making of Modern Russia. – London, 1997. – P. 376–377.
23. Naarden B. Socialist Europe and Revolutionary Russia: Perception and Prejudice. 1848–1923. – Cambridge, 1992. – P. 139,321.
24. Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia Terror propaganda and dissent, 1934–1941. – Cambridge: Cambridge university press, 1997. – 197 p.
25. Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим. Записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х гг. / Ред. и перевод А.Ю. Ватлина, Л.И. Ватлиной. – М.: АИРО-XX, 1995. – 262 с.
26. Plaggenborg Stefan Stalinismus. Neue Forschungen and Konzepte. – Berlin: Verlag Arno Spitz, 1998. – 452 s.
27. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Состав. С. Крайцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнингер. – К.: Оптима, 2001. – 195 с.
28. Mecklenburg Jens, Wippermann Wolfgang «Roter Holocaust?» Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. – Hamburg: Konkret Literatur Verlag, 1998. – 294 s.
29. Möller Horst Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das «Schwarzbuch des Kommunismus». – München: Piper, 1999. – 249 s.
30. Plaggenborg Stefan Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz // Osteuropa. – 2001. – № 7. – S. 761–778; Peter Rolf Innerparteiliche Säuberungen im kommunistischen Herrschaftssystem // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1997. – Heft 4. – S.331–349; Baur Johannes «Grosser Terror» und «Säuberungen» im Stalinismus // Ebenda. – S.331–349; Dieter Pohl Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. – 1997. – S.325–337.; Wehner Markus Stalinismus und Terror // Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998. – S.365–376; Hostler Joachim Sowjetische und russische Interpretationen des Stalinismus // Ebenda. – S.35–68.
31. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М.: АИРО-XX, 1997. – 209 с.; Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – 95 с.
32. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 122–129.
33. Vernichtung der Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR // Osteuropa. – 2004. – № 12.
34. Kusnierz Robert Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego Clodu (1929–1933). – Torun: Wydawnictwo Grado, 2005. – 336 s.
35. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932. – М.: АИРО-XX, 1998. – 208 с.; Знак. Текст. Культура. Пер. с нем. С.А. Ромашко. – М.: Дом интересной книги, 1998. – 260 с.
36. Eimermacher K. Dokumente zur sowjetischen Literaturpolitik 1917 bis 1932. – Stuttgart: Kolhammer, 1972. – 457 s.; Die sowjetische Literaturpolitik 1917 bis 1932. Von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur, 1917–1932. – Bochum, 1994. – 937 s.
37. Культура и власть в условиях коммунистической революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М.: АИРО-XX, 2002. – 480 с.
38. Грабовски Инго «Контроль и руководство»: Литературная политика советской партийной бюрократии в 20-е годы // Там само. – С. 18–49.

39. Лоренц Еррен «Самокритика своих собственных ошибок». Истоки покаянных заявлений в среде партийных литературных интеллектуалов // Там само. – С. 50–66.
40. Gorzka Gabriele Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930-er bis 50-er Jahre. – Bremen: Edition Temmen, 1994. – 208 s.

Васильчук Г.Н. СОВРЕМЕННАЯ ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА 1920-х – 1930-х гг.

Автор исследует историографические достижения зарубежных ученых в области изучения политического и социально-экономического развития советского общества 1920-х–1930-х гг. Обращает внимание на их проблемно-тематическое разнообразие и приоритетные направления исследований.

Ключевые слова: зарубежная историография, коллективизация, коренизация, тоталитаризм, модернизация.

Vasilchuk G.N. HISTORIOGRAPHIC ACHIEVEMENTS OF FOREIGN SCIENTISTS IN THE FIELD OF STUDYING OF POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE SOVIET SOCIETY IN 1920-th–1930-th

The author investigates historiographic achievements of foreign scientists in the field of studying of political, social and economic development of the Soviet society in 1920-th–1930-th. Pays attention on to its problem-thematic variety and priority directions of researches.

Keywords: foreign historiography, collectivization, korenization, totalitarizm, modernization.

УДК 94(100)»1939/1945:070

А.А. Кравченко

**ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» У ПРЕСІ ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розглядається проблема висвітлення у пресі періоду Другої світової війни питань залучення до роботи у Німеччині іноземної робочої сили. Зроблено спробу проаналізувати фашистські та радянські періодичні видання, виокремити реальні факти із життя та праці остарбайтерів, виявити рівень ідеологічної та пропагандистської складової цих статей.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, остарбайтери, преса.

Історична наука незалежної України все частіше звертається до вивчення питань історичного розвитку країни, тлумачення яких викликають ідеологічні протиріччя. Провідну роль у формуванні ідеологічного поля країни у ХХ ст. почала відігравати преса. Власне, через газети та журнали велась роз'яснювальна робота, формувалась суспільна думка, доводились до уваги населення рішення та постанови урядів. У роки Другої світової війни газети, листівки, плакати ставали вагомим ідеологічним зброєю, яка слугувала підґрунтям для укріплення влади, спонукала населення до боротьби та наполегливої праці на боці тієї чи іншої ворогуючої сторони. Радянська влада, а за нею і радянська історична наука, оцінювали агітаційну політику німців на окупованих територіях як провокаційну, а населення, яке піддалось на агітаційні обіцянки, вважалось майже зрадниками, навіть якщо люди йшли працювати у сільське господарство.

Сучасна українська історична наука, позбавлена радянської заідеологізованості, намагається розставити нові об'єктивні акценти щодо питання висвітлення в радянських та німецьких засобах масової інформації політики гітлерівців на окупованих територіях та ставлення українського населення до їх пропагандистських заходів. Саме тому проблема висвітлення питань «остарбайтерів» у пресі періоду Другої світової війни та ставлення українців до агітаційної політики гітлерівців, а іноді й участь у цій політиці, стала темою цього дослідження. До розкриття проблеми використання примусової праці в роки Другої світової війни звертались останнім часом такі українські та російські вчені, як Гальчак С., Коваль М., Пастушенко Т., Полян П., Потильчак О., Святун О та ін. Проте, ця проблема все ж залишається не повністю висвітленою. На наш погляд, доцільно буде ще раз проаналізувати зміст статей

радянських та німецьких газет періоду Другої світової війни, які висвітлювали питання вербування українських людей на роботу до Німеччини, їх перебування в трудових таборах, перспективи повернення додому, що дозволить більш об'єктивно оцінити цю історичну проблему.

Наприкінці 1941 р. гітлерівці розгорнули агітаційну кампанію із закликом добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Низка яскравих плакатів і буклетів змальовувала райське життя на землях великої Німеччини. Серед обіцянок були, зокрема, і такі: висока заробітна платня, оволодіння престижними спеціальностями, можливість долучитися до переваг європейської культури. Крім того, після повернення додому робітникам обіцяли матеріальну компенсацію та землю у вічне користування. В одній із німецьких листівок говорилося: «У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне ставлення та хороше існування. Ви отримаєте від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть перевагу при розподілі землі та реманенту» [4]. До того ж родини працездоб'язаних у зв'язку з відсутністю працездатного годувальника мали щомісяця отримувати 130 карбованців [13, арк. 25].

До пропаганди славетної праці на благо України та Великої Німеччини залучалась і українську преса. Так, газета українських націоналістів «Українське слово», яка почала виходити з осені 1941 р. спершу у Житомирі, а згодом у Києві та редагувалась членами ОУН-М І. Рогачем, П. Олійником, О. Чемеринським, надрукувала ряд статей із закликами до праці, яка «...мусить стати священним обов'язком кожного свідомого члена української нації, бо щоб довести Україну до кращого завтра, потрібно нам передовсім свідомо й доцільно працювати, працювати й ще раз працювати» [10]. Газета надрукувала статті «Як живе німецький робітник», «...Наші очі звернені на Україну!»: з життя українських полонених у Німеччині», «Закордонні робітники в Німеччині» [11]. Звісно, становище німецьких робітників та становище 2 мільйонів, як повідомляла газета, іноземних робітників, які працювали на трудовому фронті «Великого Рейху», описується в райдужних тонах. Охорона здоров'я, кваліфікована фахова підготовка, будівництво житлових приміщень, цікаве дозвілля, відпустки двічі на рік, доступні подорожі під час відпусток, соціальне забезпечення – такий перелік принад праці у Німеччині подавала газета. У той час національні українські кола ще вірили обіцянкам фашистів про створення на українських землях незалежної держави, вони сподівалися, що німці, звільнивши Україну від більшовизму, дадуть можливість українському народу самостійно вирішувати долю своєї держави. Але вже у кінці 1941 р. проти українських націоналістів почалися репресії, прокотилась хвиля арештів, а у лютому 1942 р. більшість з них була розстріляна у Бабиному Яру.

Не відставали у проведенні агітації щодо залучення робочої сили до праці на Третій Рейх і центральні газети. Адміністративний центр у той час розташовувався у Рівному, оскільки це місто було головним у рейхскомісаріаті «Україна». Рівненська газета «Волинь» протягом 1941-1943 рр. надрукувала ряд пропагандистських матеріалів щодо праці у Німеччині: «Українські робітники у Німеччині», «Відвідини в таборі українських робітниць», «Обов'язок служби праці української молоді», «Брехня Молотова про набір до праці», «Наші робітники в Німеччині», «Як там є на правду». Звісно ж, матеріали містили лише позитивні відгуки та привабливі обіцянки. У грудні 1941 р. газета розмістила оголошення-заклик: «Українці! Хто нас звільнив від більшовизму? Німецьке військо! Не забувайте цього! Мусимо за це постійно виявляти вдячність. Наша подяка – це праця і ще раз праця!».

Перший ешелон добровольців відправився до Третього Рейху вже у січні 1942 р. Перші від'їзди організовували урочисто: квіти, оркестри, транспаранти. Про один з таких «урочистих заходів» газета «Вінницькі вісті» писала: «О 12 годині дня 3 березня в приміщення Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно від'їжджають на працю до Німеччини. Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини. Представники німецької влади та Уряд Праці побажали від'їжджаючим щасливої, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками. На від'їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили підводами на станцію залізниці. Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, одностайно вирушити у Велику Німеччину на роботу. Кожний з від'їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом – Європою. Кожний з них

.....
прагне побачити життя у Великій Німеччині. Рівно о 5 годині дня потяг від'їхав од вокзалу» [1].

У головному місті рейхскомісаріату «Україна» Рівному газета «Волинь» за 9 травня 1943 р. надрукувала підбірку статей, присвячених саме проблемі залучення молоді до праці у Рейху. Назви агітопусків говорять самі за себе: «Відозва про обов'язкову працю української молоді 1923-1925 року народження», «Державна служба праці», «Українська молодь», «Обов'язок служби праці української молоді». Між статтями уміщувалась агітка: «Німецький вояк обороняє Твою Батьківщину! Дякуй йому незворушеною готовністю до праці!» [2]. Газета розповідала про працю німецьких, голландських, норвезьких, датських робітників, розписувала, якою гарною мусить бути праця на користь усієї європейської спільноти, стверджувала, що «...кожний зрозуміє ціну спільної праці для суспільства, і буде приймати участь у суспільному житті європейських народів з гордим почуттям, що він зробив щось для європейської спільноти в той час, коли вона тільки народжувалась під тяжкими ударами і серед злиднів». У той же час зазначалось, що всякого, хто буде «...виключати себе, або спробує відмовитись від обов'язку праці, треба розглядати як найманого жидами і більшовиками» [2]. Отже, засоби масової інформації вели потужну агітацію, докладали максимум зусиль до залучення робітників на окупованих територіях до роботи на Третій Рейх.

Газети для українців виходили й на території самої Німеччини. Майже увесь вільний час східні робітники проводили в межах трудового табору. Для певного ідеологічного виховання та зв'язку оstarбайтерів із зовнішнім світом керівникам таборів рекомендувалось у обідній час протягом 1-2 годин транслювати інформаційні програми російською та українською мовами, які були розраховані на оstarбайтерів. Крім того, рейхсміністерство пропаганди та рейхсміністерство окупованих східних земель випускали для оstarбайтерів три газети: «Труд» – російською мовою, «Українець» – українською, «Білоруський робітник» – білоруською. Притому, враховуючи приналежність оstarбайтерів до різних народів, центральне бюро служби праці вважало, що українських газет повинно бути вдвічі більше, ніж російських. Керівництво таборів замовляло ці газети у службі іноземних мов, однак їх кількість була недостатньою і не задовольняла нагальних потреб. Газета російських емігрантських кіл «Новое слово» для читання оstarбайтерами була заборонена. З німецьких газет рекомендувалось вивішувати на дошці оголошень лише вирізки про хід військових операцій з картами східного театру воєнних дій, вивішувати ж карти німецьких територій суворо заборонялось.

Крім того, для українських робітників у Німеччині друкувався часопис «Голос», який надавав відомості про життя та побут оstarбайтерів. Так, в одному з номерів часопису було надруковано матеріал про подорож Україною влітку 1942 р. генерального уповноваженого з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Ф. Заукеля, який обіцяв, що культурне обслуговування українського населення буде всебічно забезпечене. В тому ж 1942 р. товариство «Крафт дурх Фройде» («сила через радість») організувало виступи у містах Німеччини українського національного хору Генералгубернаторства у складі сімнадцяти співаків під керівництвом Володимира Божика. Програма концерту складалась переважно з обробок українських народних пісень М. Леонтовича, М. Лисенка, с. Людкевича, О. Кошиця. Під час виступу хору у берлінському залі Європагаузен на Саарляндштрассе приміщення було прикрашене жовто-блакитними стягами [3].

Однак, якщо газети, які виходили друком на території Німеччини та окупованих нею територіях, змальовували життя оstarбайтерів у райдушних тонах, розповідали про «комфортний», «цікавий» та «насичений» побут східних робітників, то радянська преса подавала абсолютно протилежні матеріали. Ці газети розповідали про жахливі умови перебування оstarбайтерів у трудових таборах Німеччини, їх перевезення у вагонах для худоби, коли кількість людей, загнаних до одного вагону, була такою, що вистачало місця лише для сидіння, про важку працю та страшні покарання за найменшу провину.

Радянська преса почала виходити на українських землях відразу після визволення її території від фашистів. Вже в червні 1943 р. газета «Правда» вмістила аналітичний матеріал професора Е. Вагри «Что дала Германии «Тотальная мобилизация?», в якій було подано аналіз використання Третім Рейхом іноземної робочої сили, та доводила, що при тотальній мобілізації німецького населення економіка Німеччини не могла проіснувати без залучення до роботи в економічному секторі іноземців [5].

Більшість радянських газет друкували спогади тих небагатьох людей, хто зміг вирватись із рук німців під час етапування, або повернулися з трудових таборів. Так, газета

«Правда» у 1943 р. писала про те, що під час транспортування робітників «... щоб попередити спроби нещасних людей тікати з дороги, німецьке командування встановило нечуваний порядок перевезення насильно мобілізованих радянських громадян. Наказ по 18 німецькій армії, підписаний Ліндеманом, зобов'язує одягати на чоловіків та жінок, яких перевозять, кайдани» [9].

«Київська правда» у грудні 1943 р. надрукувала розповідь солістки Київського Державного Академічного театру опери та балету ім. Шевченка Ганни Гаццарі про одну з творчих поїздок у Німеччину. Артистка розповіла про жахливі враження від побаченого: важкі умови життя «за дротом», скупе харчування, виснажлива праця. І лише очі, живі та палаючі від суму за батьківщиною очі іскрилися сльозами радості, коли починала звучати рідна українська пісня [7].

У тій же «Київській правді» знаходимо матеріал і про долю тих українців, які відмовлялись їхати до Рейху. Фашистську владу цікавило залучення до праці у Німеччині не лише робітників-чорноробів, а й українських фахівців-професіоналів з вищою освітою. Інженерів, лікарів, музикантів запрошували до праці у Рейху. У разі відмови запрошення ставали все більш настійливими та невідступними. Матеріали газети сповіщають про долю професора Володимира Лаврентійовича Лозинського – відомого у Києві лікаря та талановитого викладача. Німці настійливо вимагали від професора поїхати на роботу до Німеччини, однак похилого віку людина знайшла у собі сили відмовитись від цього «запрошення». Окупаційна влада кілька разів зверталась до професора з вимогою виїхати до Рейху, але сім'я Лозинських вирішила за будь-яких умов залишитись на Батьківщині. Одного разу племінниця Лозинських, вийшовши у місто, не повернулась додому. Вона потрапила під облогу і була насильно вивезена до Німеччини. Згодом подружжя було виселено з власної квартири, з якої окупаційна влада не дала взяти жодної речі, жодної книги з чималої бібліотеки професора. Лозинські знайшли притулок у своїх друзів, але і після цього окупаційна влада не залишила сім'ю у спокої, вимоги виїхати на роботу до Німеччини не припинялись. Після одного з відвідувань німецького чиновника Володимир Лаврентійович та його дружина Лідія Мартинівна прийняли отруту. Сусіди по квартирі, відчувши недобре, увійшли до кімнати і, побачивши напівнепритомних людей, намагались їх урятувати. Лідія Мартинівна з останніх сил прохала: «Не рятуйте нас. Їхати не хочемо. Залишіть нас». Врятувати Лозинських не вдалося, подружжя, ціною власного життя, залишилось на Батьківщині [8].

Друкували газети і матеріали про пересильні табори в Україні. Такі табори розміщували переважно у великих містах. Газета «Известия» розповідала про київський пересильний табір, який знаходився у будинку колишнього обласного військового комісаріату по вул. Львівській, № 24. У 1942 р. цей будинок і двір було обнесено колючим дротом, а на воротах окупаційна адміністрація прилаштувала вивіску «Штаб по набору робочої сили до Германії. Київ – Україна. Пересильний табір». Керував цим «Штабом» німець Краузе. Пересильних годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 гр. хліба. Людей били за найменші провинності, саджали у камери з ґратами. Спати пересильні були змушені просто на цементній підлозі казарми. На стінах двох казарм (чоловічої і жіночої) залишились написи тих, хто тут перебував: «Тут ми знаходились два тижні, мучились, їли баланду один раз на день, а клопи вночі не давали нам спокою. Може, ще будемо мучитись два тижні – хто знає? Прощайте наші товариші, не потрапляйте сюди, викручуйтесь! Заграйте мідні труби, зоставайтеся здорові українські люди. ... Виїхали 31 серпня», «Прощай, мила Україно! Ти будеш вільна, а ми їдемо в прокляту Німеччину. Цвіт України забирають німці», «Тут сиділи дівчата, на цьому вікні, і думали, як втекти додому. Хай живе рідний дім!» [6].

Тож, преса періоду Другої світової війни достатньо уваги приділяла тематиці використання праці оstarбайтерів. Статті мали як інформативний, так і агітаційний характер. Окупаційна влада використовувала шпальти місцевих газет для розміщення оголошень про набори людей на роботи та про покарання тих, хто не виконував розпоряджень окупаційної влади. Проте зміст радянських та фашистських статей у друкованих засобах масової інформації різнився кардинально. Якщо німецькі газети характеризували життя і працю оstarбайтерів як унікальну можливість долучитись до принади європейської цивілізації, то радянські газети описували жахливі умови роботи найманих працівників, нелюдське ставлення з боку німецької влади, відсутність елементарних побутових зручностей. Проте преса періоду Другої світової війни на сьогодні залишається вагомим джерелом для дослідження питання оstarбайтерів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницькі вісті (Вінниця). –1942. – 5 березня.
2. Волинь (Рівне). –1943. – 9 травня.
3. Голос (Берлін). Часопис для Українців у Німеччині. – 1942. – 21 червня.
4. Державний архів Вінницької області, ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
5. Вагра. Е. Что дала Германии «Тотальная мобилизация»? // Правда. – 1943. –22 июля.
6. Известия (Москва). –1943. – 2 декабря.
7. Київська правда (Київ). –1943. –12 грудня.
8. Київська правда (Київ). –1943. – 23 листопада.
9. Правда (Москва). –1943. – 30 мая.
10. Українське слово (Київ). – 1941. – 6 грудня.
11. Українське слово (Київ). –1941. – 8, 28, 30 листопада.
12. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 311.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 37.

Кравченко А.А. ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ «ОСТАРБАЙТЕРОВ» В ПЕЧАТИ ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается проблема освещения в печати периода Второй мировой войны вопросов привлечения к работе в Германии иностранной рабочей силы. Сделана попытка проанализировать фашистские и советские периодические издания, выделить реальные факты из жизни и труда остарбайтеров, выявлять уровень идеологической и пропагандистской составляющей этих статей.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, остарбайтеры, пресса.

Kravchenko A. QUESTIONS OF EAST WORKERS IN A PRESS PERIOD OF WORLD WAR II

The problem of illumination in the press of time of World War II of bringing in to work in Germanium of foreign labour force is considered in the article. Fascist and soviet magazines are analysed, the real facts from life and labour of east workers are resulted.

Keywords: World War II, occupation mode, east workers, press.

УДК: 94(477):93»19»

А.В. Мазуркевич

ОЦІНКА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ПИТАНЬ РІВНЯ І ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається література та джерельна база радянських часів досліджуваного періоду. Проаналізовано стан наукової розробки проблеми рівня і якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Вивчено і опрацьовано історіографічну базу поставленої проблеми. Зроблено висновки про те, що створені протягом 60-80-х рр. дослідження з проблем села, його жителів і аграрної політики, незважаючи на їхню методологічну та ідеологічну спрямованість, становлять значний науковий внесок, який допоможе критично переосмислити історичний процес і по-новому проаналізувати вже відомі історичні факти та явища.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, якість життя, рівень життя, соціальна інфраструктура.

Сучасна держава може стійко розвиватися в умовах стабільного економічного, політичного і соціального розвитку. У ХХІ ст. перед Українською державою стоїть ряд проблем, які вимагають негайного вирішення. Ставши на шлях створення ринкової економіки і реформування відносин власності в усіх галузях народного господарства, Україна намагається сприяти поліпшенню рівня і якості життя громадян, розширення їх можливостей формувати власне майбутнє.

Сучасне українське село, як і держава в цілому, переживає складний процес трансформації, зумовлений ходом економічних реформ, які в ідеальному варіанті за своєю

.....
суттю й спрямованістю мали відповідати умовам національного відродження, переходу до цивілізованої соціально орієнтованої економіки на основі глибокого розуміння об'єктивної необхідності та необоротності ринкових змін. Водночас реальність значно складніша від ідеалу: наявна суперечність між економікою і соціумом, економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Трансформація національної економіки держави створює ряд негативних наслідків як в структурі суспільства, так і у виробничих відносинах агропромислового комплексу, породжує проблеми соціально-економічного характеру.

Високий рівень розвитку аграрного сектору для держави є важливим чинником її економічної та політичної стабільності, тому в число першочергових завдань, українська держава поставила відродження села, його економічного та соціального потенціалу. Тепер головною метою є відтворення сільського населення, яке становить важливу суспільну одиницю українського народу, оскільки, зникнення цієї верстви неминуче призведе до катастрофи. Реалізувати поставлену мету можливо при вирішенні ряду завдань: по-перше, побудувати новий підхід в аграрній політиці для формування стабільного, конкурентноспроможного, прибуткового агропромислового комплексу; по-друге, пробудити громадську цікавість до проблем села та його жителів; по-третє, сконцентрувати і об'єднати зусилля для подолання кризових явищ на селі; по-четверте, здійснити реформацію сільського суспільства, що докорінно змінить його зсередини.

В Україні існує загально визначена реальність проблеми низьких рівня і якості життя сільського населення, вирішити яку самостійно селяни не в змозі, оскільки запровадження інноваційних методів ведення господарства дещо «ламає» традиційні форми господарювання, закладені ще в радянські часи. Врахувати помилки і здобутки минулого, порівняти їх з теперішніми завданнями і вибрати найбільш прийнятне – це все вимагає певного часу і відповідних затрат.

Бурхливий плін подій початку 90-х рр. на теренах колишнього СРСР суттєво змінив існуючі політичні, економічні, соціальні стосунки. За таких умов створилася благодатна нагода історичного осмислення різних сторін життя українського суспільства в недалекому минулому, і, зокрема, в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Це стосується рівня і якості життя сільського населення України, його соціальної структури, сільської інтелігенції, її місця і ролі в житті радянського суспільства. Однак без повного осмислення великої кількості робіт, написаних у 60-х – 80-х рр. ХХ ст., ми не можемо відтворити повну картину історичного процесу, що відбувався під егідою політики «розвинутого соціалізму». Звідси випливає актуальність вивчення глибинних процесів і змін, які відбувалися в житті українського села в минулому.

Автор поставив собі за мету проаналізувати стан наукової розробки проблеми рівня і якості життя сільського населення в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст., реалізувавши наступні дослідницькі завдання: вивчити і опрацювати історіографічну базу поставленої проблеми радянського періоду, дати їй оцінку, відповідним чином систематизувати.

Однозначно оцінювати літературу радянського періоду не можна: з одного боку, це заангажоване бачення, ідеологічне спрямування і відповідна методологія, що широко використовувалось істориками, соціологами і політологами при оцінюванні життя радянського селянина; з іншого – це великий фактичний матеріал, аналіз культурно-просвітницької роботи, соціальної структури сільського населення України.

Зважаючи на велику кількість робіт, написаних у 1960-1980-ті рр., в яких, у тій чи іншій мірі, досліджується проблема рівня і якості життя сільського населення України, на думку автора, доцільним буде, проаналізувати їх, поділивши на академічні, узагальнюючі видання, індивідуальні та колективні монографії, а також окремі статті та брошури.

Природно, що накопичення історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагало їх історіографічного аналізу. У 50-80-ті рр. ХХ ст. опубліковано декілька суто історіографічних праць. Це аналітичні статті В.С.Петренка і Я.С.Калакури, а також джерелознавча робота А.В.Санцевича та інших науковців [1-4]. Основна увага в них зосереджена на історіографії організаторської діяльності КППС в плані розвитку сільського господарства в післявоєнні роки. До останніх досліджень, в яких продовжено вирішення даної проблеми і на які спирається автор, належить колективна праця Л.Ю.Беренштейна, с. В.Кульчицького, В.П.Михайлика, П.П.Панченка та інших істориків [5]. В ній здійснено дещо новий підхід у вивченні історичних

.....
подій і явищ, відбувається поступовий відхід від ідеологічного спрямування, що веде до переорієнтування науки в інноваційне русло.

Серед значної кількості історичних досліджень, присвячених рівню та якості життя сільського населення України у вказаний період, слід виділити багатотомні праці. В них з чітко дотриманими ідеологічними позиціями висвітлюються виробничі та соціальні явища в житті українських селян, простежується ідейно-виховна робота, яка проводилась серед колгоспників і робітників радгоспів, наведений фактичний матеріал узагальненого характеру тощо [6-11].

Зазвичай, праці були доволі об'єктивними із надмірним цитуванням марксистсько-ленінських творів, а також їм було притаманне висвітлювати бажане за дійсне і описувати «прекрасне» майбутнє. Названі риси значною мірою прослідковується в дослідженнях Л.Ю. Берштейна, Б.П. Ковалевського, П. Костика, М.І. Бушина та інших [12-15]. Проблеми, які стосувались соціально-економічного, етносоціального, буденного життя селянина, нерідко взагалі замовчувались.

Ряд праць висвітлюють добробут життя сільського населення України з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Вони зображують місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції в культурному розвитку села, цілеспрямовано описують покращення рівня життя селян на прикладі соціально-побутових, культурно-просвітницьких умов. Такий підхід застосовували у написаннях монографій Л.Д.Вітрук, О.А.Завадська, В.С.Петренко, І.М.Чаварга, Л.А.Шевченко, але часто він робився не з власної волі, а з чітких ідейно-теоретичних умов [16-20].

У 70-80-ті рр. характерним і загальноприйнятим стає зображення узагальнених історичних подій і фактів, що стосувались всього радянського суспільства. Мета зрівняти село з містом, а селянина з городянином стала настільки явною, що про це вже писалось майже в кожній праці. Радянське керівництво поставило собі за мету створити суспільство нового зразка, яке б відрізнялось від усіх інших суспільств світу. Але зберігаючи командно-адміністративні важелі управління, застосовуючи ідеологічну обробку всього суспільства, сподіватись на успіх було марно. Суспільство нового зразка залишалось на папері, а науковці продовжували ділити суспільство чітко на три основні елементи соціальної структури: робітничий клас, радянське сільське населення, радянська інтелігенція. Така позиція прослідковується у праці Б.І.Ноткіна. У своїй роботі він піддає критиці спроби представників різних напрямків англо-американської історіографії принизити соціальні досягнення радянського народу та прокритикувати основні тенденції розвитку радянського суспільства. Акцентує увагу на зближенні трьох класів суспільства і про зменшення відмінностей між містом і селом. А також надає фактичну інформацію загального характеру, наприклад, про технічне забезпечення господарств на селі, про рівень освіти та якість кваліфікованих селян у відповідних галузях господарювання. Про соціальні проблеми на селі і їхнє вирішення можна дізнатись, ознайомившись із працею М.І.Лавреновича [21-22].

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й управління, соціально-культурного розвитку [23-24]. Велику увагу приділено відносинам між робітничим класом і сільським населенням. Держава активно сприяла взаємній співпраці між двома цими спільнотами, з метою зрівняння прав робітника і селянина. І як підказує досвід, все це були ілюзії державно-партійного керівництва, яке не хотіло бачити реальних наслідків такої політики.

Соціально-демографічні проблеми села не менш цікавили радянських дослідників. Ситуація була досить непростю: зменшення сільського населення відбувалось по стрімкій висхідній і зупинити його було не можливо. Історики, соціологи, політологи намагались пояснити державні методи і заходи щодо даної ситуації, які відповідним чином виправдовувались. Для цього реальні статистичні дослідження ретельно приховувались від усього світу, а натомість висвітлювались зовсім нові, покращені статистичні дані. Світова спільнота істориків, соціологів, що слідкувала за перебігом подій в СРСР, неодноразово критикувала політику радянської держави щодо перекручування фактів. У відповідь на такі зарубіжні заявки, радянські дослідники «рятували» керівників держави і виправдовували їхню політику у своїх працях. У цьому можна переконались, ознайомившись з роботами С.В.Гришаєва, Е.К.Васильєва, В.І.Лаптева, В.І.Староверова, В.С.Стешенка та інших істориків [25-29].

Велику увагу міграційним процесам на селі приділив у своїй праці В.І.Староверов. Він зробив спробу проаналізувати причини і наслідки сільської міграції. При цьому джерельна база його досліджень обмежувалась виключно результатами двох або трьох соціологічних обстежень у різних регіонах. На їх основі і формувались висновки. В багатьох випадках наведені дані не співпадали з життєвими реаліями.

Чільне місце в літературі досліджуваної проблеми займали філософські та соціологічні праці П.И.Симуша. У них він звернувся до небачених у той час форм і методів зображення соціальної природи селянського суспільства. Була зроблена спроба дати комплексну характеристику селянства як класу соціалістичного суспільства. Проте вирішити поставлену проблему в повному обсязі автору не вдалось, оскільки не вистачало джерельної бази і відхід від ідеологічної філософської концепції розквіту колгоспного села в умовах радянської влади був неможливим [30-33].

Окремі аспекти задекларованої теми висвітлюються на сторінках відомого дослідника і науковця П.П.Панченка. Багатогранність його досліджень, які стосуються українського села і аграрної політики держави, займають неабияке місце у історіографії вказаного періоду. Він одним із перших в українській історіографії здійснив комплексне узагальнення проблем новітньої аграрної історії України. Специфіка тем монографій визначила інтерес до загальних проблем соціального статусу селян, а також до аграрної політики держави на селі, яка неодмінно впливала на рівень і якість життя сільського населення України [34-39].

Проблеми етнічного складу та міжнаціональних відносин, які є компонентами рівня життя населення, розглядались за наперед визначеними канонами – мова йшла про задекларовані на партійних форумах ідеї про розквіт та зближення всіх націй і народностей, формування радянського народу як нової історичної спільності людей. Головний зміст публікацій на вказану проблематику обмежувався прославленням ленінської національної політики, розквіту України у братерській сім'ї народів-братів, вирішення в СРСР національного питання і безконфліктності у розвитку етнічних взаємин. У цих умовах лише окремі дослідники акцентували увагу на специфічних рисах національного складу та міжетнічних відносинах в українському селі [40].

Серед вище проаналізованих праць слід відзначити дослідження щодо проблем рівня і якості життя сільського населення України В.С.Петренка. Не вдаючись до аналізу загальних проблем становища селянства в соціалістичному суспільстві, автор концентрує свою увагу на питаннях зростання рівня добробуту населення, поліпшення його культурно-освітніх показників, зближення міста і села. Також приділяється увага проблемам соціальних змін в українському селі, не торкаючись етнічних [41].

Таким чином, історики, соціологи, політологи, філософи радянської доби досліджуваного періоду намагались у своїх працях торкнутись основних проблем життя сільського населення України. Висвітлення того чи іншого аспекту з життя селянина відбувалося у комплексному зображенні історичних подій чи фактів. Методологічні засади, що використовувались науковцями у 60-80-х рр. зводились до принципово-одноманітного, ідеологічного зображення історичних явищ. Хоча робилися спроби висвітлювати проблеми життя сільського населення у вигляді окремих складових, які певною мірою у сучасних дослідженнях можна назвати не добробутом, а рівнем і якістю життя. Взагалі для радянської наукової літератури було не властиво вживати термін «рівень життя», а тим паче «якість життя». Частіше всього використовували термін «добробут». Під покращенням добробуту життя в радянській економіці розумілося зростання забезпеченості населення послугами, які певною мірою брала на себе держава за рахунок суспільних фондів споживання. Поширеним було уявлення про рівень життя, як про кількість споживних матеріальних, культурних і соціальних благ та ступінь задоволення потреби в них на досягнутій стадії розвитку продуктивних сил.

Сільському життю були властиві тісне поєднання праці і побуту, саме того чинника, який визначав якісну характеристику усіх компонентів рівня життя. Адже лише зображення буденності селянина могло чітко відкрити панораму життя людини зсередини: її психологічні настрої, її інтелектуальний рівень, її бажання до кращого, матеріально забезпеченого проживання, незалежно від сільської чи міської приналежності. Спроба радянських дослідників підійти до проблем селянина з такої точки зору у своїх дослідженнях увінчалась, безумовно, провалом. Заговорити про рівень, а тим більше про якість життя сільського населення на сторінках своїх праць означало б повний перелом ідеологічних стереотипів та існуючих догм.

Під впливом дії «основного закону соціалізму» бідність не визнавалась як стихійне явище масштабного характеру, це були так звані поодинокі випадки, які замочувались, або списувались на неперспективність того чи іншого фактору. Така доля випадала на приречені села, які зникали з карти України як «неперспективні». Спроба описати рівень і якість життя селян такого поселення була занадто важкою, проте вона чітко характеризувала всі складові компоненти життя населення.

Не зважаючи на вище згадані висновки, автор статті вважає доцільним погодитися з думкою Г.Г.Кривчика, який безпосередньо займався питаннями і проблемами українського села в зазначений період, про те, що ігнорувати радянську наукову спадщину досліджуваного періоду, де на основі ретельно відібраного фактичного матеріалу показані усі позитивні процеси та явища, зокрема, зростання добробуту, соціальної захищеності, освітнього рівня населення, безперечно, не варто [42, с.6]. У цьому зв'язку можна відзначити роботи Л.Ю.Беренштейна, П.П.Панченка, М.І.Бушина, В.С.Петренка та ін.

Проведений частковий історіографічний аналіз свідчить, що проблеми рівня і якості життя сільського населення, його соціального складу в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст. були об'єктом вивчення певного кола науковців. Однак наукові праці репрезентують зміни у житті селян переважно в загальному ракурсі. Недостатньо приділено уваги окремим аспектам розвитку сільського суспільства, крім того, не існує комплексного історичного дослідження соціальної структури сільського населення України в даний період. Натомість розвиток соціально-класової структури суспільства, за твердженням радянських дослідників, обов'язково завершувався встановленням повної соціальної однорідності, яка поглинала суспільно-важливий прошарок українського населення – селянство. А, отже, картина рівня та якості життя сільського населення була далекою від реальності і досліджувалась під впливом рішень чергового з'їзду КПРС або пленуму ЦК партії.

Утвердження в історичній науці методологічного плюралізму сприяє появі нової генерації українських науковців та дослідників, створює умови й разом з тим породжує необхідність для нового осмислення історіографічного процесу на базі раніше невідомих джерел, які безпосередньо висвітлюють проблеми рівня і якості життя сільського населення України в досліджуваний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петренко В.С. Історія селянства Української РСР 1951-1970 рр. в радянській історіографії // Український історичний журнал (далі: УІЖ). – 1971. – № 3. – С. 128-134.
2. Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 81.
3. Калакура Я.С., Петренко В.С. Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945-1975) // Вопросы истории. – 1995. – № 7. – С. 86-95.
4. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970). – К.: Наукова думка, 1972.
5. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / Беренштейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Михайлик В.П., Панченко П.П. та ін. – К.: Ін-т історії НАНУ, Національний аграрний ун-т, 1999.
6. Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книгах. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1987.
7. Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967.
8. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 книгах. – Т.8. – К.: Наукова думка, 1979.
9. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987.
10. Развитие аграрной экономики УССР. – К.: Урожай, 1987.
11. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х т. – Т.2. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.
12. Ковалевський Б.П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР). – К.: Наукова думка, 1972.
13. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). – Львів, 1980.
14. Бернштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.

15. Бушин М.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: На материалах Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1987.
16. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.). – К.: Наукова думка, 1986.
17. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958-1968 гг.). – К.: Радянська школа, 1968.
18. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). – К.: Наукова думка, 1970.
19. Чаварга І.М. Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959-1965 рр. // УІЖ. – 1969. – № 10. – С. 84-89;
20. Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965. – К.: Наукова думка, 1968.
21. Ноткин Б.И. Социальная структура советского общества и мифы буржуазной историографии. – М.: Знание, 1976.
22. Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К.: Політвидав України, 1975
23. Беззуб М.К., Зимовець В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства. – К.: Політвидав України, 1974.
24. Малько О.А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959-1970). – К., 1974
25. Стешенко В.С., Чуйко Л.В., Никитенко В.В. Демографическая политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. – К.: Наукова думка, 1982.
26. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР. – К.: Знання УРСР, 1984.
27. Гришаев С.В. Запад: правда и вымысел о населении СССР. – Красноярск: Издательство Красноярского ун-та, 1992.
28. Васильева Э.К., Елисеева И.И., Лаптев В.И., Кашина О.Н. Динамика населения СССР 1960 – 1980 годов. – Москва: Финансы и статистика, 1985.
29. Староверов В.И. Социально-демографические проблемы деревни. Методология, методика, опыт анализа миграции сельского населения. – М.: Наука, 1975.
30. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства. — М.: Политиздат, 1976
31. Симуш П.И. Социальный прогресс современного села. — М.: Знание, 1983
32. Симуш П.И. Советский крестьянин: кто он? – М.: Прогресс, 1980
33. Симуш П.И. Облик хозяина земли: Новейшие и традиционные черты. — М.: Мысль, 1987.
34. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980). – К.: Наукова думка, 1980.
35. Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку. 1917-1980. – К.: Вища школа, 1982.
36. Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. – К.: Наукова думка, 1985
37. Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е гг.). – К.: Наукова думка, 1989.
38. Панченко П.П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959-1978. – К.: Вища школа, 1979.
39. Панченко П.П., Талан Є.П. Світлий шлях колгоспного селянства. – К.: Політвидав України, 1980.
40. Богуцький А.А., Якуба Е.И. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства. – М.: Колос, 1984.
41. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства УРСР (1951 – 1969). – К.: Наукова думка, 1970.
42. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті роки ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001.

Мазуркевич А.В. ОЦЕНКА СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПО ВОПРОСАМ УРОВНЯ И КАЧЕСТВА ЖИЗНИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 60-х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 80-х гг. ХХ в.

В статье рассматривается литература и источниковая база советских времен исследуемого периода. Проанализировано состояние научной разработки проблемы уровня и качества жизни сельского населения Украины во второй половине 60-х – первой половине 80-х гг. ХХ в. Изучена и проработана историографическая база поставленной проблемы. Сделаны выводы о том, что созданные в течение 60-80-х гг. исследования о проблемах села, его жителей и аграрной политики, невзирая на их методологическую и идеологическую направленность, представляют значительный научный вклад, который поможет критически переосмыслить исторический процесс и по-новому проанализировать уже известные исторические факты и явления.

.....
Ключевые слова: социальная структура общества, качество жизни, уровень жизни, социальная инфраструктура.

Mazurkevich A.V. AN ESTIMATION OF SOVIET HISTORIOGRAPHY IS ON QUESTION OF STANDARD AND QUALITY OF RURAL POPULATION'S LIFE OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF 60th – THE FIRST HALF OF 80th of XXth age.

We consider the literature and the source base of soviet times of the investigated period. Situation of scientific treatment the problem of standard and quality of rural population's life of Ukraine is analyzed – the second half of 60th – the first half of 80th of XXth age. The historiography base of the aimed problem is studied and worked out, also some conclusions about created researches of the problems of village during 60-80th are made, about his habitants and agrarian policy, without regards to their methodological and ideological orientation, that make great scientific contribution which helps critically reinterpret the historical process and newly analyze historical facts and phenomena which are already known.

Keywords: social structure of society, quality of life, standard of living, social infrastructure.

Культурна історія та біографістика

УДК 94 (477.51) «17:72

С.Г. Самойленко

ВІДОМІ АРХІТЕКТОРИ XVIII ст. В НІЖИНІ

У статті розкривається роль відомих архітекторів України та Росії у розбудові міста Ніжина XVIII ст. і будівництві в ньому церковних та громадських споруд.

Ключові слова: будівництво, архітектор, бароко, собор, магістрат, Гетьманщина, класицизм.

Полкове управління, яке було введено гетьманом Б. Хмельницьким у новоствореній державі на Лівобережній Україні після Національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648–1654 рр.), розширило права і можливості полкових та сотенних міст. Це торкнулося і Ніжина як військового, адміністративного та культурного центру найбільшого на той час полку. В місті, як і в інших населених пунктах, у другій половині XVII–XVIII ст. спостерігається інтенсивний будівничий процес. Його наслідком стало формування громадського центру з адміністративними спорудами, в котрих розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди тощо, та храмами. Про характер забудови Ніжина ми вже розповідали у декількох публікаціях [1-5]. Нині зосередимо увагу на діяльності архітекторів, які зробили свій внесок у розбудову міста. Можна лише шкодувати, що історія так мало зберегла їх імен.

У XVIII ст. в будівництві міст зростає роль професійних архітекторів, які перетворилися з вільного підприємця в службовця. Вони користувалися помітним авторитетом у влади, оскільки архітектуру вважали «знатнейшим из художеств».

Завдяки залученню до будівництва архітекторів поліпшується якість мурування, зростає роль тиньку, урізноманітнюється планово-просторова типологія споруд, з'являються перші стандарти будівель. Все більше простежуються розбіжності між елітарною і масовою, дерев'яною і мурованою архітектурою.

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. у Ніжині було зведено більше 20 мурованих храмів, серед яких шедевр українського барокового стилю п'ятибанный, хрещатой композиції Миколаївський собор (1655–1658 рр.), «найстаріший і найцінніший» [6, с. 51], «перше кам'яне диво на Лівобережній Україні» [7, с. 190], а також церква Іоанна Богослова, Хресто-Воздвиженська, Покровська, Пантелеймоно-Василівська, Спасо-Преображенська та ін. На жаль, про їх будівничих допоки нічого невідомо. Лише про творця Благовіщенського собору дійшли деякі свідчення.

Митрополит Стефан Яворський, життєва доля якого була пов'язана з Ніжином [8, с. 38-51], задумав допомогти своєму братові Павлу, який служив протопопом в одному з ніжинських храмів, побудувати церкву на честь Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі міста поруч з садибою Павла, були придбані декілька будинків на суму 1300 крб. Ці будівлі знесли і на їх місці почали будувати храм [9].

Благовіщенський собор заклали в 1702 р. Для його будівництва Стефан Яворський запросив московського архітектора Григорія Івановича Устинова. В листі до брата Павла митрополит характеризував зодчого як майстра «подлинно певного (тобто надійного – С.С.) и в малярном деле и архитектуре искусного» [10]. Про авторство Г.І.Устинова свідчить і його чолобитна Петру I від 17 грудня 1705 р. За свою роботу архітектор мав отримати 7 000 крб. сріблом (тогочасними грошима – 35 тис. золотих).

Упродовж чотирнадцяти років (1702-1716) тривало будівництво Благовіщенського собору. Протягом цього часу в Гетьманській Україні відбулися важливі історичні події, зокрема битва під Полтавою 1709 р. З нагоди перемоги над Карлом XII Стефан Яворський послав до Ніжина записку, в якій стверджував: «Віднині та буде памятник у Ніжинському монастирі про перемогу Богом дарованої Всеросійському Самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом другим - надєсять під Полтавою літа від явлення Господнього 1709» [11, с. 14].

Перед зодчим стояло не просте завдання: спланувати архітектурну споруду так, щоб вона співвідносилась з часом і тими традиціями, які були вже закладені у розбудові Ніжина початку XVIII ст. На той час, у сакральних дерев'яних спорудах міста переважав український

.....
стиль, а у мурованих – бароко, прикладом якого був Миколаївський собор, що височів серед центрального Соборного майдану. Російському архітектору треба було на це зважувати. Тому в архітектурі Благовіщенського собору поєдналися окремі риси бароко і давньоруського стилю. Храм являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва. Ніжинська споруда за своєю об'ємно-просторовою композицією в деякій мірі нагадує собор Донського монастиря у Москві. Але водночас, композиція ніжинського п'ятибанного Благовіщенського собору незвичайна і єдина в своєму роді. В ній переважає сувора урівноваженість, симетрія і центричність. В плані – це квадрат з заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. Така архітектурна конструкція не характерна для будови українських храмів цього типу. Його стіни становлять 38 аршин в довжину та ширину, а висота храму з хрестом – 55 аршин.

У східній парі стовпів вмонтовано східці, які ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. Якщо у Миколаївському соборі Ніжина ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському – яруси розташовані як в західній, так і у східній частинах храму. Та й взагалі, будова відзначається оригінальністю і є цілком не характерною для української барокової архітектури. Відсутня також пірамідальність, яку бачимо в Миколаївському соборі XVII ст.

Архітектор розмістив бані не на поздовжній чи поперечних осях (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональних, що характерно для російської культової архітектури. Відтак, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах). А це нагадувало давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим для українських храмів було і двоярусне розміщення вікон із наличниками на стінах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу.

Г.Устинов використовує цікавий прийом: із західної та східної частин собору він будує ніші-лоджії, які перетворюють собор у своєрідний зал для глядачів. Всефасадність споруди підкреслювалась декоративними фронтонами, які були розміщені над входами з усіх сторін.

Слід зауважити, ніжинський Благовіщенський собор був прикладом для будівництва подібних храмів у деяких інших полкових містах. Так, у Полтаві в 1773 р. (за іншими джерелами, 1770-778 рр.) на кошти П.Руденка збудували Воскресенську церкву, яка повторювала основні риси Благовіщенського собору. Щоправда, остання, як пам'ятка пізнього бароко, мала більш розчленований об'єм.

У другій половині XVIII ст. для будівництва різних громадських споруд, приватних палаців та особняків залучаються архітектори з фаховою підготовкою. Гетьмани І.Самойлович, І.Мазепа та інші запрошують для цього як зарубіжних зодчих, так і вітчизняних. У XVIII ст. у Київській академії, а також Харківському та Переяславському колегіумах почали викладати архітектуру в складі математичних наук і давати початкову архітектурну освіту. Краще ця справа була поставлена в Росії, тому в Україні працювало чимало російських архітекторів.

На першому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини, як вказує відомий дослідник В.Вечерський, проектні креслення вживалися рідко, оскільки все детально розписувалося в контракті [1, с. 71; 13]. На початку XVIII ст. муроване будівництво здійснювалося за розробленими архітекторами проектами. Законодавцем архітектурної політики на території Гетьманської держави, а пізніше Малоросійського намісництва стає Санкт-Петербург, а також Москва. Звідти надсилалися проекти зведення будівель у Глухові, Києві тощо. Тож зрозуміло, чому архітекторами споруд стають А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін, Ф.Васильєв, М.Єфимов, О.Старцев, І.Зарудний та інші.

Існують скупі відомості про залучення архітекторів до будівництва різних споруд у Ніжині. Зокрема, відомо, що зодчий М.Львов спроектував палац І.Безбородька, який знаходився біля Графського парку у західній частині міста. На жаль, ні сама споруда, ні, навіть, інформація про неї не збереглася.

Причетним до будівництва в Ніжині був відомий російський архітектор Андрій Васильович Квасов, котрий у 1748 р. приїхав в Україну для будівництва палацу графа О.Розумовського в Козельці. З цього часу архітектор працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Розумовського. З 1752 р. він очолював «Будівельну експедицію спорудження міст Глухова і Батурина», керував архітектурною школою в Глухові. Серед його учнів були К.Борзяківський, М.Мосцепанов, Ф.Савич та інші [14, с. 148].

У цей період А.Квасов брав участь у будівництві собору Різдва Богородиці та дзвіниці (1752-1764 рр., разом із І.Григоровичем-Барським) у Козельці та Трьохсвятительської церкви

(1755 р.) у с. Лемеші – батьківщині Розумовських, будинку канцелярії Київського полку (1756-1757 рр.) та кількох інших споруд. Після нищівної пожежі 1748 р. у Глухові А.Квасов розробив проект відбудови міста, спроектував палац і парковий ансамбль садиби К.Розумовського (1751-1757 рр.).

У 1757 р. петербурзька «Канцелярия от строений» вимагає від А.Квасова повернутися до столиці. К.Розумовський, даючи позитивну характеристику творчій діяльності архітектора в Україні, у своєму листі від 15 березня 1757 р. просить Сенат залишити його ще на декілька років. У листі зазначалось: «многие каменные... церкви в погоревших городах... Нежине, Глухове и прочих – требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения, как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях.» [15]. Не зважаючи на це, А.Квасов змушений був повернутися в Росію [16].

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761-1778 рр. У цей час він працював безпосередньо у Ніжині, Батурині, Глухові, Києві, Острі. В донесенні Малоросійській колегії від 22 квітня 1765 р. А.Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763-1765 рр. У доповненні до звіту архітектор подав перелік споруд і комплексів до будівництва, до яких він мав безпосереднє відношення [17, с. 12].

Діяльність А.Квасова у 60-х–70-х рр. XVIII ст. пов'язана з полковим містом Ніжином, де він керував будівництвом чотирьох храмів [13]. На жаль, архітектор у своєму звіті Малоросійській колегії не вказує, які саме храмові споруди були ним збудовані в місті. Відомо, що в ці роки у Ніжині зведено Покровську (1759-1765) та Успенську (1760) церкви. Але чи був А.Квасов безпосередньо причетний саме до їх будівництва, сказати важко; для з'ясування цього питання потрібна додаткова пошукова робота, насамперед, у архівах Санкт-Петербурга. Але точно відомо, що А.Квасов за наказом Малоросійської колегії проектував у Ніжині будинок-магістрат. План цегляного магістрату, а також кошторис та його будівництво були подані на затвердження президенту Малоросійської колегії П.Рум'янцеву-Задунайському. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.Мещерського від 13 травня 1771 р. президент висловив думку «о выгодностях» проекту і дав згоду на його реалізацію [18]. Проект А.Квасова відповідав як вимогам замовників – членів Ніжинського міського магістрату, так і загальним тенденціям в розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.Новаковська, яка займалась вивченням діяльності А.Квасова на українських землях, встановила, що Ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 р. [19, с. 20].

Ніжинський магістрат – це двоповерхова споруда. Перший поверх її складався з приміщень і аркади, що оперізувала весь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, службові приміщення займали також верхній поверх та башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету.

У цій споруді знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів із арками, склепіннями, декоративними колонками. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості й стрункості. На думку мистецтвознавця В.Січинського, будівля Ніжинського магістрату (його ще називають ратушею) посідає виключне місце серед аналогічних будов в Україні кінця XVIII ст. [20, с. 115].

Ніжинський магістрат відіграв важливу роль у подальшій забудові адміністративного центру міста, бо об'єднував комплекс торговельних рядів, які були створені тут на межі XVIII–XIX ст. за участю відомого українського архітектора Антона Карташевського. Останній багато років працював на Чернігівщині і був одним із керівників губернської креслярні. Він збудував за проектом Дж.Кваренгі Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, різні адміністративні будівлі на території губернії, навчальні заклади, житлові будинки тощо. Але це вже зовсім інша за стилем архітектура — А.Карташевський був прихильником класицизму, і це гарно помітно в його ніжинських будовах.

Ніжин у XVII–XVIII ст. був відомим торговельним містом, у якому проходили, крім мало не щотижневих невеликих, регіонального значення, три широко відомі міжнародні ярмарки. Відтак торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови міста. Вони розташовувалися найчастіше за все по периметру торгової площі або в два ряди посередині. Торгові будівлі Антона Карташевського, які примикали до ніжинського магістрату і опоясували ріг вулиць Гоголівської і Московської, – це вузькі і довгі одноповерхові споруди, що

.....
складалися з однакових частин – крамниць. З двох боків до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. Такі будівлі виконували свої функції аж до Великої Вітчизняної війни, під час якої були частково зруйновані, а пізніше розібрані. Старі листівки та світлини допомагають відтворити ці своєрідні архітектурні споруди А.Карташевського.

У 1874 р., згідно з указом Сенату від 27 червня 1874 р., на базі ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів був утворений державний орган – присутствія. В Ніжині для «присутственного місця» був пристосований будинок ніжинського грека Пелопонова (Пилиповича) (згодом – приміщення Ніжинського окружного суду, сучасна школа №1), в реконструкції якого брав участь Антон Карташевський [21, с. 159-180].

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і Андрій Іванович Меленський (1766-1833), який одержав гарну професійну освіту в Санкт-Петербурзі й Москві і у 1788-1829 рр. займав посаду головного міського архітектора Києва. За проектом архітектора А.Меленського у центрі Ніжина був збудований у стилі класицизму житловий будинок (не зберігся), для якого характерний поділ фасадів на рустований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронтон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював основну симетричну композицію будівлі, досить характерну для всіх споруд і просторових композицій класичного стилю. Йому відповідає і декоративне оформлення споруди, зокрема, типи наличників, декоративні колонки в середині фронтона.

Загалом, забудова Ніжина XVIII ст. – одного із найбільших міст Лівобережної України – становить особливий інтерес. У місті була і частково все ще є нині велика кількість різностильових споруд, на цінність яких вказує той факт, що збудовані вони за участю відомих архітекторів. На жаль, значна їх частина втрачена, і лише небагатий архівний матеріал, нечисленні старі листівки та світлини можуть дати якесь уявлення про них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура, 2001. – С. 350 с.
2. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64.
3. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – 106 с.
4. Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 10. – Ніжин, 2002. – С. 115-127.
5. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої пол. XVII–XVIII ст. Архітектура // Література та культура Полісся. – Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 157-194.
6. Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII–XVIII веков. – М., 1967. – 143 с.
7. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – 228 с.
8. Самойленко С.Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38-51.
9. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині. – Ф. 679. – Оп. 19. – Спр. 1. Архів Ніжинського Благовіщенського монастиря.
10. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 102.
11. Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського. – Ф.2. – № 3480. Статут і вказівки, як треба будувати і управляти монастирем Благовіщенським у Ніжині;
12. Чернов Н. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1915. – 85 с.
13. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625-1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VI., отд. 2. – С. 105–122.
14. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 148-158.
15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі: ЦДІАУК). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1880.
16. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2152.
17. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIII век). Автореферат... канд. архитектуры. – Л., 1970. – 24 с.
18. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 256.
19. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 6132.
20. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – 179 с.
21. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. – Вип. 2. – Ніжин, 2000. – С. 159-180.

Самойленко С.Г. ИЗВЕСТНЫЕ АРХИТЕКТОРЫ XVIII в. В НЕЖИНЕ.

В статье раскрывается роль известных архитекторов Украины и России в строительстве церковных и общественных зданий в городе Нежине в XVIII веке.

Ключевые слова: строительство, архитектор, барокко, собор, магистрат, Гетманщина, классицизм.

Samoylenko S.G. FAMOUS ARCHITECTORS OF THE XVIII-th century IN NIZHYN.

The role of famous Ukrainian and Russian architects in the building of churches and social buildings in Nizhyn in the XVIII-th century is analysed in this article.

Keywords: building, architector, Baroque, church, city council, Hetmanship, Classicism.

УДК 94 (477) « 19 – 052

О.Б. Готра

АКАДЕМІК М.Ф. КАЩЕНКО ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ТА ПЕДАГОГ

У статті проаналізовано педагогічну діяльність академіка М. Кащенко. Піднімаються питання участі вченого в громадському житті суспільства.

Ключові слова: М. Кащенко, вчений, педагог, науково-педагогічна діяльність, громадська діяльність.

Серед видатних діячів науки і культури першої половини ХХ ст. почесне місце займає Микола Феофанович Кащенко (1855–1935). Вчений, мало відомий нащадкам, незважаючи на вартість його внеску в біологічну науку. М. Кащенко – автор перших робіт з паталогічної ембріології, біолог, доктор медицини та зоології; основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук.

Для відтворення образу вченого, принципового і твердого в наукових переконаннях, який своєю невтомною і плідною працею ще за життя завоював повагу до себе, і з метою більш глибокого висвітлення багатогранної діяльності, звернемося до такого важливого аспекту життя вченого, як громадська та педагогічна діяльність.

Активна наукова і творча діяльність М. Кащенко припала на складний період історії українського народу. Творча діяльність за таких умов сприяла утвердженню життєвого оптимізму, впевненості у корисності своєї праці, відчуття свого соціального обов'язку, спонукала до активної участі вчених в освітянському, громадському і політичному житті.

Варто зазначити, що в останні десятиліття ХІХ і на початку ХХ ст. значно активізувалась культурно-освітня робота серед населення. Свій особливий шлях обрав М. Кащенко. Громадську позицію вчений розкрив у виступі на акліматизаційному ботаніко-зоологічному з'їзді в Москві у 1887 р.: «Мені не потрібно доводити користь і перевагу роботи в галузі чистого знання. Це таке щастя, від якого ніколи не відмовиться той, хто раз його відчув. Однак громадянська свідомість вимагає, щоб учені не замикались в стінах своїх лабораторій, але час від часу виносили б в суспільство здобуті ними відомості і використовували б їх для суспільної користі» [1].

У квітні 1895 р. М. Кащенко разом з агрономом В. Бажаєвим організував Томське відділення Імператорського Московського товариства сільськогосподарських наук. У 1897 р. М. Кащенко організував цикл публічних лекцій за участю професорів Томського університету. У 1898 р. лекції були видані за редакцією М. Кащенко «Наукові нариси Томського краю». Нарешті, у 1898 р. відділення перетворено в самостійне Західносибірське товариство сільського господарства, головою обрано М. Кащенко, друкований орган «Сибирский земледелец».

Микола Феофанович склав «Визначник ссавців Томського краю, з додатком короткого опису способу початкової обробки» (1900), на обкладинці якого вказано, що книга видана «для безкоштовного розповсюдження серед осіб, які можуть будь-чим посприяти справі вивчення Сибіру в зоологічному відношенні». Про це повідомлялося населенню через газету, в якій висловлювалась і подяка добровільним колекціонерам за надання в зоологічний музей тих чи інших збірок. Наукового матеріалу збиралось все більше. В зоологічний музей стали надходити збори інших колекторів, які також визначались М. Кащенко. Необхідністю порівнювати сибірських тварин з європейськими зблизила його з зоологічним музеєм Академії наук, в якому

Микола Феофанович був неодноразово і виконував за матеріалами останнього ряд робіт [2, с. 11].

З метою пропаганди через жителів Томської губернії гуманного ставлення до тварин 17 вересня 1899 р. в Томську було відкрито відділ Російського товариства захисту тварин, до його складу увійшли 85 представників томської інтелігенції. З ініціативи М. Кашенка створено «Травневу спілку». З метою залучення інтелігенції та практиків до наукових досліджень М. Кашенко надрукував «Проект організації при Томському університеті комітету для вивчення рибальництва в Західному Сибіру» (1891). У 1908 р. М. Кашенко реорганізував Товариство садівництва.

Лише окремі факти підтвердили, що з часу введення судової реформи (1897 р.) і до переїзду до Києва М. Кашенко безперервно був почесним мировим суддею і брав участь у засіданнях Томського окружного суду [3]. Вчений користувався заслуженим авторитетом та мав високі нагороди: орден Святого Станіслава другого ступеня (1894); срібну медаль (в пам'ять імператора Олександра III); орден Святої Анни другого ступеня (1899); орден Святого Володимира четвертого ступеня (1906); орден Святого Володимира третього ступеня (1909). У 1902 р. М. Кашенко отримав чин дійсного статського радника (цивільний чин IV класу з 14-и «Табели о рангах»), що відповідав військовому званню генерал-майора та надавав права привілейованого спадкового дворянства.

Треба відзначити, що початок XX ст. у житті М. Кашенка був досить насичений подіями. Дискусійним є питання про участь ученого в революційному русі. В роки першої російської революції активізувалися суспільні рухи в Сибіру. Праве крило російського лібералізму представляла політична партія октябристів («Союз 17 октября»). Обов'язки голови бюро томського відділу «Союзу 17 октября» були покладені на професора М. Кашенка. Відділу присвоєно ім'я «Свобода і порядок». М. Кашенко очолював бюро до листопада 1906 року. В цьому році його обрано заступником голови губернського виборчого зібрання м. Томська [4].

Активною була громадська діяльність вченого в Україні. Важко, навіть неможливо розділити громадську та наукову діяльність М. Кашенка. Важливо зазначити, що вчений був одним з перших засновників Академії наук; активно працював над створенням другого фізико-математичного відділу, керував його діяльністю до 1921 р.; розробив теоретичні, методологічні та наукові основи кафедри акліматизації. Найбільшим досягненням академіка М. Кашенка було заснування Акліматизаційного саду АН України. Вагомим внеском в наукову діяльність М. Кашенка було створення Комітету для виучування фауни України та Зоологічного музею УАН.

Оцінку роботи М. Кашенка давали не тільки його колеги, а й керівники радянських органів влади. У деяких опублікованих та неопублікованих архівних джерелах знаходимо відомості про оцінку постаті М. Кашенка і з боку партійних керівників України, які вершили на той час долі української науки та її вчених. В огляді інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У «Про проведену роботу щодо українзації за період від VIII Всеукраїнської партійної конференції до IX з'їзду КП(б)У» зазначено: «Окремим академікам можна дати таку характеристику... Інша група – В.І. Липський, М.Ф. Кашенко, М.М. Крилов, Г.В. Пфейффер ... – є як громадські діячі – нулі, але в науці – люди з відомими іменами» [5]. Цей документ ще раз підтверджує аполітичність ученого.

Дослідники діяльності вченого С. Карамаш та С. Вировий відмічали: «Кашенко написав об'яви, що лікує хворих травами, бо знавцем цієї справи був блискучим. За допомогою рідних розклеїли їх по Києву, і до оселі академіка потягнулися хворі і немічні, але заробити на лікуванні не вдалося: лікар Кашенко пояснював дію трав, установлював діагноз і дарував лікарські рослини людям... немічні платити були неспроможні» [6]. На першому плані виділяємо доброту М. Кашенка, гуманізм, рідкісну і надзвичайну працездатність, прагнення служити людям.

Під час своєї діяльності вчений гармонійно поєднав з науковими дослідженнями педагогічну роботу. Педагогічній діяльності М. Кашенко присвятив 37 років свого життя. «Як викладач я докладав багато зусиль, щоб бути зрозумілим. Завжди надавав великого значення різноманітним демонстраціям і особливо малюванню на дошці... своїми слухачами я завжди був задоволений. Ніколи я не помічав, щоб моя аудиторія була неуважна. З особливою приємністю можу заявити, що анітрохи не прагнучи до популярності, я, водночас, ніколи не відчував ворожого чи недостатньо шанобливого до себе ставлення з боку своїх слухачів. Хоча в період найбільших університетських заворушень, а тоді вони траплялися часто, цього можна

.....
було б очікувати, бо до всякого порушення порядку я завжди ставився з неприхованим засудженням», – згадував М. Кашенко [7].

У автобіографії М. Кашенко писав, що викладання захоплювало його «до самозабуття» [7, арк. 97]. Вчений в 1884 р. викладав у Харківському університеті порівняльну анатомію, в 1885–1886 рр. проводив теоретичні і практичні курси з гістології та ембріології, у 1888 р. водночас читав на фізико-математичному факультеті курс порівняльної гістології, у 1889–1921 рр. викладав зоологію в Томському університеті і Київському політехнічному інституті.

М. Кашенко високо цінував уміння студентів викладати свої думки стисло: «Найвищу оцінку поставлю за гарну і коротку роботу, другу – за гарну і довгу, третю – за коротку і погану, на останньому місці буде довга і погана» [8].

У період викладацької діяльності М. Кашенка, лекційні і практичні курси були авторськими. Він уклав навчальні програми, працюючи на посаді приват-доцента Харківського університету. М. Кашенко вважав, що при викладанні біологічних дисциплін потрібно, окрім практичних робіт, широко впроваджувати демонстраційні лекції. Доводив, що саме з них, студенти повинні отримувати базові знання. Створюючи навчальні кафедри, найперше організовував при них музеї, які були базою для навчального процесу. У Харківському університеті, облаштовував навчальний ембріологічний кабінет, в Томському університеті і Київському політехнічному інституті – Зоологічні музеї.

М. Кашенко з великою зацікавленістю керував науковою роботою студентів та аспірантів. Велике значення в підготовці студентів М. Кашенко приділяв практичним заняттям. Для студентів, які бажають більш детально познайомитись з зоологічними об'єктами, двері зоологічного кабінету відкривалися не лише в години розкладу, але й у вечірні години і навіть у святкові дні. Під час своїх експедицій і екскурсій М. Кашенко часто брав студентів як асистентів; він мріяв також про навчально-наукові екскурсії зі студентами в спеціальних вагонах по лінії Сибірської залізниці.

М. Кашенко належав до тієї когорти університетських професорів, яка активна виступала проти будь-якої соціальної, статевої, національної дискримінації в освіті. Зокрема, він одним із перших активно виступив за розвиток вищої освіти для жінок. М. Кашенко симпатизував жіночій освіті, тому брав активну участь у організації Сибірських жіночих Вищих курсів, які відкрились в 1910 р. в Томську. Створені курси були з ініціативи громадськості, але М. Кашенко був одним із засновників і викладачем курсів. У 1912 р. у статті «Сибірські вищі жіночі курси, їх становище, потреби і надії» він писав, що створено особливу атмосферу, одна мета об'єднує викладачів і слухачів – дати і отримати знання. Майбутній учений в цій справі вбачав один із засобів розвитку продуктивних сил Сибіру [9].

Під час перебування в Томську М. Кашенко був членом декількох комісій, зокрема Попечительської ради жіночої гімназії. В 1903 р. вчений брав участь у Петербурзі в роботі комісії з реорганізації вищих навчальних закладів під головуванням міністра народної освіти Зенгера.

Аналіз архівних документів дав підстави стверджувати, що працею М. Кашенка в Томському університеті створена наукова зоологічна школа, яка успішно розвивається і сьогодні, із неї вийшли відомі зоологи.

М. Кашенко викладав у Київському фармакологічному технікумі, на курсах при Акліматсаді, читав курс лекцій про лікарські рослини на селекційно-насінневих курсах.

Микола Феофанович окрім наукової роботи цікавився художньою літературою, малюванням, фотографуванням, любив музику, подорожі на велосипеді, але найбільше – садівництвом. Працюючи в галузі біології, М. Кашенко висвітлював проблеми, які межують з філософією, потребують філософського осмислення природи, можливостей її наукового пізнання. В архівах збереглися літературні твори вченого: п'єси, вірші, оповідання, фантастична повість. У своїй повісті «Через тисячу років» учений передбачив надзвичайно стрімкий розвиток біології, яку нині названо наукою XXI ст.: «Був час фізики, нині час хімії, настане і час біології» [10].

Таким чином, проаналізувавши громадську та педагогічну діяльність М. Кашенка, ми дійшли таких висновків. Особливістю науково-просвітницької діяльності М. Кашенка було прагнення якнайшвидше ознайомити громадськість з новітніми відкриттями науки і результатами досліджень. Методи просвітницької діяльності, які розроблені М. Кашенком, не втратили свого значення і сьогодні. Працюючи у вищій школі, М. Кашенко комплексно

розробляв методику викладання біологічних дисциплін, що сприяло подальшому розвитку вищої біологічної освіти.

Учений в Україні жив і працював у доволі складних і неоднозначних умовах сталінського тоталітаризму. В науковому середовищі це проявилось у безкінечних реорганізаціях, чистках, репресіях. Микола Феофанович протягом багатьох років прагнув ухилитися від адміністративних посад, навіть уникав контактів з владою. М. Кащенко в Україні формально не належав до жодної політичної партії або суспільно-політичного об'єднання, що значною мірою пов'язано з широтою його поглядів, пошуком ним найбільш ефективних шляхів розв'язання нагальних проблем. М. Кащенко в наскрізь політизованій тоталітарній державі все своє життя присвятив науці.

Ми побачили вченого-громадянина, його суспільне обличчя, який в умовах тоталітарного режиму не пристосовувався, а був самодостатньою особистістю. Педагог-новатор, учений-практик, самовіддано працював для блага народу, його образ довів інтернаціональний характер науки. Особливо слід виділити велику активність, наполегливість, працелюбність і творчий підхід до справи, яку розпочинав.

Постать академіка М. Кащенко ввібрала в себе типову характеристику професорів того часу. Фактично вчений цікавився всім, що стосується природи та людини. Микола Феофанович Кащенко пройшов важкий шлях, він не був «кабінетним» вченим. Він був ученим-енциклопедистом, людиною широкої ерудиції й високої культури, що давало йому можливість заявити про себе не тільки як про дослідника в різних галузях біології, а й як про вченого-гуманіста, громадського діяча, художньо обдаровану людину, інтелігента. Ця тема є особливо актуальною в період розгляду проблеми сутності національної ідеї, людини, людиноцентризму в суспільстві і державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кащенко Н.Ф. О некоторых сторонах предстоящей деятельности Томского отдела Императорского Московского общества сельского хозяйства. – Томск: типолитография П.И. Макушина, 1895. – С. 1–11.
2. Иоганзен Б.Г. Жизнь, деятельность и научные воззрения Н.Ф. Кащенко // Ученые записки Томского государственного университета им. В.В. Куйбышева. – 1950. – № 15. – С. 10.
3. Кащенко Н.Ф. // Юбилейный справочник Плодоводство (1890–1914) / Сост. В.Э. Эндер. – СПб.: Типография С. Л. Ринда, 1915. – С. 53.
4. Томське губернське бюро «Союз 17 жовтня»// <http://tomskhistory.lib.tomsk.ru>.
5. Історія Національної Академії наук України 1924–1928 рр. – К.: НБУВ, 1998. – С. 205.
6. Карамаш С., Вировий С. М.Ф. Кащенко – науковець-медик // Агарт. – 1999. – № 11. – С. 36.
7. Кащенко М.Ф. Автобіографія. Чорновий автограф. Рукописна і машинописна копія. 1913–1927 // Ін.-т архівознавства Нац. бібл. України ім. В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 11. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 94.
8. Воспоминания дочери ученого – М.Н. Кащенко – о работе Н.Ф. Кащенко с декоративными растениями Киевского акклиматсада. Рукопись. 50–60е гг. // ІА НБУВ. – Ф. 11. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 34.
9. Кащенко Н.Ф. Сибирские высшие женские курсы, их положение и надежды. // ІА НБУВ. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 54.
10. Кащенко Н.Ф. Через тысячу лет. Рассказ Нила Зарубина. Фантастическая повесть. Рукописная копия. // ІА НБУВ. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 1.

Готра Е.Б. АКАДЕМИК Н.Ф. КАЩЕНКО КАК ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ И ПЕДАГОГ

В статье проанализирована педагогическую деятельность академика Н. Кащенко. Поднимаются вопросы участия ученого в общественной жизни общества.

Ключевые слова: Н. Кащенко, ученый, педагог, научно-педагогическая деятельность, общественная деятельность.

Gotra O. THE ACADEMICIAN M. KASHCHENKO AS A PUBLIC MAN AND TEACHER.

This article gives the analysis of a pedagogical activity of the academician M. Kashchenko. It is discussed questions of participation of the scientist in the public life of the society.

Keywords: M. Kashchenko, a scientist, a teacher, scientific-pedagogical activity, public activity.

УДК 94(477) «19»: 821.161.2

О.І. Криворучко

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ – РЕЧНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1920-х рр.

У статті досліджується вплив поглядів М. Хвильового на перебіг культурних і політичних процесів в УСРР у 1920-х рр..

Ключові слова: Хвильовий, культура, літературна дискусія, «теорія боротьби двох культур», відродження нації.

У радянській історіографії, працях зарубіжної україністики та сучасних історичних і літературних розробках можна знайти різні оцінки поглядів М. Хвильового: від українського марксиста, що часом втрачав правильний орієнтир, до націоналіста і провідника українського фашизму [1-14]. Відповідь на це варто шукати в тому, що погляди М. Хвильового на ті процеси, які відбувалися в Україні в 1920-ті рр., не були чимось сталим і незмінним. «Хвильовізм», як культурна та політична течія, виник під час літературної дискусії 1925-1928 рр. У ході дискусії обговорювані питання, які мали специфічно літературний характер (літературні стилі, школи і т.д.), доповнювалися питаннями політичними (роль і місце різних суспільних груп в українському культурному будівництві, «теорія боротьби двох культур», теорія «відродження нації» та інші). Змінюються політичні оцінки, зростає категоричність у висловленнях (від орієнтації на «психологічну Європу» до розриву з Москвою і т.п.). Все частіше погляди Хвильового розходились із існуючою офіційною позицією. Особливо це виявилось у його ставленні до «теорії боротьби двох культур».

Якщо фундатор «теорії боротьби двох культур» Д. Лебідь вирішення завдань українського культуротворчого процесу періоду непу вбачав у поєднанні культур (а під поєднанням він розумів підкорення «слабшої» української культури «сильнішою» російською) [15], то М. Хвильовий, в інтерпретації якого «теорія боротьби двох культур» зі сфери внутрішніх проблем українського життя переносилась у площину культурних взаємин України та Росії, характеризував непу як каталізатор їх протистояння: «Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм, фактично, коли не юридично, декларованим гегемоном – російським конкурентом» [16, с. 591].

У низці своїх праць письменник виокремлював дві основні сили, які, на його думку, вели боротьбу на культурному терені в умовах непу: це культура «столипінського отруба» та культура міського непмана. При чому, з цих двох за більш небезпечну Хвильовий вважав першу. Загроза примітивізації української культури шляхом проникнення до неї сільської «просвітянщини», «яка, з «гітарою під полою»...потягла по городу стрічки та лантухи з віршами» [17, с. 414], змушувала митця бити на сполох та закликати «з 10 вовчих ям 8 рити на бік глитайського степу» [18, с. 452].

Однак, викриваючи у своїх памфлетах загрозу культури «столипінського отруба» – «гопаківсько-шароварської просвіти, що, намацавши несподівані для себе можливості (прискорену українізацію), робиться червоною і йде «селозувати» (певніш профанувати) міську пролетарську культуру», М. Хвильовий її чітко протиставляв тому «чорноземові митцю, до якого Тичина «посилав свої нерви» [17, с. 394]. Письменник неодноразово акцентував увагу на думці, що «треба бути обмеженою людиною, щоб скося поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський отруб» [16, с. 609].

Силою, здатною протидіяти негативним впливам на процес творення української культури, М. Хвильовий бачив передову інтелігенцію міста. На відміну від тих, хто вважав пролетаріат головною силою в культурному процесі, М. Хвильовий твердив: «Робітнича класа на Україні була до цього часу настільки відірвана від української культури, що на сьогодні вона не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж таки культури» [18, с. 462]. Звідси і його теза про «олімпійство» в літературі, боротьба проти примітивізму, масовості, намагання будувати в Україні «повновартісну кількоповерхову культуру» [19, с. 272].

Як комуніст М. Хвильовий стояв на класових позиціях у розв'язанні питань національно-культурного будівництва, але як патріот України, він вважав, що заради утвердження її національної культури, комуністи можуть і повинні піти на співпрацю зі своїми

політичними опонентами: «Коли наші погляди в цьому випадку зійдуться з «чаяннями» нашої ж таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємося» [18, с. 470].

М. Хвильовий заговорив про конкуренцію (не боротьбу) української та російської культур, він виступив проти «російського диригента», закликав орієнтуватися на Європу і висунув теорію «відродження нації». Цього було досить, щоб ідейні опоненти назвали його погляди «українською шовіністичною модифікацією націоналістичної теорії Лебеда» [20, с. 58].

Заклик Хвильового «негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру» [16, с. 591], було витлумачено як штовхання партії на шлях її націоналістичного переродження.

Московськими опонентами М. Хвильового та його прихильників були передовсім В. Ваганян [21] та Ю. Ларін [22]. Перший обстоював положення про «інтернаціональну культуру національною мовою» (розуміючи під «інтернаціональною» культуру російську), а другий виступав проти «євреезації» та «українізації» зрусифікованих євреїв та українців.

Ці хибні погляди не лише мусувалися у писаннях подібних «культурників», а й лунали з найвищих політичних трибун. Наприклад, Єнукідзе з трибуни союзного ЦВКу прямо заперечував самостійний шлях розвитку української культури, наголошуючи, що «українська культура повинна зростати з російської» [23, арк. 89]. М. Хвильовий, викриваючи цей «порожній псевдоінтернаціоналізм», зазначав, що «всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської... є все-таки фрази – не більше і їм місце в архіві керенщини» і закликав «якогого швидше покинути орієнтацію на російське мистецтво» [16, с. 596].

Ларін, даючи оцінку таким поглядам М. Хвильового, зазначав: «Фактично об'єктивно справа зводиться до підривної роботи проти радянської системи в цілому» [22, с. 52].

У викриті «націоналістичного ухилу» М. Хвильового його опоненти доходили до абсурду. Так, заклик письменника «Геть від Москви» в партійних документах було засуджено як такий, що «криє в собі небезпеку буржуазного переродження», як гасло, що «може тільки служити за прапор для зростаючої на ґрунті непу української дрібної буржуазії» [24, арк. 50]. І це писалось про гасло, вістря якого і було направлене проти непманства. Адже М. Хвильовий закликав тікати саме від «Москви непманської», від Москви «як центру всесоюзного міщанства», при чому він чітко розмежував «російську революційну демократію» від «сухаривських крамарників» [16, с. 300].

Чиновники від політики не могли подарувати Хвильовому намагання протиставити «Європу не «Просвіті», або не тільки «Просвіті», але й Москві. А це вже (була, на їхню думку, – О.К.) великою антипартійною, антикомуністичною помилкою» [20, с. 108].

Трагізм становища М. Хвильового полягав і в тому, що його погляди викликали осуд і таврування з боку не лише його ідейних противників, тих, хто в Україні вбачав лише «милу Малоросію», не завжди поділяли, а часто відкрито засуджувати ряд положень Хвильового і частина українських патріотів. Одним із опонентів письменника в цей період став О. Шумський.

Критикуючи М. Хвильового за те, що ним «віджилилася теорія боротьби двох культур з гегемонією української культури», О. Шумський спробував дати об'єктивну оцінку поглядам письменника і тим обставинам, в яких розвивалась українська культура [25]. Це призвело до того, що його самого було занесено до категорії українських прихильників боротьби двох культур. Одним із головних аргументів для такого висновку став виступ О. Шумського на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926 р., де він, характеризуючи українсько-російські культурні взаємини, сказав: «Потрібно, щоб це змагання не перетворювалося у боротьбу двох культур, це можливо лише тоді, коли зі сторони російської культури встановиться толерантне відношення до української, і коли вона буде визнана у правах громадянства. В протилежному випадку неминуча боротьба за ці права» [26, с. 31].

У Москві швидко зорієнтувалися, що виступи М. Хвильового, О. Шумського та їхніх послідовників ведуть до незалежності України. У знаменитому листі Й. Сталіна Л. Кагановичу, що фактично став сигналом до згортання «політики українізації», генсек, даючи оцінку руху за українську культуру», зазначав: «Шумський не бачить, що при слабкості коріння комуністичних кадрів на Україні цей рух... може набрати місцями характеру боротьби проти

«Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення – ленінізму» [27, с. 152]. Як приклад цієї боротьби Сталін наводив діяльність М. Хвильового.

Намагання О. Шумського змістити акценти у критиці поглядів М. Хвильового, його спроби поставити перед партійним і державним керівництвом України низку проблем, які висунув у своїх памфлетах письменник, його запевнення, що «Хвильовий йде за партією, а не проти партії» [28, арк. 191], і що «90% із того, що він говорить, правильно» [29, арк. 164], не знайшли розуміння та підтримки серед представників найвищих владних структур республіки. Більше того, наслідком цих кроків Шумського стало те, що його було звинувачено у потуранні М. Хвильовому, у підбурюванні останнього до його «націоналістичних» виступів. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 липня 1926 р. Л. Каганович під час суперечки з О.Шумським з приводу визначення позиції партії стосовно М. Хвильового та його творчості прямо заявив: «Це ви відноситеся погано до Хвильового. Ви, НК освіти його підбурюєте проти партії» [28, арк. 191].

Погляди М. Хвильового та О. Шумського були проголошені ухилами. Головним ворогом для соціалістичного будівництва було проголошено «буржуазний націоналізм». Закінчився час дискусій. Їм на зміну йшли показові процеси. Однак, хоча б як не намагалися Сталін та його «опричники» викоринити життєдайні паростки новітнього українського відродження, саме діяльність М. Хвильового, інших українських митців і громадських діячів, які гуртувалися навколо нього, сприяла тому, що визначальною рисою українського культуротворчого процесу 1920-х рр. стало «піднесення української культури з рівня етнографічного провінціалізму в російській імперії до рівня самостійної культури у всій повноті виявлення її творчих потенцій» [30, с. 445].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведмідський О. Літературна дискусія 1925-1928. – Харків: Плужанин, 1932. – 205 с.
2. Вісич О.А. Політико-літературна матриця «хвильовізму»: Спроба реінтернації // Гуманітарні науки. – 2007. - №1. – С. 63-68
3. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.:Либідь, 1991. 344 с.
4. Двадцять років: літературні дискусії, полеміка. Літературно-критичні статті. К.:Дніпро,1991. – 366 с.
5. Історія української літератури ХХ століття. Книга перша (1910-1930-ті роки). – К.:Либідь, 1993. – 782 с.;
6. Коряк В. В боях: Статті і виступи (1925-1930). Інститут літературознавства ім. Т. Шевченка. – Харків: Література і мистецтво, 1933. – 394 с.;
7. Кошелівець І. Микола Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 343 с.;
8. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.;
9. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917-1927). -2-е вид. – Т.2. – Харків: Держвидав України, 1930. – 756 с.;
10. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес (публіцистичні рефлексії). – Б.м.,1939. – 103 с.;
11. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Харків: Держвидав України, 1927. – 125 с.;
12. Хвиля А. Ясною дорогою (Рік на літературному фронті). – Харків: Держвидав України, 1927. – 245 с.;
13. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. – Харків: ДБУ, 1930. – 161 с.;
14. Sheila Fitzpatrick. «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultural Police, 1922-1927// Slavic Review – 1974. - №2, - р. 267-287.
15. Лебедь Д. Поменьше поспешности (ответ тов. Шумскому) // Коммунист. – 1923. – 10 апреля.
16. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 576-622.
17. Хвильовий М. Камо грядеш // Хвильовий М. Твори у 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – С. 390-444.
18. Хвильовий М. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у 2 т. – К.: Дніпро, 1990. –Т.2. –С. 444-515.
19. Шерех Ю. Третя сторона. – К.: Дніпро, 1993. – 588 с.
20. Гірчак Е. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. 36. ст. 1926-1931 рр. – Харків: Пролетар, 1932. – 348 с.
21. Ваганян В. О национальной культуре. – М.,1927. – 163 с.
22. Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. – 1926. – № 23-24. – С. 50-58.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2253.
24. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2260.

25. Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – №2. – С. 11-26.
26. Скрипник М. Хвильовізм чи шумкізм? // Більшовик України. – 1927. – №2. – С. 26-40.
27. Сталін Й.В. Товаришу Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й.В. Твори. – Т.8. – М., 1948. – С. 158-159.
28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 89.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 241.
30. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. – 551 с.

Криворучко А.І. НИКОЛАЙ ХВЫЛЕВОЙ – ПРЕДСТАВИТЕЛЬ УКРАИНСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ 1920-х гг.

В статье исследуется влияние взглядов Н. Хвильевого на ход культурных и политических процессов в УССР в 1920-х годах.

Ключевые слова: Хвильевой, культура, литературная дискуссия, «теория борьбы двух культур», возрождение нации.

Kryvoruchko A.I. MYKOLA HVYL'OVYI – REPRESENTATIVE OF UKRAINIAN RENAISSANCE of 1920-s

The article investigates the influence of Mykola Hvyi'ovyi's ideas on the course of cultural and politic events in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920-s.

Keywords: Hvyi'ovyi, culture, literal debate, «the theory of struggle between two cultures», revival of the nation.

УДК 94 (477) «19»

О.О. Сухобокова

**УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ОСЕРЕДОК У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
В 20-х рр. XX ст.**

У статті розглядається культурно-освітня діяльність української еміграції у Чехо-Словацькій Республіці у 20-х рр. XX ст. Акцентовується увага на ролі освітніх та культурно-просвітницьких інституцій, створених Українським громадським комітетом.

Ключові слова: українська еміграція, культура, освіта, наука, преса, Український громадський комітет.

У сучасній вітчизняній історіографії проблема освітньої та культурно-просвітницької діяльності міжвоєнної української еміграції у Чехословаччині не обділена увагою. Низку наукових досліджень присвячено як проблемі в цілому, так і її окремим аспектам, зокрема діяльності українських освітніх та наукових закладів [1-4]. Така зацікавленість цілком закономірна, адже у 20-30-ті рр. минулого століття Чехо-Словацька Республіка стала світовим центром українського національного суспільно-політичного, культурного та наукового життя. Через свою багатогранність та достатню джерельну забезпеченість тема досі залишається актуальною. Поряд з тим досвід української еміграції у культурно-освітній сфері міг би бути використаний у розбудові та реформуванні сучасної державної системи освіти та науки України, збереженні і розвитку української культури.

Час вимушеного перебування на еміграції українці намагалися використати з найбільшою користю для себе і майбутнього України. Зокрема, здобути якісну освіту, перейняти досвід розвинених європейських держав, аби, повернувшись на Батьківщину, використати свої знання й уміння для розвитку її економіки, політики, науки, освіти тощо. Водночас культурно-освітня діяльність української еміграції набула важливого значення, як спосіб збереження національної ідентичності та репрезентації своєї нації, популяризації її визвольного руху. Відтак основні свої зусилля українські політичні еміграційні центри у ЧСР спрямували на «виховання молодого покоління на основах європейської освіти і збудування за кордоном осередку української культури» [5, арк. 37].

У 1920-х рр. тут діяло кілька українських потужних освітньо-наукових установ: 1921 р. з Відня було перенесено Український вільний університет, 1922 р. відкрито Українську

.....
господарську академію, 1923 р. – Український вищий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, 1927 р. – Український робітничий університет. З 1925 р. плідно працювали Український інститут громадознавства (Соціологічний інститут) у Празі, Український академічний комітет; низка товариств і організацій: Українське військово-історичне товариство, Український історичний кабінет, Український національний музей-архів, Музей визвольної боротьби України. Розвивалося українське мистецьке життя: працювала школа українського танку під керівництвом В.Авраменка; 1926 р. було засновано Українську театральну студію у Празі і Драматичну студію в Подебрадах, згодом – Союз українських журналістів і письменників на чужині у Празі і т.д.

Важко навіть перелічити всі українські культурно-освітні, наукові та мистецькі установи, що існували у ЧСР в 1920-х рр. і зібрали навколо себе найкращих представників української наукової, мистецької та педагогічної еліти. Зокрема, з Прагою пов'язані біографії таких видатних українських учених, як Д.Дорошенко, І.Горбачевський, Д.Антонович, В.Щербаківський, с. Русова, Д.Донцов, письменників і поетів О.Олеся, Є.Маланюка, У.Самчука, О.Теліги, с. Черкасенка та багатьох інших.

У створенні в ЧСР такого потужного українського культурного та наукового центру провідну роль відіграв Український громадський комітет, заснований у травні 1921 р. керівниками Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів (Прага стала найбільшим центром українських есерів) М.Шаповалом і Н.Григорієвим. УГК як національний координаційний центр української спільноти в ЧСР, співпрацюючи з чеським урядом та неурядовими організаціями, надавав українцям всю необхідну для біженців допомогу – від фінансової і медичної до працевлаштування. Та чи не найуспішнішим напрямком його діяльності стала організація мережі національних навчальних закладів.

Саме завдяки плідній роботі УГК за допомоги чеського уряду 1922 р. було створено Українську господарську академію у Подебрадах – єдину українську вищу технічну та першу у світі високу кооперативну школу [6, арк. 9]. Цей виш політехнічного типу працював у складі агрономічно-лісового, економічно-кооперативного та інженерного факультетів. При Академії також функціонували інститут наукових стипендіатів, матуральні курси (по суті, реальна гімназія), велика наукова бібліотека і низка різноманітних гуртків та товариств [7, с. 15-18]. Таким чином, УГА стала першим у ЧСР та одним із найбільших у світі осередків української освіти і науково-дослідної роботи.

Вже наступного року Управою УГК було створено Український вищий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова у Празі, що готував педагогів для вищих початкових шкіл, учительських семінарій, нижчих класів гімназій та інших рівнозначних шкіл, для викладання загальноосвітніх предметів у середніх технічних закладах і спеціалістів з педагогічної, виховної та адміністративної роботи в освітніх установах [8, арк. 38-39]. Інститут у складі трьох відділів – історико-літературного, фізико-математичного і природо-географічного (згодом було створено ще й музично-педагогічний), став «лабораторією потрібних для України діячів науки, українських педагогів – громадян, що об'єднували в собі глибоку національну свідомість, широкий ідейний розвиток та повноту фахових знань» [9, арк. 2].

Обидва виші готували не лише висококваліфікованих фахівців, а й формували українську національну інтелігенцію, в перспективі – будівничих господарства і культури української незалежної держави. У навчальних програмах чимало уваги приділялося українознавству та суспільствознавству. Фундатори празького українського культурно-освітнього осередку М.Шаповал та Н.Григорієв – досвідчені політичні і державні діячі та науковці-соціологи – вважали, що кожен українець, незалежно від своєї професії, повинен володіти базовими знаннями з цих царин, щоб бути свідомим громадянином, активним учасником боротьби за власну державу та її розбудови [10, арк. 13, 41-46].

Тож цілком логічним стало створення ними 1925 р. Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту) у Празі, головним об'єктом дослідження якого стало українське суспільство. Інститут виконував надзвичайно важливу місію, оскільки на той час української соціологічної науки як такої фактично не існувало й українське суспільство залишалося не дослідженим на науковому рівні. Інститут ставив перед собою і конкретну мету: «вивчення і зформулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування», тобто створення програми визволення українського народу [11, с. 115].

Неможливо не згадати створений при Інституті громадознавства Український робітничий університет (1927-32 рр.) – перший український вищий навчальний заклад з дистанційною формою навчання. Через специфіку організації навчального процесу та необмежений доступ до нього студентів з усього світу він став «дальшим послідовним і науково-правильним кроком в розгортанню цілої системи визволення українського трудового народу» [12, с. 117], вважали М.Шаповал та Н.Григоріїв. В університеті навчалися українці не лише з ЧСР, Підкарпаття, Польщі (Волині та Галичини), але й УРСР, Румунії, Бельгії, Франції, США, Канади, Бразилії, Аргентини, Палестини, навіть Африки. Представництва УРУ діяли у низці штатів США, кількох губернаторствах Канади, у Бразилії, Франції, Бельгії [13, арк. 5-6].

Чимало для збереження надбань української культури в еміграції зроблено Українським національним музеєм-архівом у Празі, заснованим 1923 р. при УГК. Музей розгорнув інтенсивну, плідну науково-дослідницьку і музейну діяльність, зібрав велику колекцію матеріалів з історії України; при ньому діяла спеціальна комісія у справах охорони могил вояків та померлих в еміграції українців [14, арк. 21]. З огляду на те, що в УРСР історичні пам'ятки знищувалися, а вивезені емігрантами старожитності розходилися по приватних колекціях, музей виконував важливе завдання, збираючи та систематизуючи національні культурно-історичні пам'ятки для того, щоб пізніше перевезти їх «на вільну українську територію, де б вони доповнили загальну збірку українських культурних і історичних пам'яток» [15, с. 3]. Водночас музей ознайомлював із ними європейців.

Український культурний осередок, створений УГК, включав в себе й чимало просвітницьких закладів, наприклад, клуб «Українська хата», бібліотеку-читальню, мандрівні бібліотеки, а також низку мистецьких товариств: Українське товариство пластичного мистецтва, Товариство допомоги українським культурним силам, музичне товариство, Товариство українських письменників та ін. Управа Комітету та його відділи регулярно проводили різноманітні урочисті й інформаційні заходи, свята, вечори пам'яті, виставки, що не лише згуртовували українську еміграцію, але й представляли її перед чехословацькою та європейською громадськістю, популяризуючи українську історію та культуру [16, с. 31-32].

За повідомленням європейської преси того часу завдяки такій активній і різнобічній культурно-освітній діяльності української еміграції у ЧСР в 1920-х рр. українство стало модним. Так, часопис «Воля» (Відень) 1921 р. інформував: «У Празі тепер мода на все українське. В «Альгамбрі» (одне з найліпших кабаре) виступає трупа С.Глазерова під назвою «Український народний балет». Козачок у виконанні цієї трупи є «сенсацією» дня. В деяких кав'ярнях грають українські пісні. Чеський часопис «Народна політика» за 8 травня 1920 р., пишучи про ліпше модне вбрання, зазначає, що самим модними в цьому сезоні рукавами блуз будуть рукава народних українських жіночих сорочок з українською вишивкою» [Цит. за: 17, с. 73].

У ЧСР отримала значний розвиток українська преса і видавнича справа. Лише у Празі в 1920-30-х рр. виходило 94 українські періодичні видання (14 – політичних, 14 – фахових, 18 – студентських, 10 – газет і т.п.) [18, с. 6]. При цьому більшість українських закладів та організацій мали власні друковані органи, що інформували про їхню діяльність і життя української спільноти у ЧСР в цілому («Громадський вісник», «Вістник Українського національного музею-архіву», «Вістник Українського робітничого університету» тощо).

У Празі 1922 р. було засновано один з найавторитетніших українських часописів на еміграції – «Нова Україна», присвячений розгляду проблем культурної та економічної відбудови України. Авторами видання стали талановиті українські письменники, публіцисти, відомі громадські та політичні діячі: Д.Антонович, В.Винниченко, О.Олесь, М.Вороний, В.Стефаник, П.Богацький, Д.Дорошенко, О.Мицюк, с. Русова, М.Шаповал, Н.Григоріїв, А.Животко, Д.Ісаєвич та інші. Водночас часопис публікував твори молодих українських письменників з УРСР (Г.Косинки, В.Підмогильного, Т.Осьмачки та ін.) [19, арк. 2, 94-95]. «Нова Україна» була не просто літературно-громадським періодичним виданням – вона відігравала важливу роль у житті української еміграційної спільноти, підтримуючи її зв'язок з рідним народом, інформуючи про становище в УРСР і СРСР, поза його межами, підживлюючи національно-патріотичні настрої емігрантів.

Окремим напрямом роботи українського культурно-освітнього осередку в ЧСР стала взаємодія з чеським суспільством та його інститутами. Чесько-українська співпраця у галузі культури виявлялася у діяльності спільних благодійних організацій, зокрема Чесько-українського комітету з надання допомоги українським та білоруським студентам. Цей комітет,

створений 1921 р. на чолі з відомим чеським істориком проф. Я.Бідло, опікувався матеріальним забезпеченням української молоді, що здобувала освіту у чеських навчальних закладах. Завдяки зусиллям комітету майже 2 тис. українських студентів отримали вищу освіту [18, с. 75]. Українці також брали активну участь у проведенні чеськими установами різноманітних культурних заходів – танцювальних святах, вечорах поезії, виставках і т.п.

Відтак унікальність українського еміграційного осередку, що утворився у ЧСР у 20-ті рр. ХХ ст., полягає, насамперед, у тому, що він не лише згуртував українство та українську еліту, а й створив цілу систему українських національних освітніх, наукових і культурних закладів. Причому, саме у Чехословаччині і переважно зусиллями Українського громадського комітету і створених ним установ постало нове покоління свідомих українців з виразним національно-політичним світоглядом та європейською освітою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945). – К., 1994. – 82 с.
2. Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 178с.
3. Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918-1939р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1999. – 18с.
4. Даниленко О.В. Український Громадський Комітет у Чехословаччині (1921-1925рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 208с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф.3801. – Оп.1. – Спр.12. – 147 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф.3801. – Оп.1. – Спр.272. – 26 арк.
7. Українська Господарська академія в Ч.С.Р. – Подєбради, 1926. – 19 с.
8. ЦДАВО України. – Ф.3972. – Оп.1. – Спр.1. – 106 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф.3801. – Оп.3. – Спр.3. – 78 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф.3801. – Оп.1. – Спр.17. – 75 арк.
11. Український інститут громадознавства // Нова Україна. – 1925. – Ч.1.
12. З хроніки Українського Робітничого Університету // Нова Україна. – 1928. – Ч.4-6.
13. ЦДАВО України. – Ф.3794. – Оп.1. – Спр.4. – 34 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф.3793. – Оп.1. – Спр.43. – 124 арк.
15. Вістник Українського національного музею-архіву при Українському Інституті громадознавства у Празі. – 1928. – Ч.1.
16. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. – Прага, 1924. – 104 с.
17. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К., 1999. – 272 с.
18. Федорук О. Передмова // Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К., 1999. – 272 с.
19. ЦДАВО України. – Ф.3865. – Оп.1. – Спр.1. – 104 арк.

Сухобокова О.О. УКРАИНСКИЙ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР В ЧЕХОСЛОВАКИИ В 20-тые гг. XX в.

В статье рассматривается культурно-образовательная деятельность украинской эмиграции в Чехо-Словацкой Республике в 20-х гг. XX в. Акцентируется внимание на роли образовательных и культурно-просветительских институций, созданных Украинским общественным комитетом.

Ключевые слова: украинская эмиграция, культура, образование, наука, пресса, Украинский общественный комитет.

Suhobokova O.O. UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTRE IN CZECHOSLOVAKIA IN 1920-s.

The cultural and educational activity of the Ukrainian emigration in Czech-Slovak Republic in 1920-s is examined in the article. The main attention is devoted to the role of educational and cultural institutions created by the Ukrainian civil committee.

Key words: Ukrainian emigration, culture, education, science, press, Ukrainian civil committee.

УДК 3.071:371.5 П.Галаган

М.К. Смольницька

ВИПУСКНИКИ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА: ВНЕСОК У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ І СВІТОВОЇ НАУКИ

У статті з'ясовується науковий потенціал випускників Колегії Павла Галагана (навчального закладу, що діяв в Києві протягом 1871–1920 рр.). Узагальнюється список відомих науковців, які в свій час здобували освіту в Колегії. З'ясовується внесок колишніх колегіатів у розвиток вітчизняної і світової науки; їх роль у створенні і діяльності установ Академії наук Української РСР.

***Ключові слова:** Колегія Павла Галагана, наука, АН УРСР, наукові інститути, науковці, випускники.*

Колегія Павла Галагана – середній навчальний заклад закритого типу для хлопчиків, який функціонував у Києві протягом 1871-1920 рр. Результати діяльності випускників цієї школи, в першу чергу, і є свідченням її високого рівня поміж інших навчальних закладів. «Школа-академіків» – ось інша назва, яку отримала Колегія завдяки досягненням її колишніх вихованців.

Діяльність Колегії Павла Галагана неодноразово привертала до себе увагу науковців. Після публікації в 1971 р. П.Павловського, перші спроби більш детально висвітлити історію Колегії Павла Галагана були зроблені тільки в кінці 1980-х – протягом 1990-х рр. у статтях С.Білокіня, М.Петровського, В.Галайби, В.Тригубенка та ін. Окремі аспекти діяльності Колегії з'ясовувалися також автором цієї публікації. Водночас, поза рамками цих досліджень залишалися питання, пов'язані із з'ясуванням ролі колишніх випускників Колегії у науковому житті суспільства [1-7].

Даною публікацією автор ставить мету виявити коло колишніх колегіатів, які присвятили себе науковій діяльності, висвітлити їх внесок в організацію і становлення Української Академії Наук.

Ще за часів перебування України в складі Російської імперії вихованці Колегії (їх нараховувалось близько 600 осіб) зарекомендували себе як висококласні фахівці, які відзначилися своєю працею на ниві культурно-освітнього розвитку країни загалом і сприяли розвитку різних наук. Так, у сфері природничих наук працювали: ботаніки В. Липський, В. Ісаченко, фізики Г. Левитський, О. Яніцький, хімік А. Ракочі. Відомими юристами стали М. Чубинський, Й. Покровський, О. Малиновський, М. Максимейко, В. Грабар. Розвитку філології і літературознавства як України, так і зарубіжних країн (і західних, і східних) присвятили себе – А. Кримський, Г. Житецький, Н. Котляревський, В. Каллаш, А. Степович. Проблеми історії досліджували – Д. Петрушевський (середньовіччя), Є. Матросов (міжнародні відносини Російської імперії з іншими країнами), Д. Жевахов (історію церкви), П. Єременко (питання археології). Я. Колубовський займався бібліографією та історією української і російської філософії. Винятково важливу роль відіграли колишні колегіати у становленні медицини. Серед колегіатів-медиків також було багато науковців: Я. Горшков, П. Нечай, О. Красковський, М. Страдомський. І. Сабанєєв, О. Шимановський та ін.

З початком створення Української Академії наук (1918 р., ВУАН – з 1921 р., АН УРСР – з 1936 р.) почався новий етап у науковій діяльності колишніх вихованців Колегії, які ввійшли до складу УАН як постійні чи позаштатні співробітники: А. Кримський, В. Липський, Г. Житецький, М. Марковський, І. Балінський, В. Ганцов, Я. Колубовський, Б. Раєвський, О. Яніцький, В. Шарко, Л. Окіншевич, М. Максимейко, О. Малиновський, В. Грабар, М. Калинович, М. Драй-Хмара, П. Филипович, К. Волков, А. Степович.

На перший погляд, їх кількість була не такою й великою, як можна було сподіватися. Однією з причин цього стала відсутність багатьох колишніх колегіатів серед живих в результаті природної смертності, втрат в роки Першої світової та визвольних змагань 1917-1920 рр. Крім того, кілька з них продовжували свою наукову діяльність в РРФСР (Д. Курський, Б. Ларін, Д. Петрушевський, В. Грабар, Б. Кржевський), або ж покинули Україну з огляду на свої політичні переконання (М. Чубинський, І. Кабачків). Згодом чисельність емігрантів з випускників Колегії поповнилася навіть кількома співробітниками УАН (Б. Раєвський, О. Яніцький, Л. Окіншевич).

Участь колишніх колегіатів у творенні в Україні академічної установи почалася з періоду безпосереднього становлення УАН, адже до її первісного складу (12 дійсних членів) входив А. Кримський, один з перших академіків і неодмінний секретар.

В академії колишні колегіати були присутні в усіх трьох відділах (історично-філологічному, фізично-математичному, соціальних наук). Кожен з них у різні роки складався з неоднакової кількості установ, кафедр, комісій, секцій, які створювалися з метою розширення напрямків діяльності кожного відділу. В роботі академії колишні колегіати проявляли себе як в науково-організаційній, так і в науково-дослідницькій діяльності (причому гуманітарії найбільше увагу приділяли проблемам українознавства).

Неодмінний секретар протягом 1918-1928 рр. А. Кримський одночасно очолював Історично-філологічний відділ, Кабінет арабо-іранської філології, Комісію словника живої мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну і Правописну комісії, з 1921 р. керував Інститутом української наукової мови. Він брав участь у налагодженні системи охорони пам'яток мистецтва і старовини, впорядкуванні архівної справи на Україні, створенні ВБУ; крім того, в результаті його зусиль був створений Київський філіал Всесоюзної наукової асоціації сходознавства та його відділення у ряді інших міст України. До кола наукових інтересів А. Кримського в цей період, як і раніше, входили проблеми сходознавства, фольклористики й етнографії, а також краєзнавчі дослідження Звенигородщини.

Академік УАН з 1919 р. В. Липський був віце-президентом (1921-1922 рр.) і президентом ВУАН (1922-1928 рр.), членом-кореспондентом ВУАН (1928 р.). В 1928 р. він очолив Одеський ботанічний сад. В цей час ботанік розробив науково обґрунтовані рекомендації по створенні природного заповідника в Асканії Новій, вивчав водорості в шельфі Чорного моря і дав рекомендації по добуванню з них йоду. В результаті, 1931 р. біля Одеси побудували перший в Україні йодний завод; за вирішення цієї важливої народногосподарської проблеми учений був удостоєний ордена Трудового Червоного прапора [8, с. 5-6]. В. Липський здійснив численні експедиції до Середньої Азії, на Кавказ, в Молдавію, де зібрав унікальні гербарії, описав 4 нові роди і близько 220 нових видів рослин. Йому належить ряд праць з історії вітчизняної ботаніки, гербарної справи, про роботу ботанічного саду ВУАН тощо.

Одним з авторів концепції створення Всенародної бібліотеки України та відділу рукописів в її складі як національного рукописного сховища був літературознавець Г. Житецький. У ВБУ він спершу працював як член тимчасового комітету заснування бібліотеки, потім був редактором «Книжного Вестника» (тримісячний часопис бібліотекознавства й просвіти), і «Хроніки» (з 1920 р.) [9, с. 33, 57]. В 1922 р. Г. Житецький став завідуючим відділу рукописів ВБУ, водночас працював нештатним постійним співробітником Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні (1922 р.). Протягом 1924-1928 рр., у зв'язку зі створенням Центрархіву, брав активну участь у роботі комісії щодо розподілу рукописного та архівного матеріалу між архівами, музеями і бібліотеками. Його пропозиції «відіграли вирішальне значення і [...] заклали фундамент сучасного стану профілю комплектування архівів, музеїв, бібліотек» [10, с. 142]. Паралельно Г. Житецький продовжував літературознавчу і бібліологічну роботу, результати якої друкувалися у виданнях «Україна», «Бібліологічний журнал» та ін.

На посаду бібліотекаря ВБУ в 1921 р. з Одеси був запрошений голова Ради старих революціонерів при Комісії по вивченню революційних архівів П. Тучапський, один з найталановитіших вихованців Колегії: «мав задатки вченого історика, але ним не став, тому що [під час навчання – авт.] захопився політичною боротьбою» [11, с. 5]. В останні роки життя він досліджував український рух Наддніпрянщини і Галичини, брав участь у зібраннях, присвячених історії революційного руху [11, с. 11].

Старшим бібліотекарем ВБУ в 1919 р. був літературознавець М. Марковський. Одночасно працював в Постійній комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. З 1928 р. – дійсний член науково-дослідної кафедри історії України. Бібліографія праць М. Марковського за період 1924 – 1930 рр. зібрана у дослідженні О. Юркової [12, с. 383].

Бібліограф, професор Я. Колубовський у 1919 р. був членом Постійної комісії для складання біографічного словника діячів української землі.

1919 р. до Комісії для складання живого словника української мови запросили філолога В. Ганцова, який в 1920-1929 рр. був її незмінним керівником (протягом 1924 – 1932 рр. працював співредактором академічного словника української мови). Одночасно, з 1922 р. він був науковим співробітником, а з 1924 р. – дійсним членом та керівником секції української

.....
мови Науково-дослідної кафедри мовознавства Київського університету [13, с. 432]; паралельно також брав участь у роботі Харківської правописної комісії, зокрема, підготував розділ про правопис незмінних слів до проекту українського правопису (1926 р.) [14, с. 11]. До сфери наукових зацікавлень ученого входили проблеми нормалізації української літературної мови, історії білоруської мови, історії української діалектології. За свідченням російського мовознавця В. Виноградова, праці В. Ганцова «були для свого часу видатними дослідженнями в галузі історії та діалектології української мови і не втратили свого наукового значення сьогодні» [15, с. 237].

З 1924 р. почалася наукова діяльність у ВУАН М. Калиновича, дійсного члена АН УРСР (1939 р.). Спочатку він був дійсним членом Науково-дослідної кафедри мовознавства, з 1929 р. – штатним співробітником, з 1930 р. – завідуючим відділом загального мовознавства Інституту мовознавства ВУАН, з 1939 р. – головою Відділу суспільних наук АН УРСР (до 1943 р.) та директором Інституту мовознавства АН УРСР (до 1944 р.). М. Калинович був добре відомий як мовознавець, лексикограф, літературознавець, педагог, перекладач. Він є автором численних публікацій з названих галузей знань, укладачем і редактором російсько-українських словників. В 1925 р. його монографія «Шляхи новітньої французької поезії» (1924 р.) відзначена премією Комітету сприяння ученим. Повний список робіт М. Калиновича вміщений у монографічному дослідженні про його життя і творчість М. Жлуктенка [16, 74 с.]

М. Драй-Хмара, поет, філолог (фахівець зы слов'янської філології, зокрема української), до роботи академії приєднався 1924 р. У різні роки він був членом історико-літературного товариства, співробітником Комісії для складання словника живої української мови, позаштатним науковим співробітником у Науково-дослідному інституті мовознавства ВУАН, в 1930 р. А. Кримський запропонував його кандидатуру до літературної комісії ВУАН. М. Драй-Хмара займався українською класичною літературою, сучасними письменниками, мовознавством, рецензуванням книг, допомагав редагувати «Збірник Комісії для дослідження історії української мови» [17, с. 154].

П. Филипович, поет, літературознавець, перекладач, в УАН працював з 1919 р. в Комісії для видавництва пам'яток новітнього мистецтва; з 1921 р. – в Комісії для складання енциклопедичного словника (був ученим секретарем відділу філології та літератури); з 1922 р. – в Етнографічно-фольклорній комісії; крім того, був членом історично-літературного товариства, бібліологічного товариства, співробітником Комісії заходо- та американознавства Київської філії Інституту ім. Шевченка [18, с. 103, 129]. Як історик літератури, учений розробляв теми з шевченкознавства. Бібліографія друкованих праць П. Филиповича зібрана і опублікована його братом Олександром [19, с. 7-13].

Багато уваги науковим дослідженням приділяв славіст А. Степович, член-співробітник музичної секції мистецького відділу Інституту української мови (1926 р.). Численні результати своїх досліджень він друкував в УРСР (переважно у виданнях ВУАН: «Записки історично-філологічного відділу», «Україна», «Бібліологічні вісті», «Первісне громадянство»), СРСР, а також за кордоном. У тематиці його публікацій у цей час поряд з дослідженням історії літератури слов'янських країн вагоме місце займала україністика, з'явилися статті мемуарного характеру, зокрема ряд публікацій про фундатора Колегії Григорія Павловича Галагана.

Кілька випускників Колегії в 1919 р. працювали у фізично-математичному відділі УАН: у складі Постійної комісії для виучування природних багатств України – К. Волков (у хімічно-технічній секції) та Б. Раєвський (у секції прикладної фізики); у складі природничої секції Правописно-термінологічної комісії – О. Яніцький. Математик В. Шарко був співробітником Інституту української наукової мови при ВУАН (математична термінологія) [20, с. 370].

У відділі суспільних наук протягом 1919-1927 рр. науковим співробітником Комісії для вивчення історії західноруського права, яка займалася «цілком по суті новою роботою творення самостійної і витримано-систематичної науки історії [...] українського права» [21, с. XI–XXX], – працював І. Балінський – історик права, старший бібліотекар Всенародної бібліотеки України (1919 р.), старший науковий співробітник (з 1921 р.), член історично-літературного товариства (1923 р.). В коло його наукових досліджень входили проблеми історії феодалізму в Польщі, Литві та Україні. В другому випуску збірника «Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права» була надрукована перша частина його роботи, в якій він зробив огляд наукової літератури щодо польського феодалізму [22, с. 209].

З соціально-економічним відділом цієї комісії співробітничав і М. Максимейко – історик права, член-кореспондент ВУАН (1926 р.). Він продовжував досліджувати українське

.....
право княжої і литовської доби. Протягом 1926-1934 рр. учений очолював секцію історії українського права, відкрити при Харківській науково-дослідній кафедрі АН УРСР, яку згодом було реорганізовано в Інститут української культури; у 1940-1941 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР.

Вивченням історії західноруського права займався також Л. Окіншевич, протягом 1921-1933 рр. науковий співробітник ВУАН, в 1922-1929 рр. – секретар Комісії для вивчення історії західноруського права. Паралельно 1925-1929 рр. він навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, після закінчення якої став науковим співробітником кафедри академіка Д. Багалія у Харкові. У 1929 р. зайняв посаду завідувача видавництвом ВУАН [23, с. 114-115]. Л. Окіншевич досліджував правові норми України XVII-XVIII ст., за роки роботи в Комісії для вивчення історії західноруського права опублікував 30 наукових праць.

При кафедрі звичаєвого права відділу соціальних наук працював О. Малиновський (з 1925 р. академік ВУАН), якого ще у 1918-1920 рр. двічі розглядали як одного з найдостойніших кандидатів для обрання дійсним членом УАН. Проте цьому перешкодив арешт і засудження вченого в 1920 р. за «антибільшовицькі публікації, приналежність до кадетської партії, перебування на відповідальних посадах білогвардійського уряду». В 1925 р., повернувшись в Україну, О. Малиновський відразу активно включився в роботу академії. В різний час він очолював Комісію для виучування звичаєвого права, секцію кримінального права у Комісії для виучування радянського права, Правниче товариство, співробітничав з Комісією для вивчення історії західноруського права, Археографічною комісією, іншими академічними установами [24, с. 88-89].

У другій половині 20-х рр. ВУАН стала об'єктом жорстокого переслідування з боку партійного керівництва як «осередок української буржуазної культури і політики», оскільки її співробітники за кілька років діяльності підготували численні дослідження з різних галузей знань, якими не тільки засвідчили високий рівень професійності українських науковців, а й довели відмінність української нації від російської.

В умовах тотального наступу проти української науки небажаною для влади виявилася також діяльність багатьох колишніх вихованців Колегії. У серпні 1929 р. був заарештований по звинуваченню у належності до сфальсифікованої ДПУ «Спілки визволення України» (далі – СВУ) – В. Ганцов. Звільнений в грудні 1946 р. через три роки він знову опинився за ґратами. Повернувся в Україну лише восени 1956 р. В 1958 р. з нього було знято усі звинувачення, крім вироку в справі «СВУ». Повністю реабілітований тільки в серпні 1989 р. [25, с. 238].

По справі «СВУ», з колишніх колегіатів, проходив також В. Шарко. Після процесу був усунутий від діяльності в ВУАН О. Малиновський; офіційно поновлений у списках АН України 1992 р., реабілітований юридично (у справі 1920 р.) в січні 1993 р.

Влітку 1930 р. в опалі опинився також А. Кримський: його не позбавили звання академіка, але звільнили з усіх посад. Наприкінці 1930-х рр. становище вченого дещо покращилося, проте в липні 1941 р. його заарештували і звинуватили в тому, що він «був ідеологом українських націоналістів і одним з керівників антирадянського націоналістичного підпілля, вів антирадянську діяльність» [26, с. 120]. Реабілітований посмертно у травні 1957 р.

У березні 1933 р. вперше заарештували М. Драй-Хмару, проте звільнили через три місяці за відсутності доказів. У вересні 1935 р. він був заарештований вдруге за «націоналістичну контрреволюційну діяльність», репресований і засуджений до п'яти років таборів. В 1938 р. його повторно засудили на 10 років. Помер на Колимі в 1939 р. Реабілітований посмертно восени 1989 р.

1935 р. було заарештовано і заслано на Соловки П. Филиповича, де він і загинув за невідомих обставин. Реабілітований після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. В 1933 р. поступово з усіх посад в ВУАН був звільнений Л. Окіншевич. Щоб уникнути долі більшості інтелігенції, в 1934 р. він переїхав до Казахстану. Під час Другої світової війни перебував у Києві і згодом виїхав до Німеччини, а звідти до США. На еміграції учений не припинив творчої діяльності: в різні роки був професором Українського Вільного університету і дійсним членом Українського історично-філологічного товариства (Прага); дійсним членом НТШ (Мюнхен); дійсним членом Української Вільної Академії Наук і УНТ (США), з 1975 р. і до смерті очолював відновлену на еміграції Правничу комісію при історично-філологічній секції НТШ [23, с. 95].

Репресії особисто не торкнулися М. Калиновича, проте була вилучена з обігу і заборонена до останнього часу його праця «Концентри індійського світогляду» (1928 р.).

В ці роки вільно працювати, не боячись чергових репресій, могли лише ті науковці, які перебували за межами України, зокрема в Росії. Одним з них був Д. Курський, державний і політичний діяч, народний комісар юстиції (1918 – 1928 рр.), перший прокурор республіки, в 1928-1932 рр. – повноважний представник СРСР в Італії. Крім того, водночас був директором Інституту радянського права РРФСР, редактором кількох журналів, збірників, автором наукових робіт з теоретичних питань держави і права. Брав участь у підготовці першої конституції РРФСР і СРСР. Бібліографія основних друкованих праць Д. Курського вміщена в монографії М. Шифмана (1956 р.) [26, 44 с.].

Безпосередньо з практичною діяльністю були пов'язані наукові розробки В. Грабаря (академік ВУАН з 1926 р.): 1922-1923 рр. був експертом-консультантом радянської делегації на Лозанській конференції при обговоренні питання про режим чорноморських проток; працював у юридичному відділі Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР (до 1929 р.), зокрема брав участь у розробці проекту торгівельної угоди з Німеччиною (1925 р.), у проектах ряду законодавчих актів (Консульського статуту 1926 р.) та ін. [27, с. 124]. Крім того, В. Грабар працював науковим співробітником Інституту права АН СРСР та Всесоюзного інституту юридичних наук.

Помітний слід у науці залишив Б. Ларін – славіст, індоєвропеїст, заслужений діяч науки РРФСР, дійсний член АН Литовської РСР, член-кореспондент АН УРСР (1945 р.), доктор філологічних наук, професор і декан філологічного факультету Ленінградського університету. Вагоме місце в дослідженнях Б. Ларіна займають проблеми українського мовознавства, особливо в 1920 – 1930-ті рр. На українському матеріалі написана його стаття «Мовний побут міста», в якій він висловився за вільний розвиток української мови і запровадження її в усі сфери життя народу, заперечивши погляд на українську мову як на наріччя російської (такої думки дотримувались деякі російські мовознавці ще у 20-ті рр. ХХ ст.). В 40-х рр. він брав активну участь у більшості республіканських діалектологічних нарад в Україні, неодноразово виступав на них з доповідями [28, с. 45, 48].

Таким чином, аналіз наукової діяльності випускників Колегії показує, що колишні колегіати склали цілу плеяду видатних особистостей, кожен з яких залишив помітний слід у розвитку різних напрямів наукових знань. Досягнення колишніх колегіатів стали надбанням як для української, так і для світової науки, оскільки окремі з них, за відсутності умов для свого творчого зростання в Україні, змушені були працювати за межами Батьківщини – в Росії, Чехословаччині, Німеччині, США, Югославії.

Важливою була роль колишніх колегіатів у процесі становлення та розвитку Української Академії Наук. В її діяльності вони проявили себе як в науково-організаційній, так і в науково-дослідницькій роботі. Причому праця більшості з них в роботі академії концентрувалася на проблемах розвитку української мови, літератури, історії, правознавства.

У результаті проведеного дослідження виявлено ряд проблем, які залишилися поза увагою науковців. А саме: імена багатьох колишніх колегіатів, які здійснили помітний вклад у наукове і громадсько-культурне життя суспільства, залишаються маловідомими для сучасників. Здійснені в цьому напрямі біографічні дослідження, на нашу думку, можуть повноцінно стати предметом окремого наукового пошуку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павловський П.Ф. До 100-річчя Колегії Павла Галагана в Києві // УІЖ. – 1971. – № 10. – С. 129-131.
2. Білокінь С. Колегія Павла Галагана // Київ. – 1988. – № 8. – С. 144-149.
3. Галайба В. Перше місце тут відводилося вихованню (до 125-річчя Колегії П. Галагана) // Вечірній Київ. – 1996. – № 213-214.
4. Петровський М. Учень колегії Павла Галагана // Вітчизна. – 1990. – № 5. – С. 171-178.
5. Тригубенко В.В. Колегія Галагана [Київ, кін. XIX ст. з історії освіти] // Освіта. – 1991. – 9 квітня.
6. Смольницька М. Колегія Павла Галагана: маловідомі сторінки історії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 14-27.
7. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в українському національному русі XIX – поч. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 21-31. Смольницька М. Просвітницька діяльність колегії Павла Галагана в кінці XIX – на початку ХХ століття // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. Вип. 6. – К., 2003. – С. 303-318.

8. Власова Ю.В. В.І. Липський – науковець світового рівня // Історичний досвід і сучасність. Матеріали IV наукової конференції, присвяченої 80-річчю НАН України. – Вип. 4. – Одеса. – С. 5-6.
9. Биковський Л. Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918 – 1921). – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1971. – 152 с.
10. Дубровіна Л. Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. / Упор.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3-х вип. – Випуск перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 140-143.
11. Дембо В. Павел Лукич Тучапский. Краткий биографический очерк // Тучапский П.Л. Из пережитого: 90-годы. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. – 71 с.
12. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.
13. Суровцова Н. Спогади. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – 432 с.
14. Шерех Ю. Всеволод Ганцов // Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег: Накладом Українського народного дому в Торонто, 1954. – С. 9-36.
15. Коваленко О. Б. Ганцов Всеволод. Український мовознавець, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років. // Репресоване краєзнавство (20-ті – 30-ті роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Хмельн. ред.-вид. відділ, 1991. – С. 237-238.
16. Жлуктенко М. Ю. Михайло Якович Калинович. – К.: Наукова думка, 1991. – 74 с.
17. Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів // Безсмертні: збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 149-163.
18. Филипович О. Життєвий і творчий шлях Павла Филиповича // Безсмертні: збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 103-129; передрук з: Сучасність. – 1961. – № 10. – 46-71.
19. Филипович О. Павло Филипович. Біографічний нарис // Поезії П. Филиповича. – Мюнхен, 1957. – С. 7-13.
20. Історія Академії Наук України 1918–1923: документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.
21. Окіншевич Л. Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (1919 – 1929). Всеукраїнська академія наук // Збірник соціально-економічного відділу. 4.18. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 6. – К., 1929. – С. XI – XXX.
22. Карачківський М. І. Балінський [Некролог] // Україна. – 1927. – № 4. – С. 209.
23. Падох Я. Лев Окиншевич – видатний історик державного права України-гетьманщини XVII – XVIII ст. (1898-1980) // Український Історик. – 1981. – № 1-4 (69-72). – 105-117.
24. Усенко І., Циганкова Е. Академік О.О. Малиновський // Правова держава. Міжвід. зб. наук. пр. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 74-90.
25. Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А. Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20-ті – 30-ті роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Хмельн. ред. відділ, 1991. – С. 118 – 121.
26. Шифман М. Дмитрий Иванович Курский. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1956. – 44 с.
27. Богуславский М. М., Усталь А. Т. Выдающийся ученый международник В. Э. Грабарь // Советское государство и право. – № 11. – 1985. – С. 120-127.
28. Тимошенко П. Д. Борис Александрович Ларін // Мовознавство. – 1968. – № 4. – липень–серпень. – С. 45-48.

Смольницкая М.К. ВЫПУСКНИКИ КОЛЛЕГИИ ПАВЛА ГАЛАГАНА: ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ НАУКИ.

В статье исследуется научный потенциал выпускников Коллегии Павла Галагана (учебного заведения, которое функционировало в Киеве в 1871 – 1920 гг.). Обобщается список знаменитых научных работников, которые в свое время обучались в Коллегии. Выясняется вклад бывших коллегатов в развитие отечественной и зарубежной науки; анализируется их роль в создании и становлении научных учреждений Академии наук Украинской ССР.

Ключевые слова: Коллегия Павла Галагана, наука, АН УССР, научные институты, научные работники, выпускники.

Smolnitska M.K. GRADUATES OF PAVLO GALAGAN COLLEGE: THEIR CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC AND FOREIGN SCIENCE.

The article deals with scientific potential of the graduates of Pavlo Galagan College (educational institution operating in Kyiv during 1871–1920)/ The list of the famous scholars that obtained their knowledge in the College is summarized/ The contribution of the former collegiates into the development of domestic and foreign science is cleared up; their role in establishment and operation of the institutions of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR is analyzed.

.....
Key words: Pavlo Galagan College, science, Academy of Sciences of the USSR, educational institution, graduates.

УДК 347.471.6:316.663

З.І.Зайцева

**АКАДЕМІЗАЦІЯ VERSUS ПОЛІТИЗАЦІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА: ВИБІР М. ГРУШЕВСЬКОГО**

У статті розглядається діяльність М.Грушевського у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові. Особлива увага приділена проблемі нейтралізації спроб переорієнтувати товариство на позанаукові сфери діяльності.

Ключові слова: наука, наукове товариство, видавнича діяльність.

Перші кроки по перетворенню Товариства ім. Шевченка з літературного на наукове з елементами академізму пов'язані зі зміною назви товариства та його статуту, що припадають на початок 1890-х рр. Однак тодішня соціокультурна ситуація у Галичині проблематизувала ймовірність академічного вектору розвитку інституції. Для його забезпечення українство мало обмаль наукових сил. Зі 137 членів НТШ 33 були викладачами гімназій, 11 – літераторами, 10 – лікарями, 30 – працівниками юридично-урядничої сфери, 23 – священиками і лише 9 – професорами і доцентами університетів [1, с. 189]. Майбутнє НТШ залежало від його керівництва і подальшої перебудови з огляду на намічену перспективу.

В історичній літературі склалася думка, що НТШ втрималося як наукова установа завдяки тривалому головуванню в ньому М.С.Грушевського. Вона є цілком коректною як з огляду на конкретно-історичний перебіг подій, так й у контексті організаційно-інституційних процесів взагалі, жоден з яких не обходяться без персональної компоненти.

Тема «М.Грушевський і НТШ» розробляється давно. Сьогодні вона є складовою частиною грушевськознавства – наукової галузі міждисциплінарного характеру, започаткованої працями Л.Винара у середині 1960-х рр. [2]. Новий період наукового грушевськознавства пов'язаний з початком відродження української національної історіографії в Україні та відновленням діяльності НТШ у Львові. Однак в Україні дослідники більшу увагу приділяють історіографічній спадщині великого ученого, тим часом як його науково-організаційна праця львівського періоду залишається на другому плані.

Метою даного дослідження є з'ясування, як і якою ціною вдалося М.Грушевському, період головування якого у НТШ тривав від лютого 1897 до середини 1913 р., закласти у товаристві протидію зовнішнім чинникам, які гальмували науково-видавничу діяльність, нейтралізувати спроби різних політичних об'єднань національної інтелігенції впливати на хід справ у НТШ. Без дослідження змісту сутнісно-вмотивованих акцій М.Грушевського по елімінації функцій, невластивих науковим асоціаціям, процес академізації товариства залишається не з'ясованим. Крім того, увага до даної сторони його діяльності допомагає зрозуміти спонтанну низку конфліктів у товаристві, причиною яких були далеко не міжособистісні стосунки, на яких найчастіше наголошує сучасна історіографія, а, передусім, різне трактування завдань НТШ.

Упродовж 17 років М.Грушевський переобирався головою НТШ. Деякі його особисті риси, фантастична працездатність, свідомий вибір сфери науки як життєвого покликання й навіть багаж російської бюрократичної культури, яким йому не раз відкрито докоряв М.Павлик, та «велетенський і радше нетиповий для розмірених українців науково-організаційний талант» [3, с. 8] – усе це вдало поєднувалося в особі М.Грушевського, що не в останню чергу стало запорукою успіхів керованого ним товариства.

О.Барвінський, якого М.Грушевський змінив на посаді голови на початку 1897 р., проблеми реформи товариства розумів, за висловом О.Романіва, «на інтуїтивному рівні» [4, с. 100]. Однак, інтуїтивності у справі організаційного зміцнення НТШ було замало. Безумовним позитивом О.Барвінського були його міцні зв'язки у вищих політичних сферах, які він використовував на користь НТШ. Проте йому бракувало потужної уваги до внутрішніх щоденних справ товариства, а згодом заважали сумніви щодо успіху його академізації, які наростали з кінцем політики «нової ери» та збайдужінням уряду Австро-Угорщини до українського питання. Не останню роль у зміні голови відіграло й те, що О.Барвінський не був

.....
професором університету, його більше приваблювала політична кар'єра і він успішно просувався до її вершин в Австро-Угорщині – став радником імператорського двору, отримав титул рицаря. Грушевський же, маючи в університеті посаду професора, статус якої у науці завжди передбачав генерацію концептуальних й організаційно-наукових ідей, безумовно, мав переваги не лише перед старшим і досвідченим Барвінським. На той час його кандидатура практично не мала реальних альтернатив у НТШ.

Кредо своєї діяльності у НТШ М.Грушевський оприлюднив на загальних зборах у лютому 1897 р. У промові, виголошеній після обрання його вперше головою товариства, він зазначив, що воно існує тільки для науки і не може бути ареною політики, закликав кожного члена, який виступає від імені НТШ, усунути всяку політичну і громадську тенденційність, коли йдеться про діяльність наукової асоціації. Цю тезу підхопила галицька та буковинська преса, деякі польські часописи. На перших порах, як не дивно, Грушевському довелося підважувати громадську думку про те, що НТШ, оскільки воно постало у результаті польсько-української угоди, є начебто сервілістичним (угодовським) щодо польського політикуму у Галичині. «Я зіпсував собі багато крові, борючись з упередженням проти Товариства Шевченка – ніби новоєрівського», – пояснював він у грудні 1896 р. І.Франку [5, с. 80]. НТШ постало як продукт політичних зусиль народовців, однак народовська течія, як відомо, на той час вже зазнавала організаційно-політичної диференціації.

Партійна належність членів НТШ не фіксувалася у товаристві. Після прийняття до НТШ радикалів І.Франка й М.Павлика воно втратило «монопартійний» характер. Він ускладнився з оформленням у Галичині Української націонал-демократичної (УНДП), Української соціал-демократичної партій (УСДП) та Католицького русько-народного союзу, який з 1911 р. прибрав назву «Християнська суспільна партія». Східноукраїнські члени НТШ також належали до різних партій, серед них були навіть члени російської кадетської партії. Ідейно-політичні розбіжності, помножені на міжперсональні тертя, стали джерелом глибоких організаційних криз у товаристві впродовж 1896–1913 рр.

Відмежування товариства від українських політичних партій Галичини набрало реальних обертів з червня 1896 р. Тоді Виділ (президія) вирішив відмовити з наступного року редакціям політичних часописів Діло і Батьківщина використовувати друкарню НТШ. Як виробничо-видавнича установа вона була зареєстрована у торговельній палаті, і товариство сплачувало податки відповідно до обсягу друкованої продукції. Партійна преса була збитковою і ставала фінансовим тягарем, який ускладнював розгортання широко задуманих науково-видавничих проєктів. Крім того, друкуючи пресу, товариство ризикувало втратити дотації від міністерства освіти Австро-Угорщини та місцевого сейму, яким закон забороняв фінансувати політичні партії. Віце-президент Шкільної ради Галичини М.Бобжинський, дізнавшись з преси, що товариство продовжує надавати допомогу політичним часописам, мав намір ініціювати відповідні фінансові санкції проти нього. Здавалося б, що реакція всього товариства мала бути однозначною й невідкладною, оскільки йшлося про загрозу функціонування його як наукового закладу через імовірну втрату державного фінансування видавничої діяльності. Проте керівництво НТШ зіткнулося, як показали загальні збори 8 грудня 1896 р., з нерозумінням проблеми більшістю членів. Поставлена на голосування пропозиція К.Левицького, який наполягав, щоб усе залишилося без змін, отримала більшість. Популістськими аргументами на зразок того, що НТШ не повинно дозволити втручатися у свої внутрішні справи стороннім, що воно «з самого початку створювалося для допомоги українській видавничій справі», йому вдалося привернути на свій бік більшість голосів [6, с. 3]. За кілька тижнів преса зазначала, що опозиція насправді не набрала більшості – кілька членів, які голосували за пропозицію К.Левицького, не мали повноважень через несплату внесків, інші порушили волю організацій, які вони представляли на зборах. Так, Ю.Бачинський, маючи повноваження від віденської Січі, яка у суперечці взяла бік Виділу, самовільно голосував за пропозицію К.Левицького. Голова Січі М.Кордуба через кілька тижнів після зборів підтвердив позицію студентського товариства. Ведучи з професором інтенсивне листування, він повідомляв його, що Січ насправді ухвалила голосувати «на добро товариству», тобто за позбавлення його від зобов'язань друкувати партійну пресу [7, арк. 25].

Через принципи розходження у поглядах на подальшу видавничу діяльність голова НТШ О.Барвінський та керівники секцій, зокрема М.Грушевський, склали на зборах свої повноваження. На тлі кризи влади з'явилася навіть ідея розподілу майна та фондів НТШ і утворення нового товариства, щоб позбавитися від вантажу старих відносин і непорозумінь на

.....
ґрунті різних підходів до його завдань. Фактично це був конфлікт між тими, хто сприймав і розумів нові статутні завдання товариства, й тими, хто ними не переймався і віддавав перевагу громадсько-політичним функціям інституції. О.Барвінському кризу не вдалося залагодити. За кілька тижнів, 2 лютого 1897 р., були скликані нові загальні збори, на яких головою НТШ обрали М.Грушевського. Це мало вирішальне значення для академічного спрямування розвитку товариства.

Новообраному голові у подальшому ще не раз довелося долати аналогічну проблему, в основі якої була боротьба за використання видавничої бази товариства та перерозподіл преференцій уряду на кириличний друк. У 1906 р. УНДП запропонувала НТШ узяти на себе право власності на її періодичний орган Діло та інших політичних видань, однак воно категорично відмовилося [8, с. 2]. Атака УНДП на товариство не припинялася й далі. У 1908 р. редакція Діла разом із львівської Просвітою почали оспорювати право НТШ на друк підручників для української школи. Передбачалося, що збитковість газети буде покрито прибутком від друку українських підручників та інших замовлень урядово-адміністративних структур Австро-Угорщини на кириличні видання, які перейдуть до нової друкарні, створеної Просвітою і УНДП. Це загострило стосунки між НТШ і Просвітою й спричинило новий цикл напруження у самому товаристві, особливо між М.Грушевським і К.Левицьким. Конфлікт тягнувся упродовж усього періоду головування Грушевського у НТШ.

Загалом утримати НТШ поза політикою було нелегко. Громадські організації у Галичині традиційно перебували під впливом тієї чи іншої партії, та й сам Грушевський не міг не мати політичних уподобань. За усієї їх мінливості та оцінка, що була дана віденськими властями поглядам молодого київського претендента на посаду професора університетської кафедри («він не належить ні до панславистів, ні крайніх націоналістів» [9, 79]) залишалася, на нашу думку, адекватною впродовж усього галицького періоду його діяльності. Від умовного «новоєрівця-барвінчука» перших двох років свого перебування у Галичині М.Грушевський еволюціонував до симпатика правого крила галицьких радикалів (РУРП) і сприяв об'єднанню їх з народовцями в одну партію. 26 грудня 1899 р. була утворена Українсько-руська народно-демократична партія (УНДП) на чолі з Ю.Романчуком та К.Левицьким, до керівництва якої увійшов М.Грушевський. Проте вже в березні 1900 р. він повідомив членів президії про свій вихід з керівних органів УНДП. Цей крок зумовлювався не конфліктністю характеру вченого чи політичними розбіжностями, як це інколи трактується, а спробами Ю.Романчука та К.Левицького, які обіймали найвищі пости у Просвіті, шляхом її реформування домогтися контролю над НТШ. Одночасно з партії вийшов також І.Франко. Він та М.Грушевський намагалися покласти край затяжному конфлікту, змістом якого були не антипатії особистого характеру, а боротьба науково-професійного ядра НТШ за його академічність.

Інституційній демаркації науки від різних сфер громадського життя відповідало позиціонування НТШ у галицькому середовищі як суто позапартійної структури академічного характеру. Грушевський у виступах на зборах товариства й у публіцистиці не раз наголошував, що очевидні наукові успіхи товариства не належать до каталогу здобутків будь-якої партії. Відмежовування НТШ від політичних акцій різних партій та організацій не означало, що воно було цілком байдужим до питань політики. Наука, її інституції та досягнення трактувалися як складова широкої національної політики. М.Грушевський, мотивуючи свою працю ентузіазм авторського ядра численних наукових збірників товариства, писав Ф.Вовку у Париж, що наукова діяльність НТШ лише у початковій стадії. «Сили поки що у науці невеликі, але ведуть її завзято і з гарячим почуттям національним, хочаби якусь наукову фірму для нашої ідеї виробити, і ся робота тоді набере повної...важності, як про неї, розуміється, – з критичного справедливого (боку) буде пригадуватися неустанно світові західньому, і через Європу, і обгородженим китайським муром вищим сферам російським і польським, і всяким іншим» [10, с. 412]. Аналогічні висловлювання належать І.Франкові. «З усього того, що тепер робиться у Галичині, – підсумовував він події 1897 р., – найважливіші, по-моєму, є початки систематичної праці наукової... Через наукові здобутки ми можемо вийти з епохи дилетантства і безплідного політиканства, ввійти в епоху дозрілості і практичної політики» – вважав один з найпослідовніших сподвижників організаційної праці голови НТШ [11, с. 5].

З переходом на суто академічні орієнтири товариство у видавничому секторі своєї діяльності змушене було відмовлятися від друку навіть Літературно-наукового вісника. Щоб відмежувати від НТШ полеміку навколо публікацій журналу навесні 1905 р. товариство

.....
вирішило передати його друк Видавничій спілці і натомість збільшити обсяг свого титульного наукового збірника – Наукових Записок.

Оскільки видавнича діяльність та її продукція охоплювала найширшу аудиторію, вона виявилася найбільш привабливою для «антисцієнтичної» опозиції в НТШ. Боротьба за громадсько-партійні преференції у цій сфері підважувала позиції наукового сектору. Однак, створивши видавничу базу з великою оперативністю друку, голова НТШ використовував її найперше в інтересах науки.

М.Грушевський доклав чималих зусиль для того, щоб НТШ не трактувалося громадськістю як регіональна галицька установа. Інструктуючи К.Студинського перед поїздкою до Полтави у 1903 р. з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському, він остерігав від злиття ентешівської делегації (до неї крім К.Студинського входили також В.Стефаник і В.Сімович) з іншими представниками галицьких інституцій, аргументуючи свою настанову тим, що «наше товариство має не льокальний характер, як там ті, а всеукраїнський, як одинока українська культурно-наукова інституція» [12, с. 4]. Голова товариства багато робив для його поповнення відомими вченими зі Східної України. Він особисто запропонував Д.Багалію вступити до НТШ і з цією метою написати кілька розвідок українською мовою для його видань. Членами НТШ стали інші професори вищих навчальних закладів, які діяли у Східній Україні, зокрема М.Петров, М.Сумцов, О.Маркевич, В.Перетц. НТШ реально ставало загальноукраїнською науковою установою. Упродовж усього часу свого головування в НТШ М.Грушевський послідовно обстоював право передачі голосів східноукраїнськими членами НТШ, які не могли брати участі у зборах товариства, галицьким членам. Відсутні згідно зі статутом НТШ у письмовій формі заздалегідь передавали власні голоси комусь із галичан (т.зв. відпоручникам), як правило, тим, з якими підтримувалося особисте листування, або їх об'єднували взаємні творчі чи організаційно-наукові інтереси.

Безумовно, що до Першої світової війни ідея і практика української солідарності замикалися на постаті Грушевського. Він завжди відчував відповідальність за «всеукраїнський мандат», що йому надали київські громадівці, відправляючи його у підавстрійську Галичину. Коли у 1913 р. постало питання про обмеження повноважень голови НТШ, група діячів з Наддніпрянської України застерігала галичан, що у такому разі воно з усеукраїнської установи академічного типу перетвориться на провінційне товариство місцевого значення. Зрештою, за оцінкою О.Пріцака, воно таким і стало у міжвоєнний період, хоча, оцінюючи його тодішню діяльність не завадить брати до уваги зміну політичних координат українського руху у Східній Галичині [13, с. 147].

Створюючи підстави для перетворення НТШ на Академію наук, його керівництво поступово усувало зі своєї діяльності педагогічно-прикладні аспекти, ставило за мету розвивати українську науку «без прямого дидактичного призначення». Такий підхід, однак, не означав, що М.Грушевський спрямовував НТШ на дорогу нехтування питаннями української школи. Навпаки, він мав досить радикальні погляди на шляхи зміцнення українського шкільництва. Не вдаючись у деталі, зауважимо, що вчений розглядав проблему національної школи у соціальному аспекті: пропонував відкрити на громадські кошти бурсу для учнів з незабезпечених сімей. Багато неприємностей він нажив, обстоюючи ідею створення приватних гімназій у Галичині і на Буковині. Справа обернулася таким чином, що українська громадськість була поставлена перед вибором: спрямувати кошти на гімназії чи на будівництво приміщення театру, як за це ратували лідери УНДП, а у самому НТШ найбільш настійливо – І.Груш. Відносини між ним і Грушевським на ґрунті цієї суперечки остаточно погіршилися.

Публікації Діла та видань радикального спрямування (Свобода, Гайдамаки, Дзвін) час від часу звинувачували НТШ у тому, що воно плекає «науку для науки», тобто займається справою, котра в умовах Галичини граничить з недопустимою розкішшю. «Щодо наукової роботи і наукових видань, – писав член Української соціал-демократичної партії (УСДП) В.Будзиновський, – то русини, а передовсім НТШ повинні залишити марнування сил, часу і грошей на фабрикування праць і друкування книжок, котрих жоден русин не читає та й не буде читати і котрі в практичному житті, т.е. в уряді (урядуванні – 3.3.) і в школі не будуть уживані. Руська література наукова повинна доповнити наш засіб шкільних і урядових слів». Знецінюючи власне наукову роботу, публіцист обмежував завдання НТШ розробкою термінології та підготовкою підручників. «Усяка інша робота наукова є нині національним гріхом», – підсумовував він свої думки щодо сфери діяльності товариства [14, паг. 2, с. 72]. Такі ж думки і настрої пропагував М.Павлик, а І.Пулюй – висловлював листовно іншим членам

НТШ у т.ч. М.Грушевському. Утилітарно-народницький підхід до науки та її інституцій як елемент світогляду був властивий і радикалістському крилу інтелігенції, формував опозиційну громадську думку щодо науково-видавничого руху Невдовзі ця позиція призвела до критичних реплік на адресу наукових праць М.Грушевського, сумнівів щодо доцільності археографічно-видавничої практики НТШ. Хоча критика була непрофесійною, вона усе ж була неприємною для вченого, тим більше, що йшла з українського табору. У світлі сказаного не випадковим виглядає вихід у 1913 р. наповненої інсинуаціями проти Грушевського анонімної брошури Перед Загальними зборами. Проти вченого було застосовано найважчу на той час лексичну артилерію: «народ», «громада», яким Грушевський ніби зашкодив. Звинувачення виявилися безпідставними.

Діяльність М.Грушевського в НТШ виходила далеко за межі «держання титулу» голови установи. Він вникав у щоденні рутинні, у тому числі господарські справи. Окрім повноважень голови товариства його влада базувалася на авторитеті талановитого організатора науки та надзвичайно плідного вченого саме в галузі національної історії. Феномен Грушевського не пояснюється лише самими його вольовими рисами та обсягом наукового доробку. Головне полягало у тому, що він був істориком нації, а більш важливого дискурсу для формування національної самосвідомості на той час не було.

Коло осіб навколо нього, яких єднав достатній ступінь згоди щодо завдань НТШ, було мінливим упродовж досліджуваного періоду. Спочатку І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Вовк. Згодом додаються представники молодшої генерації – М.Кордуба, М.Залізник, В.Дорошенко, І.Джиджора, В.Липинський, на певний час С.Томашівський. Усім їм було притаманне сповідування ієрархії цінностей науки у різних її іпостасях – творчій, організаційній, видавничій – концентрування себе у науковій сфері діяльності.

Безперечно, влада Грушевського у товаристві сформувалася та сприймалася як привабливий, самоцінний і надто дефіцитний соціальний ресурс, як об'єкт прагнень інших членів товариства, зокрема, в різний час – С.Дністрянського, О.Колесси, І.Горбачевського, С.Томашівського. У цьому сенсі вона стала джерелом конкуренції та численних конфліктів. За всього інтересу до політичних аспектів українського руху М.Грушевський не інкорпорувався у практику галицької крайової політики, що, можливо, було основною причиною його негараздів, а зосередився на науково-дослідній та видавничій діяльності. Аналогічну позицію зайняли також І.Франко і В.Гнатюк, хоча кожен з них, без сумніву, мав власні мотиви такого вибору.

Шляхом низки реформ статуту товариства вдалося подолати його первісну вузькість і специфічність, сформулювати нові цілі, цінності і норми як установи академічного формату. З усіх голів товариства саме М.Грушевський проводив послідовну наукову політику. Він рафінував – наскільки це можливо для наукової установи громадського характеру – внутрішні, академічні за змістом, параметри товариства, його здатність блокувати збурення політичного характеру, протистояти їм і діяти всупереч пресингу позанаукових чинників. Завдяки М.Грушевському НТШ виявило волю та здатність до внутрішньої самозміни, зробило вибір майбутнього не на користь просвітницької організації з широкою мережею філій у провінції, як це пропонували деякі члени, а на користь академічної установи з відповідною організаційною структурою.

Складна мережа міжособистісних відносин у товаристві, відображала, на нашу думку, фактичний баланс НТШ із зовнішнім середовищем, іншими, відмінними від науки, сферами політичного й культуротворчого життя. Безумовно, він складався б гармонійніше, якби наука мала розлогу й неперервну традицію на українському національному ґрунті. Проте на зламі XIX – XX ст. йшлося не про виразно помітну частку наукової інтелігенції, а про невелике коло осіб на двох українських теренах, які мали змогу завдяки НТШ професіоналізуватися в науці не втрачаючи власної національної ідентичності. Заслуга М.Грушевського у тому, що він послідовно переформатовував товариство у наукову інституцію, яка здійснила вагомий внесок в українську науку і культуру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Sprawozdanie pro діяльність і розвиток Наукового товариства імені Шевченка // Записки НТШ. – 1893. – Т. 2. – С. 173–189.
2. Винар Л. Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка // Український історик. – 1969. – Ч. 1–3.; Його ж. М.Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка. – Мюнхен. – 1970. – 111 с.

3. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість // Грушевський Михайло. Листи до Кирила Студинського (1894–1932). – Л. – 1998. – С. 3–10 (рим.паг.)
4. Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Мат. конф., присвяч. 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997. – Л., 2001. – 91–100.
5. Листування Михайла Грушевського. – К.,Л. – 1997. – Т. 1. – 398 с.
6. Надзвичайні загальні збори 8 грудня 1896 р. // Записки НТШ. – Львів. –1896. – Т. 14. – С. 2 – 4.
7. ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1.– Спр. 551.
8. Хроніка НТШ. –1906. – Ч. 28.
9. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету //Український історик.–1986.– № 3-4.– С. 76 – 89.
10. Листування Михайла Грушевського /Упор.: р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. Л.Винар. – К.– 2001. – Т. 2.– 412 с.
11. Франко І. З новим роком // Житє і слово. –Львів.–1896. – Вип. VI.– Вип. VI. – Кн.1. – С. 1– 12.
12. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932). – Л.– 1998. – 268 с.
13. Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик.– 1981.–Ч.1-4 (69-72).– С.147–152.
14. Зубрицький М. Становище руської журналістики супротив наукової роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1905. – Т. 31.– С.71–75.

Зайцева З. АКАДЕМИЗАЦИЯ VERSUS ПОЛИТИЗАЦИЯ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМ.ШЕВЧЕНКО: ВЫБОР М. ГРУШЕВСКОГО

В статье рассматривается деятельность М.Грушевского в Научном обществе им. Шевченко во Львове. Особое внимание уделено проблеме нейтрализации попыток переориентировать общество на другие сферы деятельности.

Ключевые слова: наука, научное общество, издательская деятельность.

Zaitseva Z. ACADEMIZATION VERSUS POLITICIZATION: THE OPTION OF MIKHAIL GRUSHEVSKIY

The activity of Mikhail Grushevskiy in the T.Shevchenko's Scientific society has been investigated in this article. Special attention has been given to the problem of neutralization of the attempts to reorient the Scientific society towards another spheres of activity.

Key words: science, scientific society, publishing activity.

Історія церкви та релігії

УДК 94 (477) «1950/1960»: 281.9

О.М. Галамай

СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА РІВНЕНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – 1960-х рр.

Стаття присвячена аналізу релігійного життя у Рівненській області у II половині 1950-х – 1960-х рр. У ній досліджуються політика органів влади щодо церкви, методи проведення атеїзації населення та опір цим діям. Історія державно-церковних взаємин дозволяє більш глибоко проаналізувати історичний процес, показати його вплив на подальший розвиток суспільства.

Ключові слова: релігійне життя, винайдена традиція, атеїзація, державно-церковні взаємини, релігійна обрядовість, закриття храмів.

Релігія і церква в Україні завжди виконували важливу соціальну функцію, зміцнюючи морально-етичні норми спільноти, слугуючи своєрідним арбітром і гарантом рівноваги та стабільності. Сучасне релігійне життя в Україні не позначене такими особливостями. Воно залежить від політичних факторів та міжконфесійного протистояння, від історичної інерції традиційних форм церковного життя, національно-духовних цінностей українського народу та багаторічного впливу радянської держави.

Особливу сторінку в історії релігії України загалом та православної церкви зокрема, становлять 50-60-ті рр. XX ст. У суспільно-політичному житті УРСР це були не лише роки хрущовської «відлиги», але й продовження радянської антирелігійної політики та встановлення панування комуністичної ідеології. Актуальність теми державно-церковних взаємин у 1950-1960-х рр. зумовила посилений інтерес до неї науковців та краєзнавців. Результатом досліджень стали роботи В. Пашенка [1], В. Єленського [2], М. Журби [3] та інших, де висвітлювалося релігійне життя УРСР у ці роки, вплив церкви на суспільство та масштаби руйнівної діяльності органів радянської влади щодо релігійності населення.

Поширення радянської влади на територію Західної України визначило запровадження стосовно релігії та церкви і її законодавчої бази. Прискорені темпи секуляризації церковних земель у 1939 р. та окремі поступки православної церкви у другій половині 1940-х рр. поступово вирівняли загальну політику радянської держави щодо православної церкви в Західній Україні. Головними напрямками цієї політики у другій половині 1950 – 1960-х рр. було активне проведення антирелігійної пропаганди та максимальне зменшення кількості релігійних громад.

Підставами для посилення радянськими органами влади атеїстичного тиску стали постанови ЦК КПРС, ухвалені у 1954 р. Постановою від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи по її поліпшенню» партійні комітети зобов'язувались покінчити із занедбаністю антирелігійної роботи та активніше викривати реакційну сутність релігії шляхом «переконання, терплячого роз'яснення та індивідуального підходу до віруючих». Наслідки «переконань» та «роз'яснень» знайшли відображення у постанові 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», у якій вищим партійним керівництвом визнавались перегини у проведенні антирелігійної пропаганди. В радянській атеїстичній літературі цій постанові приділялась особлива увага, оскільки вона констатувала підриз соціальних коренів релігії та знищення основи церкви. Це означало, що у радянському суспільстві не залишилося причин, які могли б спричинити масову релігійність населення [4, с. 408]. Постанова звертала увагу партійних органів на необхідність повсякденного керівництва науково-атеїстичною пропагандою та ретельний підбір пропагандистських кадрів [5, с. 360]. Програмні ж положення у галузі боротьби з релігійною ідеологією були конкретизовані у «Заходах з посилення атеїстичного виховання населення», розроблених Ідеологічною комісією при ЦК КПРС у 1964 р. Цей документ передбачав створення чіткої системи атеїстичного виховання, яка мала охопити різні верстви населення, у першу чергу дітей та юнацтво [6, с. 423].

Виховання радянської людини здійснювалось шляхом запровадження так званої «винайденої традиції». Ця традиція означала певний тип суспільної практики ритуального чи

.....
символічного характеру, що регулювався загальноприйнятими правилами. Основною метою – соціалізація нових поглядів, систем цінностей або норм поведінки. В такий спосіб знищувалися традиції, що викликали в населення історико-культурні асоціації, і, відповідно, втрачалося відчуття історичного коріння, усвідомлення наступності поколінь, що суттєво полегшувало становлення нової людини.

Радянські звичаї і традиції мали замінити існуючу релігійну обрядовість. Виконуючи рішення червеневого пленуму ЦК КПРС з ідеологічних питань, Рівненський обком КПУ та виконком облради депутатів трудящих видали спільну постанову від 27 вересня 1964 р. № 906 щодо питань запровадження нової обрядовості. На її виконання у населених пунктах області активно запроваджувались нові радянські традиції, звичаї та обряди. Голови райвиконкомів звітували про традиційність таких свят як «Свято золотієї осені», «Урожаю», «Свято маяків», «Свято зими». Зазвичай, вони проводились напередодні релігійних свят із залученням якомога більшої кількості людей [7, арк. 8].

Значне місце серед святкувань посіли дні народження депутатів та колгоспників. Велику увагу виконкоми районних, сільських та селищних рад приділяли святковій реєстрації шлюбів, народжень. Загалом у Рівненській області працювало понад 340 комісій з нової обрядовості [8, арк. 1]. З питань запровадження нової обрядовості у районах проводились семінари голів та секретарів усіх рад і працівників культосвітніх установ [7, арк. 10].

Однією з особливостей антирелігійної політики радянської держави у 60-х рр. була боротьба із так званими «святими місцями». На Рівненщині їх було два: в с. Онишківці Дубнівського району та в с. Гульча ІІ Здолбунівського. Перше, завдяки вжитим заходам було ліквідовано ще до травня 1960 р. Знищення другого – джерела «Святого Миколая», яке шанували жителі не лише найближчих Здолбунівського та Острозького районів, а й всієї області, було справою непростого. З метою повної його ліквідації органи влади розробили ряд заходів. Будинок сторожа каплиці, що знаходилась на джерелі, пропонувалося взяти на баланс сільвиконкому та розібрати його. Церковній раді села та священику пропонувалося ікони з джерела забрати і перенести до церкви, а в разі відмови, владні органи планували домогтися їх вилучення через архієпископа Панкратія. Після вилучення ікон передбачалося розпочати розробку будівельного матеріалу (каменю), яка й мала б завершити повне знищення «святого місця». Чітко була визначена й дата проведення акції – відразу після свята Миколая (22 травня) [9, арк. 75-77].

Задля перевиконання плану по знищенню в області «святих місць», передбачалася ліквідація менш значущих осередків паломництва. Серед таких була капличка у с. Вілія. Аби реалізувати намір, земля, на якій стояла капличка, визнавалася колгоспною, тому пропонувалося перенести каплицю за церковну огорожу. В разі відмови, у червні 1960 р. сільській раді доручалося її зруйнувати [7, арк. 77].

Заходи радянських органів влади у справі запровадження нових традицій та звичаїв, їх активна робота по ліквідації «святих місць» давали певні результати. У своїй довідці від 29 лютого 1960 р. уповноважений ради у справах Російської православної церкви у Рівненській області вказував, що починаючи з 1956 р. кількість релігійних обрядів зменшується. В 1959 р. у порівнянні з 1956 р. кількість хрещень зменшилась на 4%, вінчань – на 10%, похорон на 0,5% [7, арк. 49-50]. За виконання обрядів священики переслідувались радянською владою – складались відповідні акти, в результаті чого священика та виконавчий орган релігійної общини знімали з реєстрації [7, арк. 131]. Водночас, відзначалися недоліки у антирелігійній роботі: слабкий контроль окремих сільрад за дотриманням представниками культу радянського законодавства, відсутність у культосвітніх установах умов для святкової реєстрації.

У 1960-х рр. відсоток виконання релігійних обрядів, особливо вінчання, у Рівненській області стосовно природного руху населення почав скорочуватись. Загалом по області обряд вінчання з 36% у 1966 р. знизився до 15% у 1972 р. [10, арк. 11]. Щодо хрещення та виконання обряду поховання він залишався на досить високому рівні. Так, значним їх відсоток у 1964 р. був в Гошанському, Дубнівському та Рівненському районах. Хрещення складало відповідно: 75%, 76,3%, 80%, поховання – 86,6%, 84,4%, 80,7, шлюб – 40%, 23%, 26%. Найнижчими ці показники були у м. Рівне: хрещення – 28,6%, поховання – 39,5%, шлюб – 1%. [7, арк. 23-24].

Законодавчою основою для посилення боротьби з релігією, розширення масової атеїстичної роботи, зняття з реєстрації релігійних громад і закриття храмів стала постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. та ЦК КПУ від 1 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Внаслідок її виконання масово

.....
закривались храми, знищувались ікони, церковні книги, обкладались непомірними податками та адміністративно розпускались релігійні громади, обмежувались права віруючих, заборонялось навчання у духовних навчальних закладах, переслідувались діти священнослужителів та віруючих. Радянські партійні органи забороняли релігійним організаціям будувати культові споруди, купувати транспорт, обмежували господарську діяльність релігійних громад.

Приводи для закриття церков були найрізноманітніші. Так, Свято-Успенську церкву м. Здоблунів закрили через аварійність будівлі, на підставі акту комісії, складеного поверхнево, тенденційно та без представників релігійної общини [11, арк. 10]. Досить частими були випадки закриття церкви у зв'язку із відсутністю священника, якого звільняли поза штат, або ж переводили до іншої парафії [12, арк. 29]. Безвихідною була ситуація у парафії с. Диків Клеванського району, де закрили церкву через відсутність священника, а нового не призначали у зв'язку із закриттям церкви [13, арк. 133-134]. Закриття відбувалось не зважаючи на законослухняність релігійних громад та своєчасну сплату всіх податків. Так закрили церкву у с. Нова-Рафалівка Володимирецького району, громада якої сплатила податок на 1960 р. ще у січні цього року. 18 березня 1960 р. Володимирецька районна рада ухвалила рішення про розірвання договору та, попри непридатність приміщення, передала його для розширення шкільних площ [13, арк. 62-63].

Безпосереднє обґрунтування закриття храмів переважно відбувалось заднім числом, а закриття церкви для населення було повною несподіванкою. 1 серпня 1962 р. виявився зачиненим Свято-Воскресенський собор у м. Рівне, а численні звертання парафіян до влади щодо роз'яснень не давали результатів [12, арк. 16]. Справжньою причиною для закриття стало розгортання міського будівництва. Вже у лютому 1962 р. міський голова м. Рівне, а пізніше і головний архітектор обґрунтовували необхідність закриття церкви та знесення ряду церковних споруд у зв'язку із багатоповерховим житловим будівництвом [14, арк. 151]. Для надання законних підстав у цій справі, членів «двадцятки», шляхом залякування звільненням з роботи їх та членів їх сімей, конфіскацією майна, позбавленням пенсій та ін., змусили відмовитися від членства [12, арк. 90]. До того ж, правлячим єпископом Волинсько-Рівненської єпархії служники культу були переведені до Успенської церкви міста. 19 грудня 1962 р. міськвиконком надіслав прохання на адресу облвиконкому про зняття релігійної громади Свято-Воскресенського собору з обліку. У проханні вказувалось, що з релігійної «двадцятки» залишилось лише 9 осіб, релігійні треби не здійснювались з кінця липня 1962 р., частина служителів культу висловились про перенесення майна до Успенської церкви [12, арк. 159]. 6 лютого 1963 р. була отримана згода Ради у справах релігії на закриття церкви, 16 лютого 1963 р. рішення про зняття з реєстрації релігійної громади собору та переобладнання його під музей атеїзму ухвалив облвиконком [14, арк. 118].

Найбільш резонансним в області було закриття Свято-Миколаївської церкви у с. Городок Рівненського району, що супроводжувалось виступами віруючих [25, с. 538]. 6 квітня 1960 р. голова сільської ради у супроводі 5 осіб з'явився до церкви, відібрав у церковного старости ключі, мав намір винести церковне майно. Обурення народу не дозволило вчинити задумане. Населення чинило опір упродовж квітня. Наступні кілька місяців церква залишалась замкненою, а парафіяни перебували в невіданні про причини закриття [13, арк. 104-104 зв.]. Свої листи про поновлення богослужіння, не зважаючи на роз'яснювальні бесіди та залякування, до вищих урядових осіб парафіяни надсилали впродовж всього 1960 р., проте рішення влади про закриття залишилось незмінним [13, арк. 217-219 зв.].

Головною мотивацією органів влади у закритті храмів було розширення мережі культосвітніх установ. Проте, навіть у разі їх достатньої кількості, релігійні громади не були гарантовані від втрати приміщення. У травні 1962 р. настоятельниця Корецького жіночого монастиря Людмила підняла клопотання про повернення монастирю одного з корпусів, відібраного на потреби школи. У зв'язку з його втратою 71 монахиню довелося розмістити в інших корпусах, які й так були переповнені через влиття до Корецького монастиря Кременецького та Дерманського. До того ж, з ліквідацією Корецького району були ліквідовані районні установи, і, відповідно, приміщень, аби розмістити школу було достатньо. Однак, керівництво Рівненського облвиконкому у проханні настоятельниці відмовило [12, арк. 69].

Головний показник успішності антирелігійної роботи – зменшення кількості релігійних громад – вимагав від Уповноважених у справах культів складання списків по скороченню церков та парафій. Так, у січні 1960 р. у Рівненській області передбачалося скоротити 102

парафії з загальним валовим річним прибутком 499 644 [9, арк. 35-38]. У 1963 р. у Дубровицькому районі було закрито 12 церков. З них 4 віддали під клуб, 2 – під спортзали, 1 – під класи школи, 1 – під медпункт, решту ухвалили розібрати [16, арк. 135-136].

Загалом, якщо станом на 1 січня 1955 р. у Рівненській області зареєстрованими було 423 релігійні общини [17, арк. 11], то на 1 січня 1960 р. їх кількість становила 395 [9, арк. 2], на 1 січня 1965 р. – 295 общин. Причому, у 1965 р. не було жодного храму де релігійна служба здійснювалась щоденно, 1 храм, де правилось 2-3 рази на тиждень, решта – лише у неділю та на релігійні свята [7, арк. 18].

Заходи, вжиті партійно-владними органами, хоч і давали певні результати, проте релігійність населення Рівненської області продовжувала залишатись на досить високому рівні. Так, у доповідній записці уповноваженого Ради у справах релігій області Личковахи Г. до вищого обласного керівництва констатувалось загальне зменшення кількості обрядів вінчання з 36% у 1966 р. до 15% у 1972 р. Водночас вказувалось, що у деяких районах релігійна обрядовість не лише не зменшувалася, а навпаки, збільшувалася. Понад 70% дітей охрещували у Гошанському, Дубнівському, Корецькому, Млинівському, Острозькому та Рівненському районах. П'ята частина наречених вінчалися у церквах Гошанського, Дубнівського, Здолбунівського та Острозького районів, та понад 80% померлих ховали за релігійним обрядом у Гошанському, Дубнівському, Здолбунівському, Корецькому, Млинівському, Рівненському, Острозькому та Червоноармійському районах. Причиною високої обрядовості визначалась погана робота комісії сприяння за дотриманням законодавства про культ, яка не проводила щомісячного аналізу релігійної ситуації. Відзначалася також слабка атеїстична робота з критики релігійних обрядів та роз'яснення їх шкоди для здоров'я дітей. Зверталася увага на випадки виконання релігійних обрядів комуністами та комсомольцями. Роль нових обрядів характеризувалася як формальна, та така, що не мала необхідної ефективності [10, арк. 11-12].

Значна кількість релігійних обрядів, зокрема хрещень та поховань, у Рівненській області спричинила активізацію цієї роботи у обласних закладах охорони здоров'я та комунального господарства. У 1970 р. у пологовому будинку м. Рівне було обладнано радіовузол, який 2-3 рази на тиждень транслював лекції на атеїстичні теми. У жіночих консультаціях проводилися індивідуальні бесіди із вагітними жінками про шкоду хрещень. У всіх закладах розміщувались «Куточки атеїста» та плакати антирелігійного змісту. Установи комунального господарства зобов'язувались налагодити виготовлення пам'ятників померлим, вінків та паперових квітів [18, арк. 15-18]. Та, не зважаючи на це, кількість релігійних обрядів була досить значною й у наступні роки. У 1974 р. вона продовжувала становити в окремих районах Рівненської області понад 80% [8, арк. 20].

Отже, можемо зробити висновок, що заходи держави щодо релігійного життя у другій половині 1950-х – 1960-х роках були спрямовані на зменшення кількості релігійних громад православної та інших конфесій, а також були складовою частиною процесу атеїзації українського населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. І. – Полтава, 1997. – 354 с.
2. Сленський В. Державно-церквоні взаємини на Україні 1917-1990. – К., 1991. – 72 с.
3. Журба М. Громадсько-національні аспекти атеїстичного руху в Україні // Религия и гражданское общество между национализмом и глобализацией: Збірник наук. праць. – Симферополь, 2005. – С. 100-105
4. Настольная книга атеиста. – М.: ИПЛ, 1978. – 498 с.
5. Популярные лекции по атеизму. – М., 1962: ГИПЛ. – 392 с.
6. Настольная книга атеиста. – М.: ИПЛ, 1978. – 498 с.
7. Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО). – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 568.
8. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 12. – Спр. 207.
9. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 426.
10. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 198
11. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 504.
12. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 560.
13. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 428.
14. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 556.
15. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Непринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – 698 с.;

16. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп.11. – Спр. 558.

17. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп.11. – Спр. 86.

18. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп.11. – Спр. 179.

Галамай Е.Н. ОТНОШЕНИЕ ГОСУДАРСТВА К ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НА РОВЕНЩИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1950-х – 1960-х гг.

Статья посвящена анализу религиозной жизни в Ровенской области во второй половине 1950-х – 1960-х гг. В ней изучается политика органов власти относительно церкви, методы проведения атеизации населения и его сопротивление этим действиям. История государственно-церковных взаимоотношений позволяет более глубоко проанализировать исторический процесс, показать его влияние на дальнейшее развитие общества.

Ключевые слова: религиозная жизнь, изобретенная традиция, атеизация, государственно-церковные отношения, религиозная обрядовость, закрытие храмов.

Galamay O.M. RELATION OF STATE TO THE ORTHODOX CHURCH IN RIVNE AREA IN THE SECOND HALF OF 1950s – 1960s.

This article contains analysis of religious life in Rivne region in the 2nd half 1950s through 1960s. It studies the state policies towards the church, methods of imposing atheism on the population, and population opposition to the actions. The history of state-church relations allows for deeper analysis of the historical process and shows their effect on the ongoing development of society.

Keywords: religious life, new tradition, atheisation, state-church relations, religious tradition, closing of churches.

УДК 291.4+260.2,94(477)»1940/1980»

П.М.Бондарчук

**РЕЛІГІЙНІ НАСТРОЇ В ЖИТТІ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1940-х –
СЕРЕДИНА 1980-х рр.)**

У статті аналізуються вияви релігійних настроїв віруючих у радянській Україні в другій половині ХХ ст. Особлива увага приділяється есхатологічним настроям поширеним в середовищі нелегальних релігійних громад.

Ключові слова: релігійні настрої, есхатологічні настрої, віруючі, релігійність, релігійні громади.

На початку третього тисячоліття увагу українських істориків привернули питання соціальної історії. Вона включає ряд тематичних полів, серед яких є соціорелігійна проблематика. Окремі питання піднімає й автор цієї статті. В ній розглядаються вияви релігійних настроїв віруючих в Україні в період середини 1940-х – середини 1980-х рр., при цьому найбільша увага зосереджена на есхатологічних (апокаліптичних) настроях.

У вітчизняній історичній науці проблема виявів релігійних настроїв віруючих в Україні не була предметом спеціального дослідження. Це стосується, зокрема, й середини 1940-х – середини 1980-х рр. – періоду, коли Церква функціонувала в обмежених рамках. Праці науковців, присвячені релігійній політиці, взаємовідносинам держави і Церкви, релігійному життю загалом, лише побіжно торкалися окремих моментів релігійності. Серед таких досліджень необхідно відзначити монографії «Церковне життя в Україні. 1943 – 1946» О.Лисенка [1], «Православ'я в новітній історії України» [2], «Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1980-х років» [3], «Греко-католики в Україні» В.Пашенка [4], «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років» В.Войналовича [5], «Випробування вірою» О.Бажана і Ю.Данилюка [6] та ін. Остання названа робота містить додатки – архівні документи, які стосуються й питань релігійності.

Існують праці українських дослідників, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз» [7], «Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз» І.Андрухів [8]. Дві монографії: «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках

XX ст.» [9] та «Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз» [10] були написані ним у співавторстві з П.Кам'янським. Регіональну церковну тематику продовжує «Православна церква на Буковині у радянську добу» С.Яремчука [11], «Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989)» [12], «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 років» Я.Стоцького [13], колективна монографія «Держава та Церква на Полтавщині за радянської доби» (розділ написаний В.Войналовичем) [14] та ін. В цих працях піднімається багато проблем церковного життя в УРСР загалом, однак питання релігійності пересічних віруючих, як і в попередніх роботах, розглядаються дуже рідко.

Релігійні настрої є важливою складовою релігійної свідомості. Релігієзнавці Б.Паригін, Б.Єрунов і В.Букін у своїй праці давали їм таке визначення: «На відміну від релігійних почуттів і переживань, настроїв являє собою більш складне інтегральне утворення..., стосовно якого названі вище елементи психічного стану людини виступають лише як приватні випадки релігійного настрою особистості. А це значить, що релігійний настрої являє собою стан почуттів і пов'язаних з ними раціональних елементів, які в психічній системі особистості можуть виступати як установки» [15, с. 7]. Настрої групи чи індивідів стають релігійними настроями будучи пов'язаними з релігійними віруваннями. Вони, як справедливо зазначав Д. Угринович, забарвлюють «в певні тони весь стан даної особистості, її ставлення до оточуючого світу. Наприклад, у представників есхатологічних сект всі явища і факти нерідко сприймаються і переживаються через призму майбутнього, на їхню думку, в найближчий час кінця світу» [16, с. 145-146]. Найбільш розповсюдженими були есхатологічні настрої (ряд дослідників їх називають апокаліптичними).

Окремі зарубіжні автори, зокрема С.Ярмусь, зазначали, що в Україні в другій половині XX ст. посилювалися серед віруючих апокаліптичні очікування та апокаліптична духовність [17, с. 147]. Автор пояснював цю ситуацію тим важким становищем, в якому опинилося населення в роки правління радянського режиму. Однак твердження про посилення очікувань кінця світу серед віруючих є не зовсім правильним. Воно доречне лише для послідовників окремих релігійних течій та рухів – адвентистів сьомого дня, свідків Ієгови, істинно-православних християн і т.п. Есхатологічні очікування мали також тенденцію активізуватися в окремі періоди. Загалом же для релігійного життя досліджуваного періоду притаманне загальне послаблення есхатологічних настроїв у більшості релігійних течій.

Простежимо поширення есхатологічних настроїв на прикладі окремих релігійних течій. Серед прибічників РПЦ вияви подібних настроїв були швидше рідкісним явищем. Це можна сказати і про віруючих, що належали до інших релігійних об'єднань, які прийнято називати Церквами – римо-католиків, іудеїв тощо. Ослаблення есхатологічних настроїв спостерігалися навіть у середовищі тих течій, де вони традиційно були сильними. Так, працівники Ради в справах релігій у 1970-х рр., як і раніше, зазначали, що старообрядництво в країні зазнало серйозних змін. Спостерігалася відмова від есхатологічних ідей [18, арк. 55]. Подібних змін, проте в більш короткий термін, зазнала й свідомість прибічників Істинно-православної церкви (ІПЦ) та істинно-православних християн (ІПХ). У 1940-і – 1950-і рр. багато істинно-православних християн очікували день другого пришествя Христа з дня на день, при цьому призначалися конкретні терміни кінця світу. Пізніше окремі віруючі почали вважати, що апокаліптичні пророцтва здійснюються у невидимій для непосвячених формі [19, с. 10]. Ослаблення есхатологічних настроїв стосується й ряду інших конфесій.

Більш сталими есхатологічні настрої були в середовищі членів протестантських громад закритого типу. Зокрема, притаманні вони були і для баптистів та п'ятидесятників, хоча меншою мірою, ніж для свідків Ієгови та адвентистів. Навіть після створення Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) серед баптистів мали місце проповіді щодо кінця світу. Так, пресвітер громади ЄХБ ст. Основа (поблизу м. Харкова) К.Омельченко під час проповіді говорив, що в результаті неврожаю Бог послав провісника повідомити про його швидкий прихід на землю, що люди в Полтавській області вимирають цілими селами і всі страждання народу є Божою карою за великі гріхи [20, арк. 111]. Проповідник Тимофієв (с. Нововасилівка Запорізької області) залякував віруючих «кінцем світу», що настане в найближчий час. При цьому він посилався на газетні публікації, в яких мова йшла про землетруси, напруженість у багатьох частинах світу, голод у ряді країн. Проповідник-п'ятидесятник Тесленко у своєму виступі в запорізькому молитовному будинку закликав

єдиновірців готуватися до «кінця світу», щоб вони не були застигнуті зненацька [21, с. 69]. Прикладом використання есхатологічних мотивів у проповідях з метою поповнення числа членів громади може служити і випадок в Житомирській баптистській громаді в 1969 р. Пресвітер у великодній промові говорив про те, що ще не пізно звернутися до Бога, але скоро буде пізно; люди у відчаї будуть шукати ці громади віруючих, але не зможуть знайти, бо віруючі будуть взяті на небо перед кінцем світу. Після такої промови було оголошено про прийом заяв про вступ до громади [22, с. 35]. Значна есхатологічна настроєність притаманна була для баптистів-ініціативників. Слід відзначити, що їх віровчення не виходило за рамки євангельсько-баптистських принципів. Проте, для літератури, яку вони видавали, було притаманне посилення есхатологізації. Вона стала базою для інших ідей [23, с. 13], есхатологічні мотиви яких посилювали та надавали їм дещо інший зміст. Однак у контрольованих владою релігійних течіях та організаціях есхатологічні настрої, як антирадянські вияви, ліквідовувалися досить оперативно.

У різні роки другої половини ХХ ст. пропаганду есхатологічних та хіліастичних ідей, намагаючись вийти з кризи (яка була створена за участю влади), активізували керівники п'ятидесятницьких громад. Вони поширювали міграційні настрої серед своїх єдиновірців, щоб активізувати внутрішньо-релігійне життя громад. Віруючі націлювалися на переїзд у більш сприятливі для релігійної діяльності місця, зокрема, в Сибір та Далекий Схід, куди в 1950–60-х рр. були спрямовані основні міграційні потоки віруючих [24, с. 61].

У середовищі п'ятидесятників есхатологічні очікування особливо мали місце серед членів невеликих напрямів, зокрема суботствуючих п'ятидесятників. Так, у с. Кострино Перечинського району на Закарпатті 10 чоловік одягнулися в біле вбрання на зразок саванів і очікували «вознесіння». Виснажених, у неприємному стані їх забрала швидка медична допомога [25, с. 141]. У с. Люта на Закарпатті суботствуючі п'ятидесятники перестали ходити на роботу, безперестанно молилися, пофарбували одяг у темні кольори. У січні 1959 р. 35 чоловік залишили свої домівки і поселилися в хаті і хліві проповідника Ю.Шеби. Там майже п'ять місяців вони чекали на «месію». Виснажених тривалим молінням віруючих довелося відправити до лікарі [26, с. 82]. Інколи такі очікування закінчувалися трагічніше.

Досить поширеними есхатологічні настрої були серед адвентистів сьомого дня та свідків Ієгови. Віруючі, які належали до цих конфесій, часто жили під психологічним тиском кінця світу. Щоб краще зрозуміти цей факт, ми наведемо коротке хронологічне зведення адвентистських прогнозів за 11 років:

1950 рік: «Коли в 1948 році в СРСР з'явилась атомна бомба, то хвилинка стрілка була переставлена і показує тепер без трьох хвилин 12...» («Пророчество Иисуса Христа о событиях нашего времени», машинопис);

1959 рік: «Може бути цей рік є останнім роком для тебе. Будь готовий в кожну годину віддати звіт перед богом» («Молитвенные чтения за 1959 год»);

1960 рік: «Ми спостерігаємо навколо себе виразні ознаки наближення кульмінаційного моменту в історії... Ми маємо докази того, що прихід нашого господа близько» («Молитвенные чтения за 1960 год»);

1961 рік: «Ми знаємо, що прихід Ісуса повинен бути тепер близько, біля дверей... Історія світу наближається до кінця» [27, с. 20-21].

Такі пророцтва змушували віруючих триматися в «релігійній формі».

Есхатологічні мотиви в проповідях адвентистів сьомого дня знаходилися на центральному місці [22, с. 35]. Проте слід відзначити, що хоча адвентисти переважно фанатично вірили в друге пришествя Христа, однак їх віра вживалася з реальним поглядом на життя. Релігієзнавець А.Белов зазначав: «Для адвентистів характерно уявлення фантастики в реальну земну плотть. В адвентизмі навіть ветхі пророцтва про кінець світу проповідники намагаються подати найбільш реалістично» [28, с. 218-219].

Роки «кінця світу» встановлювалися, як правило, керівництвом релігійних течій. Свідки Ієгови, на відміну від інших протестантських течій, вважали, що друге пришествя Христа мало місце в 1914 р., а пізніше він готував і готує велику битву – Армагеддон [29, с. 171]. Так, свідок Ієгови Н.Кнорр, що очолював бруклінське керівництво свідків Ієгови з 1942 р., «призначав» початок Армагеддону неодноразово, часто через його відсутність, термін переносився на наступний рік, зокрема 1959, 1960, 1961 рр. [30, с. 117].

На досліджуваний період також припадає есхатологічно-проповідницька кампанія свідків Ієгови щодо 1975 р. Вона була останньою есхатологічною датою. 1975 рік, на думку

.....
бруклінського керівництва свідків Іегови, очолюваного президентом Н.Кнорром, – «завершальний рік шеститисячної (6000 років) історії людства від Адама», «останній рік перед Армагеддоном» [31, с. 2]. Як зазначав релігієзнавець П.Яроцький: «Потік «біблійних досліджень» аргументувався, як на той час, досить переконливою базою доказів, передусім, навислою над людством термоядерною катастрофою, що в умовах напружених відносин між країнами НАТО і Варшавського договору, в атмосфері «холодної війни» між комуністичним Сходом і капіталістичним Заходом, як дамоклів меч, загрожувала самому існуванню людської цивілізації» [31, с. 2]. Тривога посилювалася іншими загрозами, «поглибленням екологічної, енергетичної, сировинної, демографічної кризи» [31, с. 2]. Після 1975 р. бруклінське керівництво відмовилося від пов'язування «кінця світу» з конкретною датою.

У дослідженні есхатологічних настроїв цікаві і світовідчуття самих віруючих, які чекали кінця світу. А.Хасенко, колишній свідок Єгови, у своєму щоденнику записала: «4 березня. Я почала боятися сама себе. Мені моторошно було одній, але я боюсь про це розповідати. Думаю, що будуть сміятися. Але я уявляю битву (Армагеддон – Б.П.) настільки жорстокою і нещадною, що хочу просити день і ніч бога, щоб він помилював нещасних грішників так, як він сам нас учив: любіть ворогів ваших і прощайте їм всі гріхи; 13 жовтня. ...Весь день, сидячи вдома я думала про Армагеддон. Це таке страшне видовище, що думати про нього страшно, а якщо уявити його, то нестерпно хочеться кричати чи ж просто померти, не доживши до цього» [32, с. 47; скорочений варіант: 33, с. 67]. Як бачимо, такі есхатологічні очікування справляли значний вплив на психіку віруючих.

Варто відзначити, що есхатологічно налаштовані релігійні організації часто навіювали віруючим їхньої конфесії, що нерозумно займатися світськими справами, коли ось-ось може наступити Армагеддон. Відповідні ідеї та формували світосприйняття і накладали відбиток на поведінку віруючих у світському житті. Тому окремі віруючі, зокрема, свідки Іегови, адвентисти інколи переставали працювати або продавали своє майно. Подібне світосприйняття було також причиною небажання здобувати освіту, досягати успіхів у кар'єрі тощо і навіть одружуватися. Так, М.Ющук з містечка Рожище Волинської області, який закінчив добре школу, у 1970 р. на запитання «Чи не збирається він вступати у вуз?» відповів, що він не встигне закінчити його до Армагеддону, який відбудеться у 1975 р. [34, с. 79]. Очевидно, що есхатологічні настрої були гарним стимулятором активізації релігійних дій і поведінки згідно еталонів керівництва релігійних об'єднань.

Есхатологічні сподівання підігрівали й релігійні гімни та пісні, які співалися в багатьох протестантських конфесіях. Такими мотивами, зокрема, пронизана одна з баптистських пісень:

«Вечные радости там,
Горьки скитания здесь.
О, как хочу я туда,
Как мне не хочется здесь!» [22, с. 39].

Такі художні релігійні впливи, які відбувалися постійно, не могли не залишити відбитків у свідомості віруючого.

Радянський дослідник І.Акінціч вважав, що насиченість есхатологічних ілюзій залежала від стабільності складу конкретної протестантської громади, збільшення чи зменшення її чисельності. В періоди стабілізації зменшувалася й есхатологічна націленість проповідей, ця проблема рідше піднімалася єдиновірцями в своїх бесідах. Провідне місце есхатологічні ідеї починали займати у проповідях, коли довгий час молоді прозеліти не поповнювали громади чи спостерігалася втрата прибічників [29, с. 175]. Активізація есхатологічних настроїв виступала досить дієвим засобом боротьби з релігійною пасивністю віруючих.

У протестантських релігійних організаціях закритого типу багато віруючих часто очікували другого пришествя Христа, кінця світу, лише коли вони були на богослужінні чи читали релігійну літературу. В інший час ці ідеї «затінювалися», поступалися місцем іншим уявленням як релігійним, так і нерелігійним [29, с. 175]. Таким чином відбувалося роз'єднання релігійної віри і повсякденних дій.

Поширення апокаліптичних заяв і пророцтв щодо кінця світу в другій половині ХХ ст. притаманно не лише для СРСР, а й для багатьох інших країн. Зарубіжний релігієзнавець Д.Лорімер зазначав, що вони надають певний сенс у наполегливості і місіонерський запал для тих, хто поширює їх, і залишають інших з невиразним неспокійним відчуттям, що може бути деяка правда в їхніх попередженнях [35, с. 168]. Проте на Заході причини, які стимулювали ріст есхатологічних пророцтв в окремі періоди, нерідко були іншими, ніж в СРСР.

Слід відзначити, що в досліджуваний період для посилення есхатологічних настроїв був присутній відповідний ґрунт. Ядерна зброя породила «великий страх», який супроводив буття людства. Одночасно ожили уявлення про наближення «судного дня» [36, с. 191]. Страх посилювався під впливом інших факторів: екологічних катастроф, постійних військових конфліктів, загрози третьої світової війни тощо.

Таким чином, релігійні настрої були вагомою складовою релігійного життя 1940 – 1980-х рр. Найбільш глибокими з них були есхатологічні, особливо в середовищі свідків Ісгови, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, баптистів-ініціативників, віруючих, що належали до ПЦ, ПХ. Менш слабшими вони були в прибічників РПЦ, римо-католиків. Нерідко есхатологічні настрої поєднувалися з антирадянськими; останні посилювали есхатологічні сподівання віруючих. Есхатологічні настрої впливали на світосприйняття віруючих, їх релігійну та соціальну поведінку. Радянська влада намагалася боротися з їх виявами в середовищі легальних релігійних організацій, і, зокрема, за допомогою духовенства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К., 1998.
2. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч.1. – 1997; Ч.2. – 2001.
3. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005.
4. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002.
5. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005.
6. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000.
7. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: Історико-правовий аналіз – Івано-Франківськ, 2004.
8. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006.
9. Андрухів І., Кам'яньський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005.
10. Андрухів І., Кам'яньський В. (отець). Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006.
11. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004.
12. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989). – Тернопіль, 2003.
13. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 роках. – К., 2008.
14. Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби / Полтавська обл. держ. адміністрація та ін.; Упоряд.: В.А.Войналович, О.О.Нестуля; Редкол.: П.Г.Шемет (гол. ред.) та ін. – Полтава, 2002.
15. Парыгин Б.Д., Ерунов Б.А., Букин В.Р. Религиозное настроение и его структура // Вопросы научного атеизма. – Вип. 11. – К., 1971.
16. Угринович Д.М. Психология религии. – М., 1986.
17. Jarmus St. Spirituality of the Ukrainian people. – Winnipeg, 1989.
18. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.9.
19. Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления (Социально-психологический анализ). – Воронеж, 1984.
20. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.213.
21. Подоляк В.А. Баптистська есхатологія та її соціальна суть // Питання атеїзму. – Вип.7. – К., 1971.
22. Щедрін В.К. Психологія релігійної віри / Т-во «Знання» УРСР. – К., 1970.
23. Бразник І.І. Антигромадська мета, протизаконна діяльність (Про так званих баптистів-«ініціативників») / Т-во «Знання» УРСР. – К., 1971.
24. Москаленко А.Т., Чечулин А.А. Микросреда верующего и атеистическое воспитание. – Новосибирск, 1979.
25. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). – К., 1974.
26. Геращенко Ю. Антисуспільні повчання і діяльність п'ятидесятників. – К., 1975.
27. Лентин В.Н. Адвентисты седьмого дня. – М., 1966.
28. Белов А.В. Адвентизм. – Изд. 2-е. – М., 1973.
29. Акинчиц И.И. Поросль отрезанной ветви. – М., 1985.
30. Куц М. Єговізм без маски. – Львів, 1969.

31. Яроцький П. Свідки Єгови: особливості процесу і характер змін // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Сер. Філософія. – Чернівці, 2005. – Вип. 242-243.
32. Дневник – обвинение // Наука и религия. – 1964. – №5.
33. Див. скорочений варіант: Шиш А. Єговізм і його проповідники: Критика ідейних основ єговізму. – Ужгород, 1968.
34. Коник В. Иллюзии свидетелей Иеговы. – М., 1981.
35. Lorimer D. Whole in One: The near-death experience and the ethic interconnectedness. – London, 1900.
36. Поликарпов В.С., Поликарпова В.А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону, 1996.

Бондарчук П.Н. РЕЛИГИОЗНЫЕ НАСТРОЕНИЯ В ЖИЗНИ ВЕРУЮЩИХ УКРАИНЫ (СЕРЕДИНА 1940-х – СЕРЕДИНА 1980-х гг.).

В статье анализируются проявления религиозных настроений верующих советской Украины во второй половине XX в. Особое внимание уделяется эсхатологическим настроениям, распространенным в среде нелегальных религиозных общин.

Ключевые слова: религиозные настроения, эсхатологические настроения, верующие, религиозность, религиозные общины.

Bondarchuk P.M. RELIGIOUS MOODS IN LIFE OF BELIEVERS OF UKRAINE (FROM LATE 1940s TILL EARLY 1980s).

In the article the displays of religious moods of believers in the Soviet Ukraine in the second half of XXth century are analysed. The special attention is spared eschatological moods widespread in the environment of illegal religious communities.

Key words: religious moods, eschatological moods, believers, religiousness, religious communities.

УДК 284 (477): 94 (477) «19»

І.Ю.Данілова

**ЗАРЕЄСТРОВАНІ ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ
СТОСУНКИ З МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ**

У статті висвітлюються проблеми діяльності зареєстрованих протестантських релігійних організацій у період радянської антирелігійної політики післявоєнних років. Автором аналізуються методи впливу місцевих органів влади на діяльність протестантських конфесій та розкриваються їх взаємовідносини з віруючими.

Ключові слова: релігія, конфесія, протестанти, антирелігійна політика, місцеві органи влади.

Радянська влада у відносинах з релігійними конфесіями у післявоєнний період дотримувалася оманливої політики. Зовнішній демократизм і лібералізм по відношенню до церков, заміна стратегії нищення релігії на лояльне ставлення, офіційне визнання свободи слова і віросповідання були лише початком підготовки масового наступу на релігійні культу.

Протестантські релігійні організації, що були зареєстровані в радянських органах влади, опинилися у вирії репресій, хоча і мали офіційний дозвіл на здійснення релігійної діяльності.

У регулюванні релігійного життя виконавча влада спиралася на міліцію та прокуратуру. Співробітники правоохоронних органів повинні були стежити за дотриманням норм радянського законодавства в галузі релігії та, у разі необхідності, застосовувати відповідні санкції до представників конфесій. А виходячи з того, що згадані органи не приховували неприязного ставлення до віруючої частини населення, їх стосунки з представниками протестантських церков склалися вороже.

Антирелігійна політика щодо офіційно діючих релігійних громад протестантів набирала оберту з кожним роком. Її особливостями стали обов'язкова реєстрація релігійної громади, відкриття молитовного будинку, реєстрація служителя культу та ревізійної комісії, об'єднання найвпливовіших церков в одну структуру, ретельний облік кожної общини та священнослужителів, припинення діяльності релігійних громад, злиття нечисленних груп віруючих, закриття молитовних будинків, активне поширення антирелігійної пропаганди, а

.....
також дотримання радянського законодавства про культи, законів СРСР та застосування жорстких санкцій, утисків, репресій у випадках їх порушення.

В результаті роботи радянських контролюючих органів місцевого управління була виявлена значна мережа організацій протестантського віросповідання, що дало змогу поставити на облік, призупинити діяльність, а у ряді випадків і знищити багато чисельних та нечисленних груп протестантського віросповідання.

Керівні органи – Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР – особливо були занепокоєні релігійною ситуацією в Україні. На засіданні Ради у справах релігійних культів наголошувалося, що «специфікою України є значна кількість діючих громад різних культів». З 6 тисяч культів у СРСР більше половини знаходилися в Україні. Із зареєстрованих в Україні діяло 1 926 протестантських громад, у той час коли в СРСР було виявлено всього 2 989 організацій [1, арк. 16].

У відомостях УМДБ Вінницької області зазначалося, що «територія області засмічена великою кількістю церковно-сектантського елемента, який, маючи широку мережу духовництва та пресвітерсько-проповідницький апарат, проводить через останніх серед населення активну релігійну роботу, вербуючи нових осіб у громади, особливо з молоді. Реакційна частина церковно-сектантського елемента, прикриваючись релігійною діяльністю, проводить активну антирадянську роботу, направлену на злив заходів, що проводять партія та уряд, а також до шкоди, саботажу в колгоспах» [2, арк. 1].

Рада у справах релігійних культів в інструктивному листі №162 від 29 травня 1945 р. зазначала: «Не скрізь уповноважені Ради досить рішуче перешкоджають незаконній діяльності громад – це спеціальна робота серед молоді і дітей, благодійницька діяльність, допомога біднякам, матеріальна підтримка віруючих, місіонерська робота серед населення. Такі прояви потрібно рішуче зупинити через релігійні центри, або шляхом особистого попередження керівництва громад». Вже 15 жовтня 1945 р. з'явився інструктивний лист № 305-с, згідно якого ще суворіше контролювалася робота служителів культу. Старшим пресвітерам ЄХБ заборонялося вільно пересуватися територією УРСР. Вони мали обов'язково узгоджувати свої маршрути із республіканськими й обласними уповноваженими Ради, відвідувати лише зареєстровані громади [3, с. 90].

Одним з методів обмеження діяльності зареєстрованих протестантських релігійних громад була їхня обов'язкова реєстрація в державних органах. Ця умова стала найважливішою для законного існування та розвитку об'єднань віруючих.

Офіційному визнанню об'єднань передувала активна діяльність контролюючих органів, їхнім завданням було встановлення справжнього «політичного обличчя» релігійних громад, що бажали зареєструватися, визначення позиції, якої притримувалися громади під час нацистської окупації та рівень ставлення до політики радянської влади.

Для отримання інформації про релігійну громаду, яка подавали заявки на відкриття молитовного будинку, Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР вимагала від уповноважених детальний опис про такі групи у квартальних інформаційних звітах під назвою: «Отримані заяви про відкриття нових молитовних будинків» [4, арк. 7-8].

У звітах уповноважені подавали точну назву населеного пункту, в якому віруючі просять відкрити молитовний будинок; загальну кількість дорослого населення, в тому числі, орієнтовну кількість віруючих, а також число осіб, що підписали заяву, і вказували, який раз поступає заява, та причини повторних звернень, висловлювали думку про те, чи відповідає це дійсним потребам віруючих в організованому громадському відправленні культу, чи є результатом особистої зацікавленості невеликої групи осіб.

Однією з головних умов реєстрації протестантської релігійної громади стала наявність двадцятки віруючих, які засвідчували своїми підписами спроможність даної групи до реєстрування. У випадку отримання віруючими з націоналізованого фонду молитовного будинку та культового майна «двадцятка» мала підписати договір про прийняття під свою відповідальність цього приміщення та майна. Після реєстрації в уповноваженого РСРК, а там де його немає, у Раді міністрів республіки, в обласному виконкомі, «двадцятка» отримувала найменування релігійного об'єднання.

Протестантське релігійне товариство і служителі культу могли розпочати свою діяльність лише з отриманням від обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів довідки про реєстрацію. Вона передбачала наявність довідки про реєстрацію релігійної громади, молитовного будинку, довідку про реєстрацію служителя культу, ревізійної комісії та

..... виконавчого органу. Довідки мали містити особові відомості про пресвітера громади, детальний перелік його попередньої служби чи роботи, місце проживання, діяльність під час окупації, судимість, повну адресу місцезнаходження молитовного приміщення, ревізійної комісії та виконавчого органу, із зазначенням прізвища, імені та по-батькові всіх їх членів. Протестантські релігійні громади, які не мали змоги отримати відповідну довідку, оголошувалися поза законом, їхня діяльність припинилася і вважалася нелегальною.

Порядок відхилення заяв віруючих з проханням відкрити молитовний будинок викладений в інструктивному листі № 5 від 15 квітня 1947 р. № 296 СС. В ньому зазначалося, що на розгляд облвиконкому виносяться заяви віруючих у тих випадках, коли неможливе звільнення і передача молитовного приміщення, яке використовувалося для культурних або оборонних потреб, перебудованого під житло або виробниче підприємство; у випадку відхилення прохання віруючих через непридатність приміщення для культових цілей (аварійність споруди), відсутності необхідних технічних, санітарних, протипожежних умов і т.п. Уповноважений Ради відмову робить самостійно та повідомляє про це Раду листом з детальним викладенням мотивів відмови [4, арк. 12].

Робота по регулюванню діяльності релігійних організацій 1945-1947 рр. мала лише підготовчий характер. Вона повинна була забезпечити підґрунтя для реалізації більш масштабних планів нищення духовної опозиції.

В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р. простежуються зміст та методи розв'язання наявних проблем у роботі з уже зареєстрованими культами. Рекомендувалося: повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів у житті релігійно-сектантських громад і форм їх релігійної пропаганди; постійний нагляд і боротьба з націоналістичними проявами в релігійних громадах; повсякденна увага питанням припинення антигромадських проявів у протестантських громадах адвентистів сьомого дня; аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу протестантських громад; проведення роботи по кількісному зменшенню релігійно-протестантських громад; вивчення спаду чи піднесення релігійної активності і настроїв [5, арк. 57-58].

Кількісне скорочення громад релігійних культів визначалося найважливішим завданням для місцевих органів виконавчої влади і мало на меті досягнення одноманітності конфесійної структури. Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий у 1947 р. зауважував: «Проведенням цієї роботи ми намагаємося скоротити мережу релігійних громад-розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад» [6, арк. 74].

У 1949 р. обласні уповноважені Ради у справах релігійних культів отримали вказівки щодо конкретних форм і методів вивчення громад релігійних культів. «Лише дбайливе вивчення релігійних громад, – зазначав уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П.Вільховий, – дасть можливість неухильно направляти їх діяльність у бік всестороннього звуження їх масштабів, обмеження їх діяльності межами молитовних будинків, а також здійснення повної ліквідації шкідливих релігійних об'єднань» [7, арк. 5]. У процесі обліку громад уповноважені повинні були зафіксувати кількість громад, їх місцезнаходження; відстань між близькими громадами (км); короткі анкетні дані на віруючих; ступінь розповсюдження громад по районах і населених пунктах; ступінь їх впливу, причини зростання кількості віруючих у громаді; соціально-політичну та релігійну характеристику активу громади; міри регулювання релігійної діяльності в даній області; стан молитовних будинків громади та інше [8, арк. 85-86].

Рада у справах релігійних культів у лютому 1954 р. для підвищення оперативності в роботі прийняла рішення про зведення в єдину форму основних даних про кожну зареєстровану громаду. Була розроблена детальна форма картки, яку розіслали обласним уповноваженим Ради. Картка містила важливу інформацію про зареєстровану релігійну громаду: адресу; дату реєстрації громади; кількість віруючих; кількість членів двадцятки та виконавчого органу; найменування організації, в якій знаходиться молитовний будинок на обліку (якщо молитовний будинок не стоїть на обліку, то зазначити «не стоїть»); дату складання орендного договору.

На звороті картки містили відомості про зареєстрованого служителя культу, який обслуговував громаду. У графі «Дата прийняття рішення про зняття з реєстрації» вказувалися дата та причина зняття з реєстрації релігійної громади. У графі «Посилання на документи» – дата звіту уповноваженого Ради або його доповідна записка, із детальною характеристикою

.....
діяльності даної релігійної громади. У графі «Особливі відмітки» позначалися дані про подальшу роботу з картотекою, інша додаткова інформація та підпис уповноваженого [9, арк. 1-3].

Посилення роботи уповноважених ради на місцевому рівні призвело до певного скорочення мережі протестантизму. Різке зменшення кількості членів громад і пресвітерів можна простежити на прикладі церкви ЄХБ. На території УРСР на 1 січня 1948 р. діяло 1 823 громади віруючих, 25 старших пресвітерів, 1 204 пресвітери, 433 керівних пресвітерів, 367 дияконів та 77 регентів. До 1 січня 1949 р. кількість громад ЄХБ скоротилася до 1 638, пресвітерів – до 1 167, керівних пресвітерів – 370, дияконів – 360 і регентів – до 69 осіб [10, арк. 84].

У всій Україні уповноважені Ради у справах релігійних культів виявляли так звані «факти порушення законодавства з боку релігійних громад та служителів релігійного культу». «Матеріали, які ми маємо в нашому розпорядженні, безперечно, говорять про те, що в останньому кварталі 1948 р. релігійники допускали цілий ряд порушень закону про культу (Харків, Миколаїв, Кіровоград та інші) ... у кожному конкретному випадку існують передбачені законом заходи впливу: попередження старших пресвітерів, пресвітерів громад, зняття з реєстрації, розпуск виконавчих органів, «двадцятки», тимчасове закриття молитовних будинків і в особливо злісних випадках зняття з реєстрації та розпуск громад», – писав П.Вільховий до уповноваженого Вінницької області Шумкова [4, арк. 10].

Шумков підтвердив існування порушень у Вінницькій області. У своєму звіті у 1951 р. він вказував, що в с. Суворівка, Тульчинського району пресвітер ЄХБ громадянин Гандазюк відвідав в с. Тарасовка хвору жінку, що належить до Суворовської релігійної общини, для здійснення обряду хлібоприймання у неї вдома. Участь у обряді взяли 25 з 58 віруючих громади. В результаті пресвітер, виконавчий орган та ревізійна комісія Суворовської релігійної громади були переобрані [11, арк. 121]. Порушення було виявлене в с. Уладівка, Хмельницького району серед віруючих громади АСД. Колгоспники-члени релігійної громади АСД не виходили на роботу в суботу. Після попередження пресвітера та представника виконавчого органу, порушники отримали попередження. Було поставлене питання про їх виключення з громади [11, арк. 122].

Подібна ситуація була в інших областях України. Громада п'ятидесятників с. Федорівка Житомирської обласні була знята з реєстрації за «порушення радянського законодавства про культу» [12, арк. 44]. Релігійна громада ЄХБ с. Трискини Сарненського району Рівненської області, яка нараховувала 59 осіб, була знята з реєстрації за проведення молитовних зборів у купленому громадою будинку, що був призначений для сільської ради. Дії громади розцінювалися облвиконкомом як «порушення існуючого законодавства про культу» [13, арк. 166].

Протестантські релігійні громади втрачали реєстрацію, молитовні приміщення, офіційно оголошувалися не діючими. А у рішеннях виконавчих комітетів обласних Рад говорилися про нечисленність громади, відсутність у неї молитовного будинку, невідповідність приміщення встановленим нормам, відсутність служителя культу тощо.

За звинувачення у грубому порушенні законодавства про культу місцевими органами влади було знято з реєстрації більшу частину діючих громад, а їх молитовні будинки закриті та передані у використання сільських і районних рад [14, арк. 311].

Репресивні заходи були застосовані і до священнослужителів. Вони звинувачувалися у антирадянській діяльності. Уповноважений Ради у Кам'янець-Подільській області був звинувачений у антирадянській діяльності старший пресвітер Г.Я.Лук'янчук, який «порушував законоположення про релігійні культу, а саме: створював грошові, натуральні фонди та заохочував їх створення, проводив групові збори пресвітерів, допускав існування релігійних громад ЄХБ без офіційного дозволу, приховував проведення молитовних зборів віруючих у жилих квартирах, надавав неправдиві відомості уповноваженим Ради та інше» [15, арк. 164].

За свої релігійні переконання були заарештовані та засуджені на 10 років ув'язнення пресвітер Шепетівської громади ЄХБ М.І. Бунтовський, який проповідував на Хмельниччині [16, арк. 27], пресвітери Суханський, Никифорук, Дубинський, Заруський – служителі Кам'янець-Подільської області [17, арк. 26].

Місіонерська діяльність, яку проводили віруючі протестантських релігійних громад, розцінювалася слідчими органами як проповідування «антирадянських релігійних переконань», «систематична вербовка нових членів» і набувала кримінального характеру. У процесуальних

документах зазначалося, що для заохочення вступу до релігійної групи практикувалася матеріальна допомога або винагорода [18, с. 80].

Однак, впроваджуючи нову релігійну політику, ЦК КП(б)У звертав увагу місцевих органів влади на неприпустимість адміністрування. У лютому 1945 р. у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У зазначалося: «ЦК КП(б)У встановлює, що окремі керівники місцевих органів влади в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях самочинно проводять закриття церков, а також грубо втручаються в розпорядок церковних служб. Такі дії являються неправильними і, по суті, провокаційними...» [19, с. 72]. Але це були лише офіційні дії для загальної маси населення, які у реальному житті впроваджувалися проти релігійних культів і навіть заохочувалися.

Органи місцевої влади намагалися позбавити віруючих культової власності. Так, у доповідній записці «Про дислокацію церкви ЄХБ у м. Києві» у 1945 р. уповноважений Ради в УРСР П.Вільховий повідомляв: «У процесі щоденного вивчення внутрішнього життя і регулювання діяльності сектантів, з метою стиснення їх мережі нами було ліквідовано в першу чергу громади, діяльність яких мала реакційно-містичний та бузувірський характер». Незадовго було припинено діяльність громад, що розташувалися на вулицях Червоноармійській, 89 (громада нараховувала 213 членів), Жилянській, 104 (381 член), Богдана Хмельницького, 4 (93 члени), на хуторі Коцюбинського в Києво-Святошинському районі (37 членів). Причинами ліквідації релігійних громад стали звинувачення у співробітництві з окупантами під час війни, заснування громади в роки нацистської окупації, констатація того, що община «перетворилася на збіговисько елементу бузувірської секти трясунів на чолі із буржуазно-націоналістичним керівництвом» [20, арк. 2].

Варто зазначити, що місцеві органи радянської влади – обласні та районні виконкоми – грубо порушували законодавство про культу. Вони часто втручалися у внутрішні справи громад і стримували її діяльність. Так, у с. Соколівочка Гальчицького району Київської області голова сільської ради Корчовий та голова колгоспу Романюк викликали до себе пресвітера місцевої громади ЄХБ для повідомлення вимог: «зареєструвати громаду у райвиконкомі і подати про це довідку; передати до сільської ради списки віруючих; на кожне богослужіння складати конспекти та затверджувати їх у райвиконкомі; пресвітеру мати дозвіл, що правління колгоспу відпускає його для проведення богослужіння. Коли довідка про реєстрацію громади була подана, тоді голова сільської ради заявив пресвітеру, що «збори ми ваші закриваємо і вашого уповноваженого не визнаємо» [20, арк. 107].

Отже, радянський уряд офіційно надавав право протестантським громадам на реєстрацію та розвиток релігійної діяльності. Але на практиці віруючі відчували жорсткий тиск з боку державних органів влади. Визнання свободи совісті в країні було лише формальним, а умови дозволу на вільне ведення релігійної діяльності не відповідали дійсності.

Зареєстровані організації постійно перебували під контролем органів радянської місцевої влади, які втручалися у повсякденне і релігійне життя віруючих. Статус легалізації не надавав протестантським релігійним громадам свободи у своїй діяльності.

Результатами атеїстичної радянської політики стало зменшення чисельності релігійних громад, погіршення соціального становища віруючих, розколи всередині протестантських організацій, занепад культурного життя громад. Більшість віруючих, а особливо служителі культу опинилися у вирії репресій тоталітарного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.19. – 54 арк.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф.П-136. – Оп.13. – Спр.105. – 20 арк.
3. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 - 70-их років XX ст.): Дис...канд. істор. наук. – Полтава, 2002. – 294 с.
4. ДАВО. – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.37. – 28 арк.
5. ДАВО. – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.31. – 137 арк.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – 394 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.64. – 12 арк.
8. ДАХО. – Ф.3858. – Оп.3. – Спр.1277. – 151 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.185. – 7 арк.
10. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5667. – 417 арк.

11. ДАВО. – Ф.П-136. – Оп.32 – Спр.198. – 124 арк.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – 51 арк.
13. Державний архів Рівненської області. – Ф.Р.204. – Оп.11. – Спр.7. – 284 арк.
14. ЦДАВО України. – Оп.4. – Спр.112. – 324 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.23. – Спр.5069. – 408 арк.
16. ДАВО. – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.38. – 30 арк.
17. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.338. – Оп.9. – Спр.1. – 40 арк.
18. Бабенко Л.Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40-50-х років XX століття // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С.78-83.
19. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991. – 72 с.
20. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.5. – 56 арк.

Данилова И.Ю. ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫЕ ПРОТЕСТАНТСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ И ИХ ОТНОШЕНИЯ С МЕСТНЫМИ ОРГАНАМИ ВЛАСТИ

В статье освещаются проблемы деятельности протестантских религиозных организаций в период советской антирелигиозной политики послевоенных годов. Автором анализируются методы влияния местных органов власти на деятельность протестантских конфессий и раскрывается их взаимоотношения с верующими.

Ключевые слова: религия, конфессия, протестанты, антирелигиозная политика, местные органы власти.

Danilova I. U. THE REGISTERED PROTESTANT RELIGIOUS ORGANIZATIONS OF UKRAINE AND THEIR RELATIONS WITH LOCAL AUTHORITIES

The article highlights the problems of the registered Protestant religious organizations during the Soviet anti-religious policy of the post-war years. The author analyzes the methods by local authorities on the activities of Protestant denominations and disclosed their relationship with believers.

Keywords: religion, denomination, Protestants, anti-religious policy, local authorities.

Відомості про авторів

Бондарчук Петро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАНУ, м. Київ

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту лідерства, освітнього законодавства і політики Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка, м. Київ

Васильчук Геннадій Вікторович – доктор історичних наук, м. Запоріжжя

Галамай Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Рівненської області, м. Рівне

Герегова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

Готра Олена Броніславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України, заступник декана з наукової роботи факультету фінансів та банківської справи, м. Ірпінь

Данілова Ірина Юріївна – старший викладач кафедри права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського, м. Вінниця

Зайцева Зінаїда доктор іст. наук, професор кафедри політ. історії КНЕУ ім. В. Гетьмана м. Київ

Зайцева Зінаїда Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ

Зінько Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М.Коцюбинського, м. Вінниця

Ісайкіна Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки підприємства ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”, м. Переяслав-Хмельницький

Ковальчук Іван Васильович – аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Коляструк Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М.Коцюбинського, м. Вінниця

Криворучко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з виховної роботи Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця

Кручек Олег Алікович – кандидат історичних наук, начальник наукового відділу Київського університету туризму, економіки і права, м. Київ

Лаас Наталія Олександрівна – аспірантка відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України, м. Київ

Лисак Вікторія Феофанівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

.....
м. Хмельницький

Мазуркевич Альона Віталіївна – аспірантка першого року навчання кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, м. Київ

Мельничук Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського, м. Вінниця

Огієнко Олена Володимирівна – аспірантка кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Петрова Алла Іванівна – Аспірантка першого року навчання кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, м. Київ

Потильчак Олександр –доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Прохоренко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії історії Інституту філософської освіти і науки НПУ ім. М.П.Драгоманова, м.Київ

Рабенчук Олег Петрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАНУ, м. Київ

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, м. Вінниця

Смольников Юрій Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету, м. Київ

Смольницька Мирослава Костянтинівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, м. Київ

Стельникович Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри редагування та основ журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир

Стоян Тетяна Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філології історії НПУ ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Сухобокова Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

Телячий Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,

Хоменко Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, м. Київ

Шарпатий Віктор Григорович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики НПУ ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Шевченко Лілія Миколаївна – аспірант кафедри історії України та етнополітики НПУ ім. М.П.Драгоманова, м. Київ

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХУІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2010. - с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32. Тел. 26-71-33

Підписано до друку 15.50.2006. Формат 60х84/18. Папір
офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 39,4.

Віддруковано на ДП “Державна картографічна фабрика”
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 273, наклад 250 прим.